

valóság

A TARTALOMBÓL

Balázs Géza: A szimbolikus magyar „nyelvtörvény

Kollár János Miklós: Állambiztonsági adalékok
Taróczy Nándor életéhez és működéséhez

Papp Ádám: A turáni eszmekör recepciója
és kritikája a Horthy-korszak katolikus
és protestáns sajtójában

Kiss Zoltán Károly: A megújuló szerzői jogi
szabályozás hatása az alkotók díjazására,
különös tekintettel a vizuális és az
audiovizuális szektorra 1. rész.

Király Béla: A kastély hívős árnyékában –
interjú Garda Dezső történésszel

Keresztes Csaba: Gondolatok
az önrendelkezési jog korlátairól,
avagy az individualizmus
és a kollektívizmus kényes egyensúlya

Gazdag László: A versenyképesség kulcsa
a szerkezetpolitika

Ménes András: Rosalind Franklin –
megkülönböztetések keresztjeződésében

B. Horváth Andrea: Visszatekintés –
zene a katedrán

Hartyányi Judit: Az első gyermekkori Kodály-
esten szereplő népdalfeldolgozások
és azok további élete az iskolai nevelésben

Hamar István: Kapcsolataim
a csehtestvérekkel

Szegedi László: A moldvai csángó
mondahagyomány kézikönyve

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
2
4

7

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2024. július
LXVII. évfolyam 7. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1431 Budapest, Pf. 176
Telefon: +36-30-755-5691

E-mail: valosag@titnet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja a Tudományos
Ismeretterjesztő Társulat
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató

Nyomás
Pauker Nyomda
Felelős vezető
Vértes Dániel

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatóink:
Nemzeti Kulturális Alap,
Nemzeti Kulturális Támogatáskezelő

Nemzeti
Kulturális
Alap

NEMZETI KULTURÁLIS
TÁMOGATÁSKEZELŐ

Szakmai együttműködő partnereink:
Magyar Nemzeti Bank,
Magyar Művészeti Akadémia
Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet,
Budapesti Metropolitan Egyetem

Magyar Művészeti Akadémia
Művészetelméleti és Módszertani
Kutatóintézet

BUDAPESTI
METROPOLITAN
EGYETEM

Szerkesztőbizottság

Bogár László
D. Molnár István
Harmati István

Pomogáts Béla

Tellér Gyula

Főszerkesztő
Kucsera Tamás Gergely

Szerkesztők
Kengyel Péter
Albert Valéria olvasószerkesztő

Szerkesztőségi irodavezető
Szalai Zsuzsanna

Digitális formában lapszámonként és előfizetésben is megvásárolható
a <https://eletestudomany.hu/lapvasarlas/> oldalon.

Előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: +36-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu, eshop.posta.hu,
vagy megvásárolható a Tudományos Ismeretterjesztő Társulatnál: +36-30-755-5691, titlap@titnet.hu.

A szimbolikus magyar „nyelvtörvény”

Tanulmányomban a 2001-ben megszületett és 2023-ban, a magyar kultúra napján ismét szóba hozott magyar nyelvtörvényt helyezem el az alapmintaként szolgáló francia, valamint más kelet-közép-európai (lengyel, szlovák, ukrán) nyelvtörvények hálózatában. Bemutatom a nyelvtörvény fő jellemzőit; lehetséges pozitív és valószínű negatív hatásait. A megszületésétől számított csaknem negyedszázad bebizonyította, hogy valójában szimbolikus törvényről van szó, hiszen alig alkalmazták. A magyar nyelvtörvény a tudományos életben – különösen a nyelvészek között – teljes elutasításra talált. A megszületését követően nem keltett különösebb társadalmi visszhangot. Továbbra is aktuális kérdés, szükség van-e egy adott nyelv törvényi védelmére, s ha igen, az milyen területekre terjedhet ki. Illetve milyen más módon lehet egy adott nyelvet védeni.

(Az alapminta: francia nyelvtörvények) A 20. század második felének francia nyelvtörvényei mintaként szolgáltak más országok nyelvtörvényei számára. Az 1975-ös Bas-Lauriol-nyelvtörvény kötelezővé tette a francia nyelv használatát a közszférában, különösen a kereskedelmi megnevezésekben, a használati utasításokban, a munkaszerződésekben, a közintézmények feliratain, a rádiós és televíziós műsorok felvezetőiben, és tiltotta a külföldi (főleg angol) szavak használatát azokban az esetekben, amikor azoknak létezett elfogadott francia megfelelőjük. A Bas-Lauriol-nyelvtörvényt 1994-ben az akkori kulturális miniszterrel elnevezett Toubon-nyelvtörvény követte. Bevezetését társadalmi egyeztetés és vita előzte meg. Az akkori felmérés szerint a franciák 97%-a jelentette ki, hogy kötdökik a francia nyelvhez, 70%-uk büszke annak nemzetközi elterjedtségére, 78%-ban előnyben részesítik Európában a többnyelvűséget az angol általános használatával szemben, és 93%-uk egyetértett a törvénnyel. A törvényt a parlament megszavazta, de az Alkotmánybíróság néhány túlzó kitételét (például, hogy a tudományos kutatások támogatását az eredmények francia nyelven való publikálásához kötötték) kifogásolta. A törvény 2005-ben egyhangúlag elfogadott kiegészítése azért érdekes, mert egyes részleteiben hasonlít a történetileg egészen más körülmények között megszületett kelet-közép-európai nyelvtörvényekre. Ebben szerepel az, hogy minden vállalatvezető köteles írásos tájékoztatót adni a munkavállalóknak a francia nyelv vállalaton belüli használatáról, valamint az, hogy a vállalati tanácsulések napirendjének, valamint az ott hozott határozatoknak francia nyelvűnek kell lenniük.

A francia nyelvtörvény lényege a következő. A francia nyelv az oktatásnak, a munkának, a kereskedelemnek és a közszolgáltatnak a nyelve. Privilegizált összekötő kapocs a frankofón államok között (1. törvénycikk). Alkalmazása kötelező minden megjelölésben, üzleti ajánlatban, használati utasításban, az áruféleségek, termékek vagy szolgáltatások garanciafeltételeinek leírásában, továbbá számlák és nyugták adásánál kötelező (2. törvénycikk). A közvélemény tájékoztatását szolgáló feliratok és hirdetések csak francia nyelven írhatók (3. törvénycikk). Amennyiben külföldi termékről vagy szolgáltatásról van szó, az idegen nyelvű szöveget francia fordításnak kell kiegészítenie, amelynek ugyanolyan jól „láthatónak, hallhatónak és értelmesnek” kell lennie, mint az eredetinek. A közszolgálatot képviselő személyek a szerződéseket csak franciául írhatják, ezek a szövegek nem tartalmazhatnak olyan idegen kifejezéseket, amelyeknek van francia megfelelőjük (5. törvénycikk). A francia állampolgárok vagy szervezetek által Franciaországban szervezett rendezvényeken mindenkinek joga van franciául beszélni,

az összejövétel programját, dokumentumait franciául kell közzétenni, amennyiben idegen nyelvű a rendezvény, fordítással vagy francia nyelvi összefoglalóval kell kiegészíteni. Az oktatás, a vizsgák, a dolgozatok, disszertációk nyelve francia, kivéve az idegen vagy regionális nyelvek oktatási intézményeit (11. törvénycikk). A törvény létrehozta a Francia Nyelv Tanácsát, amelynek vezetője miniszteri rangban közvetlenül a miniszterelnöknek van alárendelve. Felsorolja a felügyelő szerveket, a büntetéseket (támogatás- és kedvezménymegvonásokat). A nyelvtörvények – csakúgy mint a francia nyelvnek 1992-ben alkotmányba foglalása – vitát váltottak ki. Az 1975. évi törvény több ponton be tarthatatlannak bizonyult. A törvény érvényességének utolsó évében, 1993-ban 356 jogsértést észleltek, de mindössze 15 elmarasztalás történt. Az 1994. évi nyelvtörvényben a vita során módosították a megjelölések, feliratok, használati utasítások szabályát – ezeket más nyelveken is közzé lehet tenni (a francia mellett)! Külön program indult a regionális nyelvek felélesztésére, művelésére.

A nyelvtörvény nyomán valódi intézkedések is történtek. Különböző számok kerin genek, az egyik szerint évi mintegy 1000 ellenőrzés zajlik, azonban pénzbüntetésre ritkán kerül sor. Kiemelkedő esetnek számít, hogy 2006-ban a General Electric Medical Systems francia leányvállalatát 570 000 euróra büntette a versailles-i fellebbviteli bíróság, mert 58 biztonsági és technikai dokumentumot az elsőfokú bíróság döntése ellenére nem fordítottatott le franciára.

Bárdosi Vilmos (2010: 11) a törvény magyar nyelvű ismertetésében kiemeli, hogy a „Toubon-féle, amúgy nagyon toleráns nyelvtörvény igen fontos lépés volt Franciaországban: hangsúlyozta azt a demokratikus alapelvet, hogy minden francia polgárnak joga van arra, hogy saját nyelvén jusson ismeretekhez, és tovább erősítette vagy felébr esztette a franciákban az anyanyelvi öntudatot, a nyelvhez kötődést”. És ez a nyelvtör vény szolgált mintául több, egészen más történelmi múltú ország számára.

(Kelet-közép-európai nyelvtörvények) A kelet-közép-európai térségben az 1990-es években több országban születtek nyelvtörvények, amelyek azonban kevésbé a nyelvvédelemmel, sokkal inkább a hivatalos nyelv (államnyelv) és egyéb kisebbségi nyelvek viszonyával foglalkoztak.

Leghamarabb a Cseh és Szlovák Köztársaság lépett az 1990-es nyelvtörvényével. Ezt követte 1995-ben és jelentősen módosítva 2009-ben az immár önálló szlovák nyelvtörvény. A törvény kinyilvánítja a szlovák nyelv elsőbbségét más nyelvekkel szemben: a szlovák nyelv „a Szlovák Köztársaság szuverenitásának megnyilvánulása, és pénzbüntetés kiszabását teszi lehetővé azokkal szemben, akik nem a szlovák nyelvet használják a törvény által meghatározott (nyilvános) helyzetekben. A nyelvtörvény nyomán az 1990-es években név- és táblaháború indult meg (különösen a szlovákiai magyar nevek, történelmi helységnévek használatának korlátozása vált ki időről-időre ellenkezést). (Berényi 1994, Zalabai 1995, Balázs 1995).

A szlovákiaiánál kevésbé kidolgozott a 2004-es román nyelvtörvény. A törvény keltette bizonytalanságok közül Horváth István (2012: 178) ilyen példákat sorol fel: „Például nem lehetne olyan konferenciát szervezni, amely csak angolul zajlik, egy magyar nyelvű vasárnapi prédikációt szinkrontolmácsolni kellene, a csíkszeredai Őt Kutya vendéglő nevét is le kellene fordítani románra, de a vendéglősnek még azt is románul kellene kitennie az asztalra, hogy »foglalt«, és azt is, ha valaki egy üzenetet hagy az üzlet ajtajára kitéve, azzal a szöveggel, hogy »mindjárt jövök«... (...) nem kell két nyelven oktatni az iskolákban (hisz van jogszabály a magyar nyelv használatára), de már kérdéses marad, hogy egy székelyföldi polgármester egy március 15-i ünnepi beszédet megtarthat-e kizárólag

magyar nyelven?” A szerző így összegzi tanulmányát: „Az utóbbi másfél évtized során a törvény szintjén rögzített kisebbségi nyelvi jogok tekintetében Románia jelentős előrelépést könyvelhet el. Ám a törvény nagylelkűsége nem minden esetben eredményezett a kisebbségi nyelvi helyzetet erősítő intézményes lehetőségeket is. A magyar tannyelvű oktatás autonómiaja, a közigazgatási nyelvhasználati jogok éppen ott érvényesülhetnek kevésbé, ahol a magyar nyelv mozgásterét növelni kellene.” (Horváth 2012: 195.)

A szlovák nyelvtörvények csak név- és táblaháborúhoz, Ukrajna sorozatos nyelvtörvényei valóságos háborúhoz vezettek. Ezek a nyelvtörvények „egyszerre tekinthetők oknak, mint következménynek is”, jellemzi a helyzetet Tóth Mihály (2021: 187), az eredmény pedig az, hogy 2020-ra Ukrajna „a 2012. évi nyelvtörvényben szavatolt nyelvi szabadságtól a törvényileg megszabott állami egynyelvűségig” jutott. Az ukrán nyelvtörvény elsősorban nem a nyelvvédelemről, hanem az önálló, szuverén, egynyelvű nemzeti lét kierőszoakolásáról szól.

A francia nyelvtörvényekre sokban hasonlít az 1999-ben életbe lépett lengyel nyelvtörvény. Az első fejezet kiemeli a „helyes nyelvhasználatról való gondoskodást”, „a nyelv vulgarizációjának megakadályozását”, a második fejezetben pedig a korábbi francia, illetve későbbi magyar nyelvtörvényre hasonlító részletek is felbukkannak. A lengyel nyelvet kell használni, „különösen az árumegnevezésekre, a szolgáltatásokra, a hirdetésekre, reklámokra, használati utasításokra, az áruk és szolgáltatások leírására, a jótállás feltételeire, a faktúrára, számlákra, nyugtákra vonatkozó információkra”. „A lengyel nyelv az oktatás, a vizsgáztatás és a diplomamunkák nyelve ...” „A közhivatalokban és a közintézményeknél alkalmazott, valamint a közhasználatra szánt és a tömegközlekedési eszközökön feltüntetett feliratokat és tájékoztatókat lengyel nyelven kell megfogalmazni... A lengyel nyelvű elnevezések és szövegek mellett idegen nyelvű fordítások is szerepelhetnek...” (Bancerowski 2001: 154–156).

(A magyar nyelvtörvény) Magyarországon elsősorban laikusok és civil nyelvvédő, kultúraápoló szervezetek vetették föl a nyelv törvényi szabályozásának gondolatát. Ennek következtében hivatalosan először 1996. május 3-án a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) Magyar Nyelvi Bizottsága foglalkozott a kérdéssel (Van-e szükség Magyarországon nyelvvédelmi törvényre?). A bizottság állásfoglalását tömören így fogalmazta meg: „Általában a nyelvtörvények monopolisztikus szándékúak és kizáróak vagy legalábbis korlátozó hatásúak. Ebben semmiképpen sem volna kívánatos követni őket. Nem nyelvtörvényre van tehát szükség (az kimondottan káros lenne), hanem egy olyan, az alkotmányba foglalt elvi útmutatásra, amely az országunkbeli összes nyelv használatáról egységesen rendelkezik, s amely esetleg egy későbbi, akár csupán egy-egy területre – például a tömegtájékoztató eszközök nyelvhasználatára stb. – kiterjedő szabályozáshoz kiindulópontul vehető.” (Keszler 1996: 365.)

A civil szervezetek azonban folytatták küzdelmüket a magyar nyelv védelméért, különösen a nyelvi idegenszerűségek ellen, s az akadémiai elutasító álláspont ellenére újólag fölvetették a törvényi szabályozás szükségességét. 1997. novemberében Nyíregyházán a Magyar Professzorok Világtanácsa újabb javaslatot tett nyelvtörvény alkotására. 2000. május 20-án az MTA Magyar Nyelvi Bizottsága újra foglalkozott a kérdéssel. Erről ezekkel a szavakkal számoltam be a Magyar Nyelvőrben: „A napirend második – egyébként mintegy kétórás vitát eredményező – témája Grétsy László előterjesztésében az Igazságügyi Minisztériumnak, a magyar nyelv védelmének jogi szabályozására vonatkozó tervezete volt. Grétsy László elmondta, hogy a tervezetet a Magyar Professzorok Világtanácsának ajánlására készítette a minisztérium, s most több szervezethez

is elküldte véleményezésre. A bizottság volt elnöke, Fábrián Pál elmondta: a bizottság korábban állást foglalt amellel, hogy Magyarországon nincs szükség nyelvtörvényre (I. Nyr. 121 [1997]: 104–20). – A vita során a következő kérdések merültek fel: Az előterjesztésben valójában nyelvtörvényről, kerettörvényről, esetleg csak irányelvekről van-e szó? A tervezet nem terjed ki a nyelvhasználat minden területére. Van-e joga a Magyar Nyelvi Bizottságnak véleménynyilvánításra egy törvénytervezettel kapcsolatban? A bizottság többségi véleményként a következőket fogadta el: A bizottság a magyar nyelv ügyével kapcsolatos kezdeményezéseket örömmel fogadja, továbbra is fenntartja azonban azt a véleményét, hogy Magyarországon nincs szükség nyelvtörvényre. A nyelv védelmét alacsonyabb szintű jogszabályokkal, rendeletekkel, illetve neveléssel, ismeretterjesztéssel kell elérni. A bizottság egyébként nem tartja magát illetékesnek abban, hogy közvetlenül, az I. Osztály, valamint az Akadémia elnökének megkerülésével mondjon véleményt egy törvénytervezetről”. (Balázs 2021: 129.)

Az akadémiai elutasítás és elhatárolódás ellenére a nyelvtörvényt a kormány felkarolta, és a 2000-es társadalmi vita után 2001. november 29-én kisebb módosításokkal, csaknem kétharmados parlamenti többséggel elfogadta. Hangsúlyozni kell, hogy a megszületett törvény gyakorlatilag nem tekinthető „nyelvtörvénynek”, ezért a nyelv művelők javasolták, hogy inkább „reklámmelv- vagy felirattörvénynek” hívják. A törvény hivatalos, teljes neve, amely tükrözi a teljes kiterjedési területét: „2001. évi XCVI. (4899/70. számú) törvény a gazdasági reklámok és az üzletfeliratok, továbbá egyes közérdekű közlemények magyar nyelvű közzétételéről”. A törvény 2001-ben életbe lépett, és kisebb technikai korrekciókkal a tanulmány megszületésekor is érvényben van. A jelenleg érvényes szövege tehát a következő:

2001. évi XCVI. törvény a gazdasági reklámok és az üzletfeliratok, továbbá egyes közérdekű közlemények magyar nyelvű közzétételéről!

A magyar nyelv nemzeti létezésünk legfontosabb megnyilatkozása, nemzeti hovatartozásunk kifejezője, a magyar kultúra és tudomány, illetve a tájékoztatás legfőbb hordozója. Ezért a magyar nyelv védelme, átörökítése az utódokra, nyelvi környezetiünk épségének megóvása, egészséges alkalmazkodóképességének fenntartása a ma élő nemzedékek közös felelőssége.

A magyar nyelv – a magyarság befogadó gondolkodásmódjának megfelelően – mindmáig képes volt a külső nyelvi hatások nyelvi rendszerünkbe építésére. Nyelvünk hű tükrö a magyar nemzet történelmi útjának, a nyelvfejlődés honfoglalást megelőző állomásaitól a középkori európai kultúra közös forrását jelentő latin nyelvűség meghatározó szerepén át a magyar nyelv tudatos formálására, a modern magyar nyelv megteremtésére irányuló XIX. századi nyelvújításig, napjainkig.

A legutóbbi évtizedekben bekövetkezett technikai fejlődés a távközlés és a tömeg-tájékoztatás olyan új lehetőségeit bontakoztatta ki, amelyek jelentős hatással vannak minden nemzet nyelvére. Az állandósult és megsokasodott idegen nyelvi hatásokkal a magyar nyelv nehezen képes megbirkózni. A nyelv fejlődése elengedhetetlen társadalmi szükséglet. A nemkívánatos nyelvi hatások ellensúlyozása azonban törvényhozási lépéseket is szükségessé tehet.

Az információs szabadság tényleges gyakorlásának is elemi feltétele, hogy Magyarország állampolgárainak lehetőségük legyen a hozzájuk címzett, közérdeklődésre számot tartó közlemények magyar nyelven való megismerésére, befogadására.

A magyar nyelv megóvása közérdek. Védelme megkívánja a társadalom, a közélet, különösen a gazdasági, politikai és kulturális szereplők megkülönböztetett figyelmét.

Az Országgyűlés ezért a magyar nyelv megóvása, az információs szabadság alkotmányos joga nyelvi háttérének biztosítása érdekében a következő törvényt alkotja:

A gazdasági reklámok és az üzletfeliratok nyelvi követelményei

1. § (1) Magyar nyelven kiadott sajtótermékben, magyar nyelvű rádió-, illetve televízióműsorban, továbbá szabadtéri reklámhordozón közzétett, a gazdasági reklámtevékenység alapvető feltételeiről és egyes korlátairól szóló 2008. évi XLVIII. törvényben (a továbbiakban: Grt.) meghatározott gazdasági reklámban a reklám szövegét, ideértve a jelmondatot (szlogent) is – a vállalkozás neve, megjelölése, illetve az árjelző kivételével –, magyar nyelven meg kell jeleníteni, függetlenül a közzététel módjától.

(2) Az (1) bekezdésben meghatározott követelmény teljesíthető úgy is, hogy – ugyanazon reklámban – az idegen nyelvű szövegen (szövegrészen) kívül annak magyar nyelvű megfelelőjét is megjelenítik, legalább ugyanolyan jól érzékelhetően, valamint legalább ugyanolyan méretben, mint az idegen nyelvű szöveget (szövegrészt).

(3) A magyar nyelven kiadott sajtótermék idegen nyelvű részeiben, mellékletében vagy különkiadásában, valamint az idegen nyelvű rádió-, illetve televízióműsorban, továbbá azt közvetlenül megelőzően vagy követően közzétett reklámra az (1) bekezdésben foglalt követelményt nem kell alkalmazni.

2. § (1) Az üzlet feliratain az üzlet elnevezését – a vállalkozás neve, a vezérszó és az üzletben forgalmazott árura utaló árjelző kivételével –, valamint az üzletben, illetőleg az üzlet kirakatában a fogyasztók tájékoztatását szolgáló közleményeket magyar nyelven meg kell jeleníteni.

(2) Az (1) bekezdésben meghatározott követelmény teljesíthető úgy is, hogy ugyanazon feliraton az idegen nyelvű szövegen (szövegrészen) kívül annak magyar nyelvű megfelelőjét is megjelenítik, legalább ugyanolyan jól érzékelhetően, valamint legalább ugyanolyan méretben, mint az idegen nyelvű szöveget (szövegrészt).

Egyes közérdekű közlemények nyelvi követelményei

3. § (1) A közterületen, a középületeken, a mindenki számára nyitva álló magánterületen és épületeken elhelyezett, a polgárok tájékoztatását szolgáló, valamint a Magyarországon nyilvántartásba vett közforgalmú közlekedési eszközökön elhelyezett, az utasoknak a közlekedésbiztonsággal, illetve a közforgalmú közlekedési eszközök igénybevételével összefüggő tájékoztatását szolgáló – a gazdasági reklámtevékenység körén kívül eső – közleményeket tartalmazó feliratokat magyar nyelven kell megjeleníteni.

(2) Az (1) bekezdésben meghatározott követelmény teljesíthető úgy is, hogy ugyanazon feliraton az idegen nyelvű szövegen (szövegrészen) kívül annak magyar nyelvű megfelelőjét is megjelenítik, legalább ugyanolyan jól érzékelhetően, valamint legalább ugyanolyan méretben, mint az idegen nyelvű szöveget (szövegrészt).

(3) Az (1) bekezdésben meghatározott követelményt nem kell alkalmazni a kulturális örökség védelméről szóló 2001. évi LXIV. törvény alapján védett területeken, épületeken és építményeken lévő eredeti feliratok esetében.

Eljáró hatóságok

4. § (1) Az 1. §-ban foglalt követelmény megsértése esetén a fogyasztóvédelmi hatóság jár el a Grt.-ben meghatározott szabályok szerint.

(2) A 2. §-ban a fogyasztók tájékoztatását szolgáló közlemények megjelenítésére vonatkozó követelmény megsértése esetén a fogyasztóvédelmi hatóság jár el a fogyasztóvédelemről szóló 1997. évi CLV. törvényben (a továbbiakban: Fgytv.) meghatározott szabályok szerint.

(3) A 2. §-ban az üzlet elnevezésének megjelenítésére vonatkozó követelmény érvényesülését a Kormány által rendeletben kijelölt szerv ellenőrzi, és annak megsértése esetén – az eljárására irányadó jogszabályi rendelkezéseknek megfelelően eljárva – intézkedik a jogsértő állapot megszüntetéséről.

(4) A 3. §-ban foglalt követelmény érvényesülését a Kormány által rendeletben kijelölt szerv az irányadó jogszabályi rendelkezések szerint ellenőrzi, és a rendelkezés megsértése esetén intézkedik a jogsértő állapot megszüntetéséről.

(5) Az (1) és a (2) bekezdésben említett rendelkezések az Fgytv. alkalmazásában fogyasztóvédelmi rendelkezések.

Értelmező rendelkezés

5. § (1) E törvény alkalmazásában a meghonosodott idegen nyelvű kifejezések nem minősülnek idegen nyelvű szövegnek. Ha valamely idegen nyelvű kifejezés meghonosodottsága tekintetében vagy a magyar nyelvű szövegfordítás nyelvhelyességét illetően kétség merül fel, az eljáró hatóság beszerzi a Magyar Tudományos Akadémia elnöke által kijelölt tanácsadó testület szakvéleményét, melyhez kötve van.

(2) E törvény alkalmazásában árujelző: a külön törvényben szabályozott védjegy és földrajzi árujelző, valamint minden más jellegzetes elnevezés vagy megjelölés, amelyről valamely vállalkozás áruját vagy szolgáltatását fel szokták ismerni, függetlenül attól, hogy az elnevezés vagy a megjelölés iparjogvédelmi oltalom alatt áll-e.

Záró rendelkezések

6. § (1) Ez a törvény a kihirdetésétől számított 60. napon lép hatályba.

(2) A törvény hatálybalépése előtt közzétett, az 1. § hatálya alá eső reklámokra a törvény előírásait 2003. január 1-jétől kell alkalmazni. Ezen időpontot követően a törvény hatálybalépése előtt közzétett reklám csak e törvény előírásainak megfelelő megváltoztatása (kiegészítése) esetén tehető közzé, illetőleg tartható fenn a reklám közzététele a továbbiakban.

(3) A törvény hatálybalépése előtt elhelyezett, a 2. § hatálya alá tartozó, az üzlet elnevezését megjelenítő, valamint a fogyasztók tájékoztatását szolgáló más feliratokat, illetőleg a 3. § hatálya alá tartozó feliratokat legkésőbb 2003. január 1-jén e törvény előírásainak megfelelően kell megváltoztatni (kiegészíteni), vagy kicserélni.

(4) Az e törvényben meghatározott követelmények nem érintik a nemzetiségi jogairól szóló törvényben meghatározott nemzetiségi nyelven megjelenített gazdasági reklámokat és feliratokat azokon a településeken, ahol az érintett anyanyelvű nemzetiségeknek nemzetiségi önkormányzata működik.

A „nyelvtörvény” tehát azért lenne „reklám- vagy felirattörvénynek” nevezhető, mert – a többi európai nyelvtörvénnyel szemben – pusztán három területre terjed ki: reklám, üzletfelirat, közérdekű közlemény. A magyar törvény szinte egyedülállóan „megengedő”, semmilyen tekintetben nem kirekesztő. Voltaképpen mindent megenged továbbra is idegen nyelveken, csak előírja, hogy a közérdekű szöveget (reklámot, közleményt) magyarul is közzé kell tenni. A reklámok és üzletfeliratok esetében a vállalkozásnév, a vezérszó, árjelző, védjegy (márkanév) stb. eredetiben megmaradhat. Nonszensz lenne lefordítani például a McDonald’s márkanevet. A közérdekű közlemények esetében csak azokat kell magyarul is közzélni, amelyek kívül esnek a gazdasági tevékenység körén. Gyakorlatilag ilyen közleményt korábban is csak magyarul tettek közzé. Nem kell lefordítani a „meghonosodott idegen nyelvű kifejezéseket” (utóbbi meghatározása végeláthatatlan nyelvészeti viták tárgya lehet, a „meghonosodottság” ugyanis nem határozható meg), a törvény nem vonatkozik a kisebbségi önkormányzatokkal rendelkező területekre (német nemzetiségi településen az Élelmiszerbolt lehet Lebensmittel), valamint a kulturális örökség védelme alá tartozó területekre. Tehát – bármennyire is ironizált a törvény kapcsán egyik nyelvészünk – nem kell magyarra fordítani a Bazilika latin jelmondatát: Ego sum via, veritas et vita (Én vagyok az út, az igazság és az élet).

Mivel a nyelvtörvény hatálya meghatározott gazdasági reklámokra terjed ki, ezért a Magyar Reklámszövetség szükségesnek tartotta a törvény értelmezését mind 2001-ben, mind pedig 2013-ban. A 2001. évi magyarázat: A Magyar Reklámszövetség állásfoglalása: a gazdasági reklámok és az üzletfeliratok, továbbá egyes közérdekű közlemények magyar nyelvű közzétételéről szóló 2001. évi XCVI. törvény értelmezéséről². A 2023. évi útmutató: A Magyar Reklámszövetség útmutatója a nyelvtörvény alkalmazásáról a reklámokban. Készült 2023. február 10.³ Hogy mi váltotta ki a 2023. évi útmutató megszületését, azt a bevezetőben jelzik: „A Magyar Reklámszövetség kiemelten fontosnak tartja, hogy a reklámok és hirdetések közérthetőek legyenek, ennek egyik fontos alappillére a magyar nyelv helyes használata a reklámokban. Varga Judit igazságügyi miniszter 2023 januárjában bejelentette, hogy a fogyasztóvédelem 2023-ban a magyar nyelv védelmében fókuszáltan ellenőrizni fogja a reklámokat. A Magyar Reklámszövetség azzal a céllal készítette el útmutatóját, hogy támogassa tagjait és a reklámpiar valamennyi szereplőjét a közérthető magyar nyelvű reklámok készítésében. Az állásfoglalás kiadását az teszi indokolttá, hogy a Fogyasztóvédelem a 2023. évi ellenőrzési programjába beemelte az anyanyelv védelmében a televíziós, rádiós és nyomtatott sajtó reklámok fokozott ellenőrzését is. Az anyagban összegyűjtöttük a legfontosabb tudnivalókat a szabályozási háttérrel, a leggyakoribb kérdések-válaszok gyűjteményével és példákkal, ajánlásokkal igyekeztünk segíteni tagjainkat és tágabb értelemben a reklámpari szereplőket a jogkövető magatartásban, a nyelvtörvény betartásában.”⁴

A törvény felélesztése utáni újbóli szimbolikus jellegét mutatja, hogy a 2023. január 21-i, magyar kultúra napi bejelentést követően többé nem lehetett hallani a magyar nyelv törvényi védelméről, s 2023. júliusában már az igazságügyi miniszter is más posztra távozott.

(*A magyar nyelvtörvény értékelése*) A magyar nyelvtörvény alkalmazása kapcsán viszonylag kevés eseményről számolhatunk be. Néhány eset azonban elérhető a jogtár-adatbázisokban.

Egy 2005-ös, az Alkotmánybíróság elé került ügyben a törvény 1. §-ának (1) és (2) bekezdésének az akkori Alkotmánnyal való összhangjának vizsgálata szerepelt. A jogszabály hivatkozott rendelkezései szerint a magyar nyelvű sajtótermékben, rádió-, illetve televízióműsorban, továbbá szabadtéri reklámhordozón közzétett reklámban a reklám szövegét (ideértve a szlogent is) – a vállalkozás neve, megjelölése, illetve az árjelző kivételével – magyar nyelven meg kell jeleníteni. A panaszos állítása szerint az iménti jogszabályi előírás korlátozta az Alkotmányban alapjogként biztosított szólás- és véleményszabadság érvényesülését azzal, hogy a vállalkozások nem választhatják meg szabadon az üzleteiknek az épületek falán elhelyezett üzletfeliratait. Az Alkotmánybíróság a panaszt elutasította, indoklása szerint a szólásszabadság nem sérült, mert a jogszabály nem tiltja meg az idegen nyelvű reklámot, pusztán arra kötelezi a reklámozót, hogy annak magyar nyelvű változatát is jelenítse meg (473/B/AB Határozat).

2021-ben a Fővárosi Törvényszék megsemmisítette az eljáró hatóság (Budapest Főváros Kormányhivatala) azon marasztaló döntését, amelyben a hatóság jogsértőnek tartotta (és 1 millió Ft bírsággal sújtotta) azt a reklámot, amelyben a reklámozó a védjegyoltalmi igényre bejelentett (de védjegyként még nem regisztrált) idegen nyelvű szlogennel reklámozta a termékét, de nem tüntette fel a szlogent magyar nyelven. A Törvényszék azért semmisítette meg a hatósági marasztaló határozatot, mert a védjegyként bejelentett iparjogvédelmi minta is védjegynek minősül feltételesen mindaddig, amíg annak lajstromba vételéről érdemi döntést nem hoznak, és ha ez megtörténik, akkor a védjegy a bejelentésre visszamenőleges hatállyal kap védjegyként oltalmat. Emiatt a hatóság idő előtt marasztalta el a vállalkozást, ami jogsértő volt.

Hogy mennyire nem működik a gyakorlatban a magyar nyelvtörvény, arról 2010-ben az Index oldalán jelent meg egy interjú.⁵ A nyelvtörvény által létrehívott, a kérdéses esetek eldöntésére szolgáló MTA Nyelvhelyességi Tanácsadó Testületének akkori elnöke, Kiefer Ferenc nyelvész akadémikus példákat sorolt. A jogszabály nem vonatkozik a magyar nyelvben már meghonosodott idegen nyelvű kifejezésekre, azonban előfordulhat, hogy a hatóságoknak kétségük támad, hogy adott kifejezés honos-e már, vagy még nem. Ebben az esetben a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvhelyességi Tanácsadó Testületéhez fordulhatnak. A hattagú testület ilyenkor állásfoglalást fogalmaz meg, ha egyáltalán erre szükség van, vagy ha nyelvészetiileg lehet. Például a *nonstop* kifejezést elfogadták, mert meghonosodott a magyar nyelvben, a *pizzériát* is, mert feleslegesnek találták olaszlepény-sütődének nevezni. 2001–2008 között alig kérték a véleményüket, ha pedig mégis, akkor: „minden esetben olyan angol nyelvű kifejezésekről volt szó, amelyek egyértelműen a magyarban meg nem honosodott idegen nyelvű kifejezésnek minősülnek, amit a hivatal is meg tudott volna állapítani.” Kiefer Ferenc, aki kezdetektől ellenezte a törvényt, s így lett a tanácsadó testület elnöke, 2010-ben így összegezte véleményét: „A nyelvészek túlnyomó többsége már a törvény előkészítésekor ellenezte a nyelvhasználat törvényi szabályozását. Nemzetközi tapasztalatok alapján is tudtuk, hogy egy ilyen törvény betartása nem lehet sikeres. És azt is tudtuk-tudjuk, az, hogy egy idegen kifejezés mennyire honosodott meg, nem állapítható meg mindig egyértelműen. Ugyanakkor egy idegen nyelvi kifejezés, ha sokat használjuk, előbb-utóbb meghonosodik. A mai magyar nyelv alapszókincsének sok száz eleme idegen eredetű!” Egy másik cikk is felsorol ilyesfajta nyelvi nehézségeket: „Gyakorlati példát ezért nehéz adni, hiszen ha egy háztartási eszköz forgalmazó az olajsütőt

»fritőznek« nevezi a reklámban, amely ráadásul az „outlet” boltjában érhető el, akkor a kérdés annak a vizsgálata, hogy ez utóbbi kifejezések „meghonosodott idegen nyelvű kifejezésnek” minősülnek-e”.⁶

Kellő távolságtartással azt mondhatjuk, hogy a magyar nyelvtörvény vagy „reklámanyelvtörvény” az összes ismert nyelvtörvénynél enyhébb, gyakorlatilag a reklámtörvény (1997) alfejezeteként is elképzelhető lenne; valamint a benne foglaltak alacsonyabb jogszabályokkal is szabályozhatók lennének. A magyar nyelvtörvény végeredményben semmit nem korlátoz, nem tilt, csak (megszorításokkal) kétnyelvűséget (magyar és más nyelv) ír elő. Hogy mennyire nem működik, ékesen bizonyítja, hogy egyre többször találkozni kizárólag idegen nyelvű táblákkal és használati utasításokkal. Utóbbiak a hihetetlen módon megnövekedett, nemzetközi hátterű – ezért magyar nyelvtörvénnyel nem szabályozható – online-kereskedelem következményének is tekinthetők.

Mégis lehet-e valamilyen pozitív hatása a nyelvtörvénynek? Lehetséges pozitív hatása az (gondoltam 2005-ben, lásd: Balázs 2005: 147), hogy nyelvileg is színesebb, változatosabb lehet az utcakép (aminek a külföldiek is örülhetnek, hiszen a magyar sajátosságok közé tartozik a páratlanul érdekes írásmódú-kinézetű magyar nyelvünk), és szorgalmazza a magyarnyelvűséget (a reklámozók, feliratkészítők inkább fognak törekedni az anyanyelvűségre). Erre egyébként spontán – társadalmi – mozgalom is indult a reklámanyelvtörvénytől függetlenül. 2005-ben írt soraim túlzottan optimistának bizonyultak. A magyar nyelvtörvénynek semmilyen pozitív hatását nem lehet kimutatni, szerencsére viszont káros hatása sincs. Tipikus szimbolikus törvény lett, és az maradt a mai napig.

A nyelvtörvény hiányossága, hogy az idegen szavakra összpontosítva nem tudta kezelni az idegenszerűségeknél még nagyobb gondot jelentő és szaporodó rosszul fogalmazott (például a túlbonyolított, hivatalos, jogi) magyar nyelvű szövegeket, amelyek amellett, hogy kommunikációs zavarokat és demokráciahiányt okoznak, talán még inkább rombolják a nyelvi kultúrát, közízlést. Ennek kapcsán már többször tettek jogászok és nyelvészek hitet a világos („normavilágosságnak megfelelő”), közérthető magyar megfogalmazás mellett (pl. Vinnai 2017, Antal 2018, Minya–Vinnai 2018, Arató 2022, Arató–Balázs 2022, Szöllösi-Baráth 2023), amelynek ezeréves hagyománya van a retorikában (Pölcz 2015, 2021), s amelynek célja a félreértés elkerülése (vö. Vesszős 2022). A gazdasági életben magyarítási (honosítási) szempontból kiemelt nyelvi terület a márkanevek, (Kovács 2022); illetve általában a terminológia kérdése (vö. Fóris 2019).

A nyelvtörvény lehetséges negatív hatása, hogy lehetetlen fordítási és magyarítási ötletek születnek. Megnöhet a magyartalan tükörfordítások száma. A legnagyobb negatív hozadék azonban az, hogy a magyar nyelv ügye pártpolitikai téma lett, és hosszú időre megosztotta a nyelvészeket, valamint elbizonytalanította a magyar nyelv-művelést és nyelvstratégiát. Ez pedig már a „nyelvtörvény” vitájában megmutatkozott. Egy akkori szélsőséges vélemény szerint: „A nyelvtörvény arról szól, hogyan talált újból egymásra az, ami mindig is összetartozott: a politika és a nyelv-művelés. Az új jogszabály támogatja az emberek nyelvhasználat szerinti diszkriminációját és annak intézményesült terjesztőt, a szellemi alvilág álnyelvész szélhámosait”. (Kis 2001.)

Végül pedig egy beszédes példa, hogy a magyar nyelvtörvény mennyire nem tudta befolyásolni a magyar nyelvű világban az idegen szavak és kifejezések reklámokban való megjelenését. A McDonald’s világszerte folyó kampányában szerepel egy angol kifejezés, amelyet a világ szinte minden részén lefordítottak nemzeti nyelvekre, magyarra azonban még csak véletlenül sem:⁷

ich liebe es ~ „I love it” (német)
 أحب ان (ana uhibbuhu) or أحب دي (akid behibuhu) ~ „I love it. / Of course I love it” (arab)
 c’est tout ce que j’aime ~ „It’s everything that I love” (francia)
 c’est ça que j’aime (j’aime = j’aime) ~ „That’s what I love” (kanadai francia)
 me encanta ~ „I love it” (spanyol)
 me encanta todo eso ~ „I love all that” (lit. All that enchants me.) (chilei spanyol)
 amo muito tudo isso ~ „I love all this a lot” (brazíliai portugál)
 işte bunu seviyorum ~ „This is what I love” (török)
 вот что я люблю ~ „That is what I love” (orosz)
 я це люблю ~ „I love this” (ukrán)
 man tas patik ~ „I like it” (litván)⁸
 bax, budur, sevdiyim! (azeri)
 我就喜歡 („I just love [it]”) (kínai)

És természetesen le van fordítva hindire és még sok más nyelvre is. Egyedül csak magyarra nem sikerült lefordítani és elterjeszteni (a szimbolikus magyar nyelvtörvény sem erőltette, hiszen az eredeti, védjegyként szolgáló szlogenekre/jelszavakra nem vonatkozik). Pedig nem lenne nehéz. Pusztán ennyi lenne a világ legtömörebben fogalmazó nyelvé: „Szeretem”.

IRODALOM

- Antal Zsolt (szerk.): *A bírósági szervezet sajtóközleményei a médiaképesség tükrében.* (Szerzők: Antal Zsolt, Bódi Zoltán, Toót-Holló Tamás). + Függelék: A bírósági szervezet sajtóközleményei a médiaképesség tükrében. Készítették a Közérthetően a bíróságokról munkacsoport tagjai. Budapest, 2018, Országos Bírósági Hivatal.
- Arató Balázs: Norm clarity in the light of Hungarian case law. *Magyar Nyelvőr*, 2022. 146. évf. különszám. 80–90. o. DOI: 10.38143/Nyr.2022.5.81
- Arató Balázs – Balázs Géza: The linguistic norm and norm of legal language. *Magyar Nyelvőr*, 2022. 146. évf. különszám. 91–103. o. DOI: 10.38143/Nyr.2022.5.91. <https://nyelvor.mnyknt.hu/wp-content/uploads/146507.pdf>
- Balázs Géza: Név- és táblaháború. Két szociolingvisztikai-névtani könyv Szlovákiából. *Névtani Értesítő*, 1995. 17. sz. 133–135. o.
- Balázs Géza: Beszámoló az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának 2000. évi munkájáról. *Magyar Nyelvőr*, 2001. 125. évf. 1. sz. 128–131. o.
- Balázs Géza: „A magyar nyelv elé mozdításáról...” *Vitairat a nyelvművelésért.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2005.
- Banczerowski, Janusz: A lengyel nyelv törvényi védelméről. *Magyar Nyelvőr*, 2001. 125. évf. 2. sz. 152–158. o.
- Bárdosi Vilmos: Globalizáció, Európa és nyelv. A francia példa. *Magyar Nyelvőr*, 2010. 134. évf. 1. sz. 1–15. o.
- Berényi József: *Nyelvországlás. A szlovákiai nyelvtörvény történelmi és társadalmi okai.* Pozsony, 1994, Fórum.
- Fóris Ágota: A magyar nyelv a tudományban. A terminológia helye, szerepe és feladatai. *Magyar Tudomány*, 2019. 180. évf. 406–416. o. DOI: 10.1556/2065.180.2019.3.11
- Horváth István: Románia: a kisebbségi nyelvi jogok és intézményes érvényesülésük. In (szerk.) Eplényi Kata – Kántor Zoltán: *Terveztés és határtalanítás. A magyar nyelvpolitika 21. századi kihívásai.* Budapest, 2012, Nemzetpolitikai Kutatóintézet – Lucidus Kiadó, 172–198. o. Letöltés: <https://bgazrt.hu/wp-content/uploads/2018/07/Terveztes-es-hatartalanitas.pdf>
- Keszler Borbála: Jelentés a Magyar Nyelvi Bizottság 1996. évi munkájáról. *Magyar Nyelvőr*, 1997. 121. évf. 3. sz. 365. o.

- Kis Tamás: Kinek kell a nyelvtörvény? *Heti Világgazdaság*, 23. évf. 2001. november 17.
- Kovács László: Márkanevek: a márkakutatás és a nyelvtudomány metszéspontjában. *Magyar Nyelvőr* 2022. 146. évf. 1. sz. 60–70. o. DOI: 10.38143/Nyr.2022.1.60
- Minya Károly – Vinnai Edina: Hogyan írjunk érthetően? Kilendülés a jogi szaknyelv komfortzónájából. *Magyar Jogi Nyelv*, 2018. 2. évf. 1. sz. 13–18. o.
- Pölcz Ádám: Az emberközpontú nyelvművelés és az antik retorikai hagyomány. *Magyar Nyelvőr*, 2015. 139. évf. 4. sz. 409–428. o.
- Pölcz Ádám: *A nyelvművelés retorikai gyökerei. A nyelvhelyesség retorikai alapjainak hagyományáról.* Budapest, 2021, MNYKNT–IKU /IKU-monográfiák 8./
- Szöllösi-Baráth Szabolcs: A normavilágosság követelményének vizsgálata a közbeszerzési jogszabályok esetén. *Magyar Nyelvőr*, 2023. 146. évf. 1. sz. 93–107. o. DOI: 10.38143/Nyr.2023.1.93
- Tóth Mihály: Változások a nyelvpolitika területén Ukrajnában (2014–2020). In (szerk.) Balázs Géza: *Jelentés a magyar nyelvről 2016–2020.* Budapest, 2021, Petőfi Kulturális Ügynökség, 187–192. o.
- Vesszős Balázs: A félreértés pragmatikája. *Magyar Nyelvőr*, 2022. 146. évf. 458–475. o. DOI: 10.38143/Nyr.2022.4.458
- Vinnai Edina: Harc a szavakért – közérthetőség a jogban. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* (Miskolc), 2017. XII. évf. 1. sz. 42–53. o.
- Zalabai Zsigmond (összeállította): *Mit ér a nyelvünk, ha magyar? A „táblaháború” és a „névháború” szlovákiai magyar sajtódokumentumaiból, 1990–1994.* Pozsony, 1995, Kalligram.

JEGYZETEK

1 Forrás: https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0100096.tv (2023. aug. 4.) 2 Forrás: https://web.unideb.hu/~tkis/reklsz.htm. Letöltés: 2023. aug. 4. 3 Forrás: https://mrsz.hu/cmsfiles/32/18/MRSZ_nyelvtorveny_utmutato_20230210_final.pdf. Letöltés: 2023. aug. 4. 4 Forrás: ua., mint a 3. jegyzet 5 Forrás: Munk Veronika: <i>Nem jött be a magyar nyelvtörvény.</i> 2010. 01. 05. https://index.hu/belfold/2010/01/05/sikertelen_a_magyar_nyelvtorveny/. Letöltés: 2023. aug. 4.	6 Forrás: Sirbik Attila: „Fritőzt” hirdetek az „outletemben”, megbüntet ezért a nyelvőr Varga Judit? 2023. január 24. https://kreativ.hu/cikk/jogasz-valaszol-minden-jogszabaly-annyit-eramennyit-ervenyesitenek-belole. Letöltés: 2023. aug. 4. 7 Forrás: https://www.napi.hu/nemzetkozi-vallalatok/uj-mcdonalds-szlogen-im-lovin-it.172203.html Napi.hu 2003. szept. 5. Letöltés: 2023. aug. 4. 8 Forrás: https://languagelog.ldc.upenn.edu/nll/?p=1954. Letöltés: 2023. aug. 4.

Állambiztonsági adalékok Taróczy Nándor életéhez és működéséhez

Taróczy Nándor (született: Szmazenka Ferdinánd) altábornagy életútjának tudományos feldolgozása napjainkra helytel-közzel teljes egészében megtörtént. E nem mindennapi életút körvonalazásában a munka oroszlanrészét egyértelműen Varga E. László végezte el, aki *Őfelsége katonája, Kádár alattvalója* című tanulmányában kimerítő részletességgel írta meg Taróczy pályáját, egyaránt bőségesen hivatkozva magyar, osztrák, illetve lengyel levéltárak forrásaira. Egy évvel az említett, 2011-ben megjelent tanulmányt követően ugyancsak Varga adta közre Taróczy 1938-ban lejegyzett visszaemlékezéseit is.¹ A diplomata és hírszerző katonatiszt életútjának egyik ugyancsak kiemelkedően fontos állomását (tudniillik Taróczy 1925-ben másodmagával ellátogathatott a Szovjetunióba) Hammerstein Judit tárta fel, aki tanulmányában a különös utazásról éppen a Taróczy tollából származó, hat darab, úgynevezett „*Összefoglaló helyzetkép*” elemzésére tett kísérletet.² A „Taróczy-jelentéseket” Kun Miklós bocsájtotta Hammerstein rendelkezésére.³ Ebből következik, hogy maga Kun Miklós is foglalkozott Taróczy személyével és szovjet útjának megvalósulási körülményeivel, melyet mint a magyar és szovjet diplomáciai kapcsolatok felvételének egyik fontos állomását interpretálta.⁴

Ahogy azonban arra az első mondat is utalt, a kalandos életű katonatiszt és „hírszerző-diplomata” múltjának és tevékenységének feltárását mégsem nevezhetjük befejezettnek. Ennek elsősorban az az oka, hogy a Taróczy személyével foglalkozó kutatók mindeddig elmulasztották felkeresni az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárát (ÁBTL), ahol több dosszié anyaga is kifejezetten érdekes információkat rejt a hajdani Szmazenka Ferdinándról. Ezek közül talán csak Kun Miklósnak a *Polgári Szemle* hasábjain megjelent tanulmánya jelenthet kivételt, aki habár tudományos apparátussal munkáját nem látta el, mégis az ÁBTL Taróczyra vonatkozó iratanyagát áttekintve egyértelműnek tűnik, hogy bizonyos megállapításai (melyek később kifejtésre kerülnek) nem származhatnak máshonnan, csak az állambiztonsági levéltár iratanyagából.

Témánk szempontjából az ÁBTL iratai közül egyértelműen a K-1267 jelzetű dosszié a legnagyobb jelentőségű, mely minden kétséget kizáróan Taróczy által lejegyzett és szerkesztett iratokat tartalmaz, hiszen a 15 darab⁵ különböző tárgyú, önéletrásszerű feljegyzéseket az altábornagy majd minden esetben kék tintával való aláírásával látta el.⁶ Habár Taróczy 1945. április 9-én belépett a Magyar Kommunista Pártba, 1950. február 10-én mégis kitelepítették feleségével a Szarvas Gábor úti villájából Újpestre, nyugdíját pedig állítása szerint megvonták.⁷ Az altábornagy tulajdonképpen ennek apropóján lépett kapcsolatba 1954 őszén az állambiztonsági szervekkel, beadványaival igyekezett meggyőzni őket arról, hogy 1918-tól kezdődően mindvégig a munkásmozgalom ideológiai alapon elkötelezett híve volt, melyet számos dokumentummal, illetve egyes esetekben megmosolyogatóan kiszínezett történetekkel kívánt alátámasztani. Az 1954 szeptemberétől, 1955 decemberéig keletkezett iratokban Taróczy nem kevesebbet állított, minthogy már a bécsi tevékenkedése során mindvégig a Tanácsköztársaság és a szovjet Vörös Hadsereg megsegítésén dolgozott,⁸ továbbá hogy a szovjet titkosszolgálat ügynökeként, ahogy Bécsben, úgy később a baltikumi kiküldetése idején rendszeresen félretájékoztatta a magyar elhárítást, olyan „szenzációs” anyagokkal, melyeket szándékosan erre a célra bocsájtottak rendelkezésére a szovjetek.⁹ Mindezek mellett Taróczy részletes listát állított

össze külföldi kapcsolatairól, és felajánlotta szolgálatait az állambiztonsági szervek számára német, illetve osztrák „vonalon”. Jellemző a diktatúra képviselőinek mérhetetlen cinizmusára, hogy az ekkor 83 éves Taróczyt a kiértékelő jelentés készítője mentálisan nem találta „megfelelőnek” a közös munkára, de adott esetben külföldön élő unoka-öcséről szívesen vettek volna jelentéseket az egykor kiemelkedő tehetségű szovjet-orosz szakértőtől.¹⁰

Mindezek fényében ez a tanulmány a továbbiakban arra kíván kísérletet tenni az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában található iratok alapján, hogy adalékokat szolgáltatson Taróczy Nándor karrierjének két legfontosabb állomásával kapcsolatban, ellenpontozva egymással az 1945 előtti forrásokat (melyeken az eddigi szakirodalom legnagyobb része alapszik), illetve az 1950-es években személyesen Taróczy által keletkezett iratokat.

(*Bécs*) Taróczyt 1919 januárjában Pogány József azzal az utasítással küldte Bécsbe, hogy az udvari levéltárban (Haus-, Hof-, und Staatsarchiv), illetve a Hadügyminisztérium Levéltárában kompromittáló iratokat gyűjtsön az uralkodóház és a Monarchia egykori vezetőire vonatkozóan. Taróczy mindemellett, az ebben az időszakban több névvel is illett Magyar Bizottság alosztályvezetőjeként is működött, mely szervezet feladata a bécsi hivatalok és levéltárak magyar vonatkozású anyagainak felkutatása és hazaszállíttatása volt.¹¹ Az altábornagy 1938 februárjában keletkezett visszaemlékezése szerint, ezzel párhuzamosan egészen 1922-ig „Morgen” fedőnéven a VI/2 ügyosztály nyilvántartó irodájának „szláv északkelet tudósítójaként” is tevékenykedett, méghozzá Sztójákovics alezredes, azaz a későbbi német követ, külügyminiszter és miniszterelnök Sztójay Döme alárendeltségében.¹²

Ezen minőségében Taróczy a bécsi lengyel katonai attasé részére jelentéseket állított össze a „*moszkvai kommintern, az osztrák marxisták, a magyar kommunisták, továbbá a csehek és az ukránok ausztriai tevékenységét illetőleg*”. Mindezekért cserébe Pochaska Emil őrnagy a varsói nyilvántartó osztály tájékoztató anyagait adta át ellentételezés gyanánt, melyeket Taróczy lefordított és Budapestre küldött. Taróczy bevallása szerint, miután a lengyel kirendeltség tisztjei magukat az irodai munka szempontjából tapasztalatlannak vélték, őt kérték meg, hogy a lengyel katonai attasé irodáját berendezze.¹³ Ilyen körülmények közepette javasolta a lengyel katonai vezetésnek, hogy Varsó, a szovjet Vörös Hadsereg elleni harcokhoz hivatalosan is kérje a magyar kormánytól a fegyverszállítások Magyarország területén való továbbítását Lengyelországba. A siker érdekében Taróczy személyesen járt el Armana olasz tüzérezredesnél, aki az antant löszerezellenőrző bizottságához delegált tisztként működött Bécsben.¹⁴

Az 1950-ben íródott második visszaemlékezés alapján azonban egy egészen más Taróczyt találhatunk az egykori császárvárosban. Az állambiztonsági szervek számára betervezett önéletrajza szerint Taróczy bécsi tartózkodása során hamar megismerkedett Broński-Warszawski¹⁵ szovjet követtel, aki számára egy bizonyos Gofman nevezetű titkár jelenlétében a „*bécsi hadilevéltár titkos térképészletéből*” átadta azon térkép-anyagokat, amelyeken Kelet-Galícia erődjeinek összes titkos adatai fel voltak tüntetve.¹⁶ Figyelemreméltó, hogy mind a visszaemlékezésben, mind pedig az 1950-es keltezésű önéletrajzában, Taróczy egyaránt Bugyonnij őrnagy hadseregének előretörésére hivatkozik, amikor lőszer vagy a titkos térképek átadásának okait fejtegeti.¹⁷ Van azonban egy másik érdekes összefonódási pont is a két iratanyag között. Visszaemlékezésében Taróczy leírja, hogy a löszerszállítmányokat akadályozó bécsi munkástanácsok kijátszásának érdekében felkereste a már emlegetett Armana ezredesét, akitől azt a választ

kapta, hogy „ha ő tőle függne, ő magyar területre bármennyi löszert átengedne, még abban az esetben is, ha biztosan tudná, hogy a kérdéses löszér nem lesz Lengyelországba továbbítva, hanem Magyarországon marad, mert Olaszország legégetőbb érdeke, hogy Jugoszlávia hátában egy minél erősebben felfegyverezett Magyarország legyen.”¹⁸

Míndeközben az 1954. október 27-én kelt, „Az 1919. évi magyar vörös hadsereg fegyverzetének szaporítása érdekében folytatott bécsi tevékenységem” tárgykörű beadványában, Taróczy úgy tájékoztatta a belügyi szerveket, hogy Bécsben ezekben az időkben a Tanácsköztársaság számára 30,5 cm-es Skoda mozsárágyúkat kívánt átcsempészni az osztrák–magyar határon, és a siker érdekében felkereste az antant bécsi katonai ellenőrző bizottságának fegyverzeti ügyekben illetékes tisztjét, egy bizonyos olasz Campana ezredes. Campana majdnem szóról szóra azt mondta Taróczynak, mint alteregója, Armana: „Olaszországnak arra való tekintet nélkül, hogy Magyarországon ki van uralmon (...) elsőrendű érdeke, hogy egy katonailag minél erősebb, tehát fegyverzet tekintetében mennyiségileg és minőségileg minél tökéletesebben felszerelt Magyarország létezzen Jugoszlávia hátában (...)”.¹⁹ Bármelyik ezredesről legyen szó, mindkettő a francia és angol antantisztek hajthatatlanságáról számolt be, mely miatt például a szóban forgó fegyverszállítás a Tanácsköztársaságnak meghiúsult, de mint tudjuk, 1920 augusztusáig Ausztriából is érkeztek löszerszállítmányok Lengyelországba.²⁰ Meglehetősen nehéz a leírtakat másképpen értelmezni, minthogy amikor Taróczyt cserbenhagyta a fantáziája, mindössze átdolgozta korábbi történetét. Az megint más kérdés, hogy az állambiztonsági szervek még arra se vették a fáradságot, hogy a minden bizonnyal előkeríthető 1938-as visszaemlékezést maguk is elolvassák.²¹

(Tallinn) Az 1938-as visszaemlékezésből csak a bécsi évek felől tudunk tájékozódni, abban ugyanis csak a fegyverszállításokkal kapcsolatos események kerültek bemutatásra. 1922 őszén Szmazsenka Ferdinándot I. osztályú konzuli ranggal Belgrádba szerették volna küldeni katonai szakelőadónak, de 1923. április 12-én inkább Észtország magyar királyi követségére helyezték, ugyancsak katonai szakelőadóként.²² Az eddigi szakirodalmi ismereteink alapján sajnos nem tudjuk megállapítani, hogy miért hiúsult meg a belgrádi kiküldetés, de az ötvenes években Taróczy erről is kifejtette a véleményét. Egyfelől az altábornagy eleve úgy emlékezett, hogy ő nem is szeretett volna diplomáciai pályára lépni, azt csak és kizárólag erkölcsi nyomásra, valamint megfélemlítés hatására volt hajlandó vállalni. Taróczy szerint ugyanakkor azzal, hogy végül mégsem mehetett Belgrádba, szándékosan akarták megszegényíteni. Nem véletlenül adta azt a tárgycímet a történetről szóló beszámolójának, hogy „Taróczy /Szmazsenka/ Nándor baloldali ill. kommunista magatartás miatt 1923-ban szenvedett kipellengéreztetése a nemzetközi nyilvánosság előtt”. Taróczy ugyanis tudni vélte, hogy maga Daruvári Géza külügyminiszter állította meg a frissen kinevezett I. osztályú konzul indulás előtt álló belgrádi vonatát. Daruvári megtagadta az elégtételt, és hogy a „kipellengéreztetés” még teljesebbé váljon, Taróczy szerint szándékosan vártak még két hónapot a tallini kinevezésével, ameddig „internáltak módjára” kellett feleségével az Astoria szállóban lakniuk.²³

Miután 1923-ban Lettországra, Litvániára és Finnországra is kiterjesztették a tallinni követség működési területét, sokkal valószínűbbnek tűnik, hogy az ekkor tábornokká előléptetett Taróczynak – az ötvenes években megfogalmazott állításával szemben – a Baltikumba helyezése egyáltalán nem büntetés akart lenni: a lett nyelvvel együtt (melyet rövidesen sikerrel sajátított el) hat idegen nyelven (köztük orosz arisztokrata származású feleségének is köszönhetően, oroszul is kiemelkedően) beszélő tábornok megfelelő képességű katonatiszt volt, többéves hírszerzői tapasztalattal, és a szovjet ügynököktől hemzsegő

lett fővárosban ez nem kis jelentőséggel bírt, hiszen ezekben az időkben már több ízben zajlottak a szovjet–magyar diplomáciai kapcsolatok felvételét célzó tárgyalások.²⁴ Bizonyos, 1945 után a Szovjetuniótól átvett iratok tanúsága szerint Moszkvában is úgy vélték, hogy Taróczy az általános konzuli teendőkön túl, hírszerzői tevékenységet is folytatott Tallinnban, és ugyancsak kapcsolatot tartott fent a lett vezérkarral is.²⁵

Taróczy 1950-ben a következőket írta kiküldetéséről: „(...) akkor már határozott vég-célom a Szovjetunióval való együttműködésem volt, melyet már 1920-ban a Pilsudskiék támadásának megfékezésére indított szovjet hadműveletek alkalmával megkezdtem.” Taróczy úgy kívánta elérni, hogy a szovjet szolgálatok egyáltalán szóba álljanak vele (pedig, ha már Bécsben is kémkedett nekik, ismerhették volna), hogy lebuktatott egy Szemasko nevezetű szovjet követet, aki Moszkva háta mögött tárgyalt francia gazdasági körökkel. Amikor a Szemaskóról írt jelentését átadta a szovjet illetékeseknek – emlékezett meg az eseményekről Taróczy –, azt is felfedte, hogy ugyan Tallinnban a Szovjetunió elleni „offenzív hírszolgálat” a feladata, de világnézeti alapon, és minden ellenszolgáltatás nélkül, a Szovjetunió szolgálatába kíván szegődni. Meg is kezdődött az együttműködés, melynek során a szovjetektől kapott híryanaggal „Moszkva érdekeinek megfelelően” Taróczy továbbra is informálta, pontosabban ezentúl inkább dezinformálta Budapestet.²⁶

„Tudtam, hogy az életemmel játszom” – írta, ezért éjszaka dolgozott, és reggelre az összes kopírozó papírt elégette. Azzal talán kissé mégis túl lőtt a célon, amikor azt állította, hogy Kánya Kálmán²⁷ és Khuen-Héderváry Sándor külügyminiszter reggelenként hivatalukba érkezve azonnal felcsörgették egymást, és a Színház utca 7. számot, hogy nem érkezett-e egy újabb „Taróczy-jelentés” Tallinnból.²⁸ Hogy Taróczy valóban kettősügynökké vált volna, az szinte kideríthetetlen. Annyi azonban bizonyos, hogy a Szovjetunióból átvett anyagok nem említik ügynökként a tábornokot. Az is megeshet, hogy maga a magyar fél kérte fel Taróczyt ezen kettős szerepre, s ebben az esetben feltételezhetjük, hogy mindkét fél tisztában volt a hírszerző kettős irányú tevékenységével.

Ezt az elméletet erősítheti Taróczy különös körülmények közt lezajlott szovjetunióbeli utazása is, melyre elbeszélése szerint 1925 januárjában kért engedélyt Budapesttől, hogy orosz származású arisztokrata felesége hazalátogathasson családjához. A kiutazást a Külügyminisztérium szigorúan megtiltotta, de Taróczy ekkor „cselhez” folyamodott. Felettesének, Jungherth Mihálynak²⁹ azt hazudta, hogy hat hét szabadságra vonul Budapest környékére, de a valóságban Rigába utazott, ahol átvehette vízumát és 1925 áprilisában elutazott feleségével Oroszországba. Taróczy szerint lebukásához az angol titkosszolgálat egy bizonyos „Meickeljohn” nevezetű ezredesének tevékenysége vezetett, aki felhívta Budapest figyelmét arra, hogy a szovjeteknek dolgozik. Taróczy, aki többször is utal az iratokban a közte és felettese között meglévő kifejezetten rossz viszonyra, biztosra vette, hogy Junghert, „a budapesti Külügyminisztérium klerikális klikkjének kegyence” mindent megtett az eltávolítása érdekében, melyre majd csak 1928-ban került sor.³⁰ Az természetesen elképzelhetetlen, hogy a magyar Külügyminisztérium, illetve a 2. vkf. osztály ne tudott volna arról, hogy a diplomata és nem melleleg hírszerző Taróczy ellátogatott a Szovjetunióba. Sokkal valószínűbbnek tűnik a feltételezés, hogy a hónapokkal korábban zátonyra futott szovjet–magyar tárgyalások után a magyar külpolitika nem akart minden szálát elvágni a Szovjetunióval, ezért hozzájárult, hogy ha alacsonyabb szinten is, de a kapcsolatok megmaradjanak.

Taróczy „narratívája” szerint (melynek már korábban is szerves részét képezte munkásmozgalmi elhivatottságának következtében az üldözöttség motívuma) titkos moszkvai útja végleg „megpecsételte” sorsát Budapesten, mely után rendszeres üldöztetések közepe kellett letöltenie hátralévő idejét Lettországban.³¹ A valóság ezzel szemben,

úgy tűnik, sokkal inkább az, hogy a Külügyminisztérium Taróczy nagy fokú önállóságát és a Szovjetunióval kapcsolatban kialakuló különvéleményét nem volt hajlandó hosszú távon tolerálni. Ahogy arra tanulmányában Hammerstein Judit is utalt, azon túl, hogy Taróczy túlzottan pozitív fényben tüntette fel a szovjet mindennapokat, ellentétben például Illyés Gyula vagy Nagy Lajos korabeli beszámolóival szemben,³² 1925-ös jelentésében tulajdonképpen a bolsevik érvrendszert átvéve írta le, hogy a szovjet rendszer alapvetően demokratikus, hiszen a cári elnyomás alól több száz milliókat tett teljes jogú állampolgárrá. Mindeközben azonban nem esik szó sem az ezzel szembeállítható terrortól, sem az orosz hétköznapokat ekkoriban sújtó szegénységről.³³

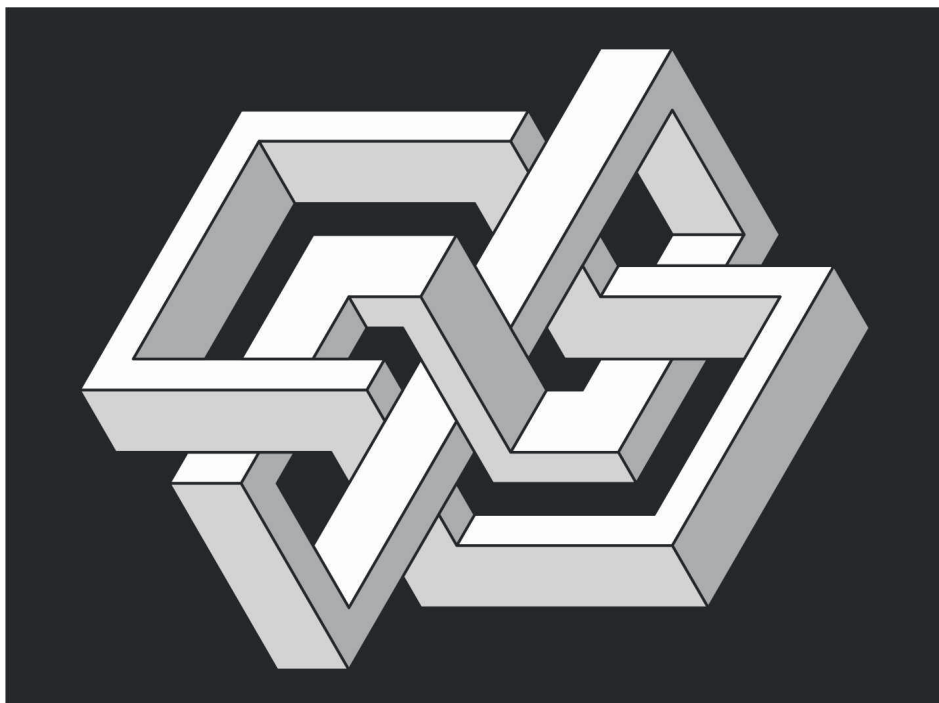
Hazatérte után Taróczy nyomatékosan javasolta a diplomáciai kapcsolatok felvételét, és a minél szorosabb gazdasági és politikai együttműködés kiépítését Moszkvával. Habár azt jól látta, hogy a Szovjetunió meggyengülése ideiglenes csupán, és Moszkva előbb-utóbb újra világhatalmi tényezővé fog emelkedni, azt már nem tudta felmérni, hogy a magyar belpolitika szempontjából miért kivitelezhetetlen a diplomáciai kapcsolatok felvétele.³⁴ Valószínű tehát, hogy ellenérzései Jungerthtel kapcsolatban (aki ugyan-csak, feltételezhetően központi utasításra ellenezte a diplomáciai kapcsolatok felvételét), melyek jelentős nyomatékkal jelennek meg az ötvenes években írt visszaemlékezéseiben, rendszeresen utalva a baltikumi magyar külképviselő színvonalatlan működésére, valódi sérelmeken alapultak: „*Jungerth angolul nem tudott, franciául is olyan gyarlón, hogy a tallini francia követ gúnyolódva szokta emlegetni, hogy J. a négerék franciáját szokta használni. – Ő egy bácsordasi /karavukovai/ sváb 300 holdas kulák fia, jobban tudott németül, mint magyarul. Mikeljohonnal németül szokott enyelegni.*”³⁵

(Befejezés) Az állambiztonsági iratokat olvasva célszerűnek tűnhet arra fókuszálni, hogy a viszontagságokkal teli 20. századi történelmünk során, valójában mennyire egyedül állt az egyén, kiszolgáltatta a totális diktatúrák elnyomó reflexeinek. A keletkezés időpontjában a bemutatott sorok szerzője egy, az addigi egzisztenciájától megfosztott, létbizonytalanságba sodort személy, aki nem tudta, mi lehet a rendszer valódi szándéka vele.³⁶ Nehéz ítéletet mondani Taróczy felett, hiszen beadványaiban sok helyen figyelhető meg a minden áron való megfelelési kényszer, miközben az is kiérződik, hogy az egykori „ellenlábasai” által szerzett sérelmeket mégiscsak nagy megelégedettséggel írta ki magából. A Taróczy által lejegyzett iratok igazságtartalmát maguk a belügyi szervek sem tudták minden kétséget kizáróan igazolni az ötvenes években, ám 1969. november 27-én a BM. III/III-3. osztályának B alosztálya³⁷ helytelennek minősítette Taróczy 1955-ös nyilvántartásban hagyását, ugyanis tudni vélték, hogy 1922-től a GPU és a szovjet Külügyi Népbiztosság munkatására volt.³⁸ Feltehető ugyanakkor, hogy ezt az állítást sem külső források alapján fogalmazták meg, hiszen amikor Taróczyt a Politikai Rendészeti Osztályon 1945 augusztusában kihallgatták, pontosan ezt adta vallomásba. És hogy miért kellett kihallgatni 1945-ben? Mi sem zárhatná találójában keretbe főhősünk történetét. Tudniillik, 1944 decemberében Taróczy olyan levelet írt unokabátyjának, melyben Adolf Hitlert mint a megfelelő vezért jellemezte Közép-Európa számára, és hitet tett a végső győzelem mellett. A levelet „*Heil Hitler!, Heil Szálasi!*” köszönéssel zárta. Kihallgatásakor Taróczy természetesen azt vallotta, hogy ilyeneket csupán azért írt, hogy megteherthesse annak a későbbi lehetőségét, hogy unokabátyjához bármikor kiutazhasson, ha esetleg szovjet részről egy Németország elleni megbízatást kapna.³⁹ Talán így volt, talán nem. Mindenesetre találóan jegyzi meg Szakály Sándor a 2. vkf. osztályról szóló könyvében, hogy Taróczy Nándor „1945 utáni életútja érdekes, mi több rendhagyó”, hiszen mint katonai attasé kapcsolatba kerülhetett a szovjet szervekkel.⁴⁰

JEGYZETEK

- 1 Varga E. László: Őfelsége katonája, Kádár alattvalója. Taróczy Nándor magyar királyi altábornagy életútja. *Aetas*, 2011. 4. sz. 61–81. o.; Uő.: Taróczy Nándor magyar királyi altábornagy visszaemlékezése. *Aetas*, 2012. 3. sz. 96–113. o.
- 2 Hammerstein Judit: Egy magyar katonai hírszerző a bolszevikok országában – Taróczy Nándor ezredes szokatlan látogatása a Szovjetunióban. In Farkas Judit Antónia – Orosz László – Schwarczwölder Ádám (szerk.): *Veritas Évkönyv*, 2021. Budapest, 2022, Veritas – Magyar Napló, 268–288. o.
- 3 Uo. 270. o.
- 4 Kun Miklós: Hogyan került egy magyar katonai hírszerző 1925-ben a Szovjetunióba? *Polgári Szemle*, 2014. 3–6. sz. 291–301. o.
- 5 Az említett kategóriákat jelen sorok szerzője saját belátásának megfelelően állította fel, segítségképpen felhasználva a feljegyzések sarkában Taróczy által megadott tárgymezők leírását.
- 6 ÁBTL 3.2.4. K–1267 [Taróczy Nándor] 1–86. A kaposos zárójel azt jelenti, hogy a Taróczy Nándor címet nem az állambiztonsági szervek adták a dossziének, azt ugyanis az irat 2003-as levéltárba kerülése alkalmával vezették fel a dosszié borítójára.
- 7 Varga: Őfelsége... i. m. 78–79. o.
- 8 ÁBTL 3.2.4. K–1267 [Taróczy Nándor] 5.; 31–33. Önéletrajz.
- 9 Uo. 19–23.
- 10 Uo. 39–46.; 66–71. és 65.
- 11 Varga: Őfelsége... i. m. 67–68. o.
- 12 Varga E. László: Taróczy Nándor magyar királyi altábornagy visszaemlékezése. Forrásközlés. *Aetas*, 2012. 3. sz. 100. o.
- 13 Uo. 100–101. o.
- 14 Varga: Őfelsége... i. m. 70–71. o.
- 15 Mieczysław Broński-Warszawski (1882–1938): a lodzi gyártulajdonos családból származó diplomata 1920 és 1924 között szolgált a Szovjetunió bécsi követeként, majd később tanított a Moszkvai Egyetemen. A sztálini tisztogatások során 1938 szeptemberében kivégezték. Lásd Branko Lazitch–Milorad M. Drachkovich: *Biographical Dictionary of the Comintern*. Stanford, 1973, Hoover Institution Press. 40. o.
- 16 ÁBTL 3.2.4. K–1267 [Taróczy Nándor] 5. Önéletrajz.
- 17 Uo.; és Varga: Taróczy... i. m. 103. o.
- 18 Varga: Taróczy... i. m. 104. o.
- 19 ÁBTL 3.2.4. K–1267 [Taróczy Nándor] 32. 1919. évi bécsi tevékenységéről.
- 20 Varga: Őfelsége... i. m. 71. o.
- 21 Pedig hihetlenebbnél hihetlenebb történetekből nincs hiány az állambiztonsági iratok között: 1954. október 17-én például Taróczy azt írta, hogy egy időben felmerült a terve, hogy Szamuely Tibor szárnysegédjévé nevezzék ki, de a Bécsbe kiérkező parancsot ellenforradalmár tisztek „elsikkasztották”. ÁBTL 3.2.4. K–1267 [Taróczy Nándor] 29. Szamuely Tibor mellé történő szárnysegédi beosztásról. Hasonlóan megkérdőjelezhető a valóságtartalma azon történetnek, miszerint 1918 novemberében körtálpárti puccsot sikerült megakadályoznia. Uo.
- 22 Varga: Őfelsége... i. m. 73. o.
- 23 3.2.4. K–1267 [Taróczy Nándor] 73–74. Az 1923-ban szenvedett kipellengéreztetésről.
- 24 Első ízben az 1922 áprilisában zajlott genovai konferencián találkozott egymással Bánffy Miklós külügyminiszter és Georgij Vasziljevics Csicserin külügyi népbiztos, majd még azon a nyáron a magyar diplomaták legalább két ízben egyeztettek Berlinben szovjet kollégáikkal. A tárgyalások alapvetően román és kisantantellenes éllel zajlottak, de konkrét eredményre nem vezettek. 1924-ben azonban újból felvették a tárgyalások fonalát, melynek során Kánya Junghert-Arnóthy Mihályt bízta meg az egyeztetések megkezdésével. 1924. szeptember 12-én a felek két megállapodást is parafáltak: egy kereskedelmi szerződést és magát a diplomáciai kapcsolatok felvételét. A követségek végül mégsem nyithattak meg, melyben elsősorban nemcsak a belpolitikai nehézségek és Horthy Miklós hajthatatlansága játszottak közre, de az antant hatalmak sem nézték jó szemmel a két ország közeledését. Tóth Imre: *Egy polgári arisztokrata. Kánya Kálmán (1869–1945)*. Pécs–Budapest, 2016, Kronosz – Magyar Történelmi Társulat. 75–78. o.
- 25 4.1. A–872 Szovjet állambiztonsági szervektől átvett anyagok 141.; 160. Szmazsenka Ferdinánd, Taróczy Ferdinánd.
- 26 3.2.4. K–1267 [Taróczy Nándor] 67. Önéletrajz.
- 27 Az iratok tanúsága szerint, egy ízben Kánya is személyes „kihallgatást” kért Taróczytól, amikor utóbbi Párizsból éppen szolgálati helyére tartott Berlinen keresztül. A német nagykövet Taróczy szerint napokat várt rá, majd kikérte véleményét Berlin politikai magatartásával kapcsolatban. Kánya azt is elárulta ekkor, hogy személy szerint gyűlöli a németeket. Ismerve Kánya természetét, igencsak nehezen elképzelhető, hogy napokat várt volna a nála a ranglétrán jóval alacsonyabb fokon álló, hivatásos diplomatának aligha nevezhető Taróczyra. Nem beszélve arról, hogy számos fenntartása ellenére, Kánya egyértelműen a németbarát magyar diplomaták közé tartozott.
- 28 3.2.4. K–1267 [Taróczy Nándor] 19–20. Offenzív hírszolgálati együttműködés.
- 29 Jungerth-Arnóthy Mihály (1883–1957): 1923 és 1933 között a Tallinban, majd Helsinkiben

- működő kirendeltség vezetője, ezáltal Taróczy Nándor felettese. Habár az ötvenes években kelt iratokban Taróczy rendkívül rossz fényben igyekszik feltüntetni egykori főnökét, többek között hiányos orosz nyelvtudása és szakmaiatlansága miatt, ennek némiképp ellentmond, hogy 1935 és 1939 között Jungerth követ lett Moszkvában.
- 30 Uo. 7–8. Önéletrajz.
- 31 Taróczy többször is felemlégeti, hogy bécsi tevékenységéért a húszas, illetve harmincas években számtalanszor kellett a hatalom részéről zaklatásokat elszenvednie.
- 32 Hammerstein: i. m. 280–282. o.
- 33 Uo. 284. o.
- 34 A diplomáciai kapcsolatok felvételét a hazai belpolitikai élet majd minden pártja ellenezte: úgy a fajvédők, mint a kormánytámogató keresztény-pártiak vagy a legítímisták. Nem segített a helyzetben, hogy Horthy is hajthatatlanul a kapcsolatok felvételének ellenében állt. Lásd Romsics Ignác: *Bethlen István*. Budapest, 2019, Helikon. 308. o.
- 35 3.2.4. K–1267 [Taróczy Nándor] Részlet a külügyi szolgálatunkban az 1920-as években előfordult botrányos állapotokról. 18.
- 36 Hiába lépett be például Taróczy az MDP-be, a kitelepítést nem kerülhette el. Kényszerű lakhelyét Újpesten jelölték ki, nyugdíjának egy részét pedig megvonták.
- 37 A Belső Reakció Elhárító Csoportfőnökség elemzéssel, értékeléssel és tájékoztatással foglalkozó önálló alosztálya. Lásd Cseh Gergő Bendegúz: A magyarországi állambiztonsági szervek intézménytörténeti vázlat, 1945–1990. In Gyarmati György (szerk.): *A Történeti Hivatal évkönyve, 1999*. Budapest, 1999, Történeti Hivatal. 85. o.
- 38 ÁBTL 3.1.9. V-103731 Bakos Tamás. Határozat.
- 39 Uo. Gyanúsított kihallgatásáról jegyzőkönyv.
- 40 Szakály Sándor: *A 2. vkf. osztály. Tanulmányok a magyar katonai hírszerzés és kémelhárítás történetéből 1918–1945*. Budapest, 2015, Veritas – Magyar Napló. 105. o.

A turáni eszmekör recepciója és kritikája a Horthy-korszak katolikus és protestáns sajtójában

Bár a turáni gondolat a két világháború közötti időszak számos szerzőjének olvasatában a magyarságszemlélet fontos – egyúttal meglehetősen heterogén formában jelentkező – tárgyalási aspektusa lett, a Magyar Turáni Társaság intézményes megalakulását közvetlenül követő években még meglehetősen távol állt attól, hogy a nemzeti identifikáció újrafogalmazásának eszközévé váljon. Ez még akkor is igaz, ha egyébiránt csak egyet-érthetünk Gyáni Gábor megállapításával, miszerint „az etnikai nemzetfogalom kezdte felváltani az állam történelmi tradíciójára alapozott nemzetfogalmat”¹, melynél fogva ugyanis a turanizmus könnyedén becsatornázódhatott volna a korábban is létező, a keleti magyar eredettudattal kapcsolatos nacionalista diskurzusokba². A magyar őstörténeti kutatás és a hozzá kapcsolódó tudományágak, a nyelvészet, a néprajz, a régészet és a vallástörténeti stúdiumok kialakulása azonban Magyarországon ez idő tájt még épp csupán kezdeteinél tartott, a Társaság ügyvezető elnökeként nyilatkozó Paikert Alajos és Teleki Pál által kiadott jelszavak pedig – így a keleti irányú magyar gazdasági és politikai expanzió gondolata – inkább mutattak relációt a megerősödő magyar birodalmiság elképzeléseivel, semmint az új alapokra helyezni kívánt magyarsággéppel. Hovatovább, a témakörrel kapcsolatos episztemológiai és eszmei-ideologikus reflexiók még nem különültek el világosan egymástól, ami hamarosan a dilettánsok térnyerésének – egyúttal meglehetősen retrográd politikai törekvések meg-, illetve újrafogalmazásának – kedvezett az egyik oldalon, s a teljes mozgalom következetes szelekció nélküli, általánosító dehonoszálásának a másikon. E folyamat mintegy betetőzéseként is felfogható, hogy legkésőbb a forradalmi hullámot követően a komolyan vehető tudósok rendre a Teleki által gründolt Kőrösi Csoma Társaság kötelékébe távoztak a szervezetből, míg a szélsőséges turanisták fellegvára a tiszavirág-életű Magyarországi Turáni Szövetség lett. Eközben a tulajdonképpeni Turáni Társaság pedig a mozgalom főáramaként mélyen azonosult a bethlendi konszolidáció kezdeteitől érvényesülő keresztény-nemzeti éra eszmei preferenciáival, a revíziós gondolkörrel, s mindezzel együtt egyre kétségbeesettebben igyekezett elhatárolódni a turanizmus mind látványosabban jelentkező intranzigens irányzataitól. E defenzív politika – kivált a 30-as évektől kezdődően – részben a mozgalom központi szárnyának a korábbiakhoz képest viszonylag jelentős tér- és erővesztése, részben a radikális turanisták egymást követő látványos botrányai miatt eleve nem lehetett átütő módon sikeres, ez azonban csupán részben magyarázza a Társaság kommunikációs kudarcát, ezzel összefüggésben a mozgalom mind sötétebb megítélését. Nem feledkezhetünk meg egy másik, szintén igen lényeges vonatkozásról sem: a mozgalommal kapcsolatos diskurzusok³ 1916-os évi jelentős átstrukturálódásáról, melynek döntő generáló eleme épp a tekintélyes orientalista Germanus Gyula és a *Nyugat* elismert publicistája, Szász Zoltán átfogó támadása volt a mozgalom ellen. E váratlanul, de annál eruptívabb erővel jelentkező sajtóoffenzíva feltérképezése és hangsúlyainak beható mérlegelése nélkül – nézetem szerint – nem nyerhető objektív kép a turáni gondolat megítélésének hirtelenszerű átváltozásáról és a későbbi recepciók természetéről, a Germanus és Szász által kidolgozott tárgyalásmód bizonyos elemei ugyanis számos tekintetben kijelölték a turanizmus jóformán valamennyi későbbi sajtóadaptációjának és bírálatának fő irányát. E polémia relevanciáját növeli továbbá azon adottság is, hogy

később, a Horthy-korszak folyamán jószerivel a turanizmus volt alighanem az egyetlen intellektuális áramlat, melynek polémiája voltaképpen kizárólag időszaki sajtótermékek hasábjain keresztül zajlott!

A Germanus által 1916-ban írott, s történetesen épp a Tisza-párti *Magyar Figyelő* oldalain megjelent tanulmány jó néhány eleme már kiadása idején, a korabeli eszmetörténeti és kulturális háttér kontextusában sem volt mindenestül problémamentesnek mondható. A török és arab nyelvű kultúrák egyébiránt kiváló korabeli ismerője munkájában markánsan elutasította a turáni terminus nyelvi, illetőleg etnikai-leszármazási kategóriaként történő alkalmazását, mint amely csupán az érintett sztyepei népek életmódbeli közösségének, valamint annak történetiségének kifejezésére alkalmas fogalom. Miközben rámutatott a mozgalom török aktuálpolitikai variánsainak a hazaitól túlnyomórészt alapvetően eltérő aspektusaira, hevesen ostromozta mindazon dilettánsok felfogásmódját, akiknél úgyszólván csupán az egyéni fantázia függvénye, hogy „300–700 millió turáni lélekkel számolnak”⁷⁵. Germanus a háborúval összefüggésben jelentkező dezinformációknak tulajdonította, „a most divatba jött áramlatot, (.....) amelyet hívei a tudomány jelszava alatt hirdetnek, de amelynek semmi tudományos alapja nincs”⁷⁶. A germanusi bírálat további hangsúlyos eleme egyúttal a mozgalomban általa felfedezni vélt, a magyarság évezredek nyugati hovatarozásáról megfélekedező, s a nemzet helyét egy ködös „ázsiai univerzalitás” keretein belül kijelölő attitűd volt, mely – érvelése szerint – szem elől téveszti, „hogy a magyar nemzet ezer év óta Európában él, (.....) és fennmaradását csakis annak köszönheti, hogy Ázsiából jövet európaivá tudott válni”⁷⁷. Feltétlenül szükséges tisztáznunk, miért látszik elvéteni a lényegét ebben a formában Germanus érvelése. Tagadhatatlan, hogy a Turáni Társaság kötelékében ügyvezető elnökként, majd társelnökként működő, s kétségkívül lunatikus hajlamoktól sem mentes Paikert Alajos úgyszólván „a magyar nemzeti érdekekkel összhangzásban” megcélozni kívánt, „Dévénytől Tokióig” terjedő együttműködést vizionáló intenciója Germanus olvasatában könnyen tételezhetőett az általa kárhoztatott „ködös ázsiai univerzalitás” ábrándjaként, s ezáltal a magyarság nyugati kulturális orientációjának semmibevételeként. A társasági elnök nyilvánvalóan gyermekes és hatásvadász – ebből fakadóan könnyen támadható – retorikai kiszólása ellenére súlyos aránytévesztés volt mind Paikertet, mind a Társaság legtöbb tagját a magyarság nyugati kulturális beágyazottságának tagadójaként, avagy ezen alapadottságot pusztán érdektelenül szemlélő ködevőként degradálni. Germanus érvelésének kritikátlan elfogadása helyett korántsem egyedül a korabeli eszmetörténeti kontextus bizonyos vonatkozásai intenek bennünket óvatosságra. Ezek figyelembevételével ugyanis tényként rögzíthető, hogy a századfordulón – és az első világháború tombolása idején – a Nyugat mint példaérték elfogadása szervesen volt képes párosulni a magyar nemzetállami és/vagy birodalmi illúziók – akár keleti néprokossági, gazdasági és politikai kooperáció útján megtámaszthatónak vélt – vágyálmaival. Talán ennél is többet árul el azonban a régi vágású középosztálybeli Paikert egy, a Társaság 1914. január 31-ei közgyűlésén elmondott beszéde, melyben az ügyvezető elnök a programként megfogalmazott turáni együttműködés célját épp azzal vélte indokolhatónak, miszerint „(.....) oly nemzet, mely elpuhul vagy elgyöngül, vagy gazdaságilag és kultúrában visszamarad a körülötte lévő többi nemzetekkel szemben, az lassan elsüllyed, elveszti létjogosultságát, és eltűnik a szürke árban”⁷⁸. S talán nem is vétjük el olyannyira drámaian a célirányt, ha felhívjuk a figyelmet arra a különleges analógiára, mely e reflexió és a dualizmus kori ismert nemzeti liberális publicista, Beksics Gusztáv évtizedekkel korábban megfogalmazott gondolata között fennáll. Utóbbi 1884-es, Censor álnéven közzétett munkájában ugyanis arra a megállapításra építette gondolati rendszerét,

miszerint „A polgárosodás a legnagyobb népirtó. Elpusztítja mindazon nemzeteket, melyek néki meg nem hódolnak”⁹⁹. A logikai hasonlóság megvilágítására éppoly elégtelennek tűnik a herderi nemzethalál-víziótól való páni félelem – kétségkívül mindkét esetben érzékelhető – gondolati sémájának, mint a 19. század utolsó harmadától a világháborúig bezárólag erősen ható szociáldarwinista „faji harc” logikájának konstatálása. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az első világháború kitörésének előestéjén Paikert „a környező nemzetektől való lemaradást” Magyarországnak csakis a nyugati konglomerátumokhoz fűződő viszonyrendszerében vélhette lokalizálható veszélynek, melynek ellenszeréül – ekkoriban – még a valóságtól legmesszebbre rugaszkodó teoretikusok szemében is egyedül a Nyugathoz való felzárkózás sikeres befejezése, a polgárosodás és az ország modernizációjának csorbítatlan végrehajtása kínálhatta önmagát alternatívaként. Ebben a koordináta-rendszerben pedig a keleti irányú tájékozódás, mind a néprokongsági eszme felkarolása, mind az esetleges keleti befolyásszerzés gondolata csupán e program kivitelezésének bizonyos segédrekvizitumaiként, ám semmi esetre sem annak ellenpontozásaként jöhettek számításba.

Végeredményben ugyanezen a ponton válik érzékelhetővé Szász bírálatának – részbeni – igazságtalansága is, amidőn a *Pesti Hírlap* hasábjain, majd a *Nyugat* 1916. évi 16. számában lényegében szintén a nyugati mintakövetésről való lemondással vádolta a mozgalmat. Az általa a turanizmus kapcsán alkalmazott dehonesztáló, némely esetben kimondottan vállalhatatlan stilisztikával megfogalmazott minősítések – „mérgező gázokkal telített bűzbomba”, „szlávokat elnyomni akaró világpolitikai zsandár-tan”, „kultúraellenes társadalmi bomlasztószer” – mögött azonban az indulatoktól fűtött előítéleteken túl kétségkívül heterogén – és bizonyos mértékig okkal fölvetődő – félelmi mechanizmusok húzódtak meg. Napjainkban már vitathatatlanul a kulturális rasszizmus szégyenbélyegével illelhető alapsémájában a letelepedett életmódot folytató ókori indiaiak, perzsák és görögök városias civilizációját állította szembe a lovas nomád népek világával, mely utóbbiakban csupán a primitív kulturálatlanság barbarizmusát tekintette közös tényezőnek.

Szász olvasatában a turanizmus a műveletlenség obskurantizmusából, a magasabb rendű kulturális értékek iránti fogékonyság hiányából forraszó társadalmi és politikai radikalizmus modern megjelenési formája, mely egyaránt magán hordozza a magyar szellemi-kulturális vérkeringésben – szerinte – hosszú ideje hagyományyá szilárdult Nyugat-kriticizmus, a szlávellenesség és a modern politikai antiszemitizmus vonásait. Érvelése centrumában mégsem e kétségkívül heterogén kritikai elemek állnak, hanem – Germanushoz hasonlóan – a magyarság nyugati kulturális hovatartozása és a keleti érdeklődési horizont közé éket verni akaró attitűd. Az érvelésmód azonban még e tekintetben is kétszertatúnak mutatkozik. Egyfelől, Szász fő problémája abban foglalható össze, hogy a turanizmus a néprokongsági eszme felkarolásával etnikai-nyelvi leszármasztási logikára alapozódó partikularitást visz a nyugati modellkövetés folytán a világ – de legalábbis Európa – népeit mindinkább közösségbe foglalni hivatott polgárosodás és modernizáció egységesítő, egyetemes folyamatába. Másfelől, e megfontolás Szásznál mélyen kulturális-civilizatorikus szempontokkal szövődik össze, amikor azt írja, hogy „a kultúr-magyarhoz sokkal közelebb áll egy művelt árja német, mint a legtisztább turáni vérű ázsiai őslakó”¹⁰⁰. E reflexiók méltánytalanságát ugyanazon vonatkozások látszanak cáfolni, mint amelyeket Germanus idevágó érvelése kapcsán korábban rögzítettünk. Nem szabad ugyanakkor megfeledkezni azokról a mellékszálakról sem, amelyek kétségkívül – bizonyos értelemben – indokoltá teheték Szász egyébiránt néhol valóban infernalis stílusú kirohanásait.

Miközben a korai magyar fajvédő mozgalom lapjaként működő *A Cél* című lap publicistái, így a később kétségkívül igen hírhedetté vált Mészáros Gyula és Sassi Nagy Lajos fékevesztett turanista intranzigenciája időben csupán mintegy két évvel Szász vitriolos publicisztikájának megjelenése után lett nyilvánvalóvá, addig munkatársuk, a berlini császári és királyi ex-alkonzul Hoffmann Géza már 1914-ben, a Magyar Társadalomtudományi Egyesület fajbiológiai szakosztályának megnyitó ünnepségén vérlázító, fajgyűlölettől és antiszociális attitűdöktől hemzsegó beszédet tartott. 1916-tól fogva már a lap publicistájaként pedig ennél is penetránsabb gondolatokat vetett papírra, utóbbiakat már az eugenikai szempontokkal vegyített, szélsőséges turanizmus önjelölt propagátoraként. Szintén az eugenikai szekció említett nyitóünnepségén nyilatkozott a tekintélyes zoológus Apáthy István a nyugati liberalizmus csődjén, valamint az individuális erkölcsiség kudarcán kívül arról a sajátos küldetéstudatról, miszerint „az alsóbbrendűek kirekesztésével (.....) a mi célunk legyen az új magyar turáni embertípus kialakítása és ápolása”¹¹. A freudi pszichológiát mindeközben „rothasztó pánerotikus világfelfogásként” elmarasztaló ítéletét a *Pesti Hírlap* egyik publicistája rögvest „burkolt antiszemita rikoltásnak” minősítette, s az sem lehetett kérdéses, hogy a zsidóságra céloz-e a természettudós, amikor „az alsóbbrendűek kirekesztésének” fontosságáról beszélt. Ennyiben – és alapvetően csupán ennyiben – érthető, amikor Szász a turanizmust valóban „a földalatti, reakciós Magyarország szellemi pincelyukaiból terjengő”, „haladásellenes”, „igen gyakran klerikális, rendesen fajmagyar” és antiszemita szellem termékeként átkozta el. Szász azonban éppúgy nem érzekelte, hogy kivált az első világháború évei alatt e radikális felhangok a turáni eszmekörnek csupán kisebb, meglehetően marginális mellékágát képezték, ahogyan Germanus sem értette meg, hogy az éppen 1916 folyamán Paikert kezéből kicsavart központi lap, a *Turán* a fiatal turkológus Németh Gyula és Teleki Pál irányítása alatt épp ekkoriban tartotta magát a legszigorúbban távol a dilettáns ködevőktől¹². Nem beszélve arról a fontos összefüggésről, amely a magyar historiográfia figyelmét gyakran mindmáig elkerüli, s amely Szász és Germanus közös és elhamarkodott hibája volt. Figyelembe véve ugyanis a Kelet–Nyugat törésvonal kérdésköre kapcsán eddig rögzített szempontokat, valamint ama tényt, miszerint a turanizmus főáramánál és – ekkor még – korai vadhajtásainál egyaránt hiányzott a két értékirány vagy-vagy logikai alapon történő megkülönböztetése, nehezen vitatható, hogy a polgárosodás modelljét megcélzó nyugati mintakövetés és a keleti néprokonsági orientáció közti dichotómiát határozottan Germanus és Szász állították fel, mégpedig – ekkoriban – következetlen és igazságtalan módon. Alaptézisem szerint ezen a ponton ragadható meg a turanizmus adaptációjával kapcsolatos korabeli diskurzusok végzetes megcsúsúsása. Ehhez képest már csak marginális tényezőként jön számításba, hogy ezt követően nem csak a Horthy-kori intranzigens turanisták egyre határozottabb alakot öltő bolondériája, Békássy Gyöngyi, Baráthosi Balogh Benedek, Szépvízi Balás Béla és Zajti Ferenc ál-őstörténeti fantazmagóriái, továbbá a 30-as évek folyamán Berei Nagy Elek, Bencsik Zoltán és Köröspataki Kiss Károly keresztényellenes újpogánysága tettek meg minden tőlük telhetőt a turáni jelző lejárata érdekében. Az 1919 késő őszén a Turáni Társaság társelnökeként Pekár Gyula is antiszemita frázisokat röppentett a levegőbe a Magyar Országos Véderő Egylet nagygyűlésén, a zsidóságot a történelem örök, ügyeletes „forradalomcsinálójaként” bélyegezve meg.

Jegyezzük meg végezetül, hogy Szász arrogáns hangvételű cikkében a turanizmus kapcsán feltételezett, úgyszólván „igen gyakran klerikus” háttér kérdésköre is árnyaltabb magyarázatot igényel. Kivált az első világégés lezárultát követő időszak folyamán a turanizmus felekezeti sajtóadaptációja is heterogén képet mutatott, melyen belül

a negligáló hangoknak csupán egyik – bár konstans – vonatkoztatási pontja lett a keresztényellenesség, a pogány tüzzel játszott felelőtlen játék vádja. Ismertetésünk a továbbiakban mindenekelőtt ezekre a felvázolt megfontolásokra alapozódik.

Értékes monográfiájában¹³ Ablonczy Balázs a *Kálvinista Szemle* egy 1921. évi – igen rövid terjedelmű – cikkéből¹⁴ helytállóan olvasta ki, hogy a nevezett protestáns lap egyes publicistái már idejekorán érzékelték a turáni ideál esetleges újpogány vakvágányra sodródásának veszélyét. Helyesebben járunk el egyúttal, ha a szóban forgó publicisztika egyéb aspektusaira is koncentrálnunk. Az írás nagyjából a korabeli református lelkész, Muraközy Gyula okfejtéseit idézi, aki ekkoriban épp az intranzigens turanizmus egyik magányos élharcosának számító Szépvízi Balás Béla *Kánaán pusztulása* címen megjelent, a tiszzaeszlári antiszemita vérvád ókori átíratát hordozó regényét bírálta. Muraközy érvelésének valóban fontos eleme azon figyelmeztetés, miszerint a turanizmus nem súlylyedhet le a fehér lovat áldozó, kancatejet ivó és hátrafele nyilazó romantikus ábrándozás mámorába. Ám érvelésében e józan attitűd még legkevésbé sem látszik kizárni a keleti néprokonsági eszme felkarolását: nála ugyanis „a turáni gondolat semmi egyéb, mint (.....) kikeresése azoknak a Kelet messziségébe nyúló szálaknak, melyek az árva magyarságot egy vérközösségbe fűzik szerteszéledt testvéreivel”¹⁵. Narratívájában a rokon Kelet kiművelésére hivatott magyar civilizatorikus küldetés gondolata is megrezdülni látszik, amennyiben „(.....) a turáni gondolat talán a felelősség nagyobb mértéke is lehet azon testvéreinkkel szemben, akik a kultúra távolabbi és mélyebb vidékeiről igyekeznek fölfelé”¹⁶. Mindazonáltal figyelemre méltó azon okfejtése, miszerint „a turáni magyar romantikus őspogányság” felvillanó zsidóellenessége könnyedén elvezethet a kereszténység nyílt megtagadásához, de a turanizmus e vadhajtásának mérgező szellemétől féltette a lap hasábjain a református ifjúságot a három évvel később közölt cikkében¹⁷ Sebestyén Gyula is. Míg Muraközy pusztán riasztó lehetőség gyanánt marasztalta el a turáni gondolat esetleges jövőbeli pogány kisiklását, Sebestyénnél ez már ténnyé érett adottságként kerül kárhooztatásra. Érvelése centrumába azonban kifejezetten az ez idő tájt virágkorát élő fajvédő mozgalom került, amely – meglátása szerint – „tudományosan a turanizmusra támaszkodik”, s amelynek egyik közelebből meg nem határozott kútfője történelmi hibának minősítette a Szent István-i modellt, a magyarság erőszakos krisztianizálását, s az ősi pogány hagyományokhoz való visszatérés kategorikus imperatívuszát hirdette. A szerzői hivatkozás háttérialapjának felderítése aligha könnyű feladat. A 20-as évek pogány vallásalapítási kísérletei hevenyészett és tiszavirág-életű jelenségeknek bizonyultak, a „turáni egyistenhívők” botrányspektájának megalakulása ekkor még évtizedes távolságra volt, a turanizmus és a fajvédelem között pedig csupán részben létezett némi átfedés. Ugyanakkor a turáni gondolat dilemmája jelen esetben tágabb összefüggésben kerül kiértékelésre, amennyiben a református szellemi életet immár évtizedek óta polarizáló eszmeáramlatok mezejébe illeszkedik. E kontextusban „a modern eszméknek” a református intelligencia lelkét fertőző hatásrendszere a hazai újkori protestantizmuson belüli első töréspontként teteleződik, s a radikalizmus jelenségének említéséből könnyedén kiolvasható a névlegesen református Jászi Oszkára történő utalás. A második megpróbáltatásként feltüntetett legitimizmust pedig harmadikként a turanizmus követi, amely immár nyíltan keresztényellenes attitűdjeivel „az ősmagyar pogányság világához tér vissza”. Bár jóformán ellenőrizhetetlen, kik is kerülhettek pontosan a szerzői vizsgálódás célkeresztjébe, Sebestyén érvelése így is világos: ahogyan a modernitás szellemi áramlatai és a legitimizmus dilemmája is megosztlást idézett elő a református értelmiség soraiban, ugyanígy a kálvinista szellemi élet belső töréspontjává degradálódhat a turáni eszmeör is. Utóbbi azonban többnek

mutatkozik a magyar kálvinizmus puszta centrifugális erejénél. Sebestyén számára abban áll a megtámadott eszme fő kihívása, hogy a keresztény hit és a nemzeti elkötelezettség értékei közé vet ellentétet. E szóban forgó oppozíció logikus ellenpontoszásaként jelentkezik a lap következő számában névtelenül megjelent cikk¹⁸ azon okfejtése, mely egyaránt elutasítja a kereszténység és magyarság szempontjait egymással szembeállítani kívánó, illetőleg a két értékírány közé fontossági sorrendet állítani igyekvő, ezáltal a nemzeti eszme prioritására apelláló gondolat kísérleteket. Az „előbb vagyok magyar, csak aztán kálvinista” e lapban idézett – és kárhóztatott – attitűdje azonban nem teljesen előzmények nélküli a magyar eszmetörténetben, noha rezonanciája alapvetően más volt az első hazai megjelenése idején és a 20-as évek közéleti-kulturális aktualitásai közepette¹⁹. Mindazonáltal publicistánk érvelése szerint a nemzeti irányelv modern kori, a vallási horizontot is háttérbe szorítani igyekvő prioritásának gondolata végső soron fából vaskarika, ugyanis „tisztá és öntudatos kálvinistaságunk haza- és fajszeretetünknek nemcsak garanciája, hanem legerősebb biztosítóka is”²⁰.

Ha objektív tényként is kezelhetjük, hogy a turanizmus felekezeti sajtórecepciója legkésőbb a 20-as évek második felétől már egészében véve negatív felhangokkal telített kiértékelésekkel operált, mégis világosan regisztrálható a „korai idők” befogadás-történetében a Kelet felé fordulással kapcsolatos optimizmus. A Bangha Béla által alapított *Magyar Kultúra* és a *Magyar Protestánsok Lapja* egyes szerzői az első világhétség lezárultát követő években még egyaránt örömmel üdvözölték a turanizmus programját. Előbbi kiadvány hasábjain először Sényi-Schranz Pál²¹ fordult már-már patetikus hangvétellel a keleti orientáció gondolata felé. A cikk szerzője alapvetően nem lép ki a világhétség tombolása folyamán még egységes Magyar Turáni Társaság által preferált szempontrendszerből, ám a keleti „rokon” népekhez fűződő kapcsolati háló gazdaság- és kereskedelempolitikai, diplomáciai és kulturális vonatkozásainak a világháborús vereség és a trianoni kataklizma immár speciális aktualitást adott. A Paikert Alajos, Teleki Pál és társaik által meghatározott eredeti intenciók egy évvel a történelmi Magyarország feldarabolása után egy sajátos nemzeti újjászületés rekvizitumaiként jönnek számításba – jelen esetben a revans igénye nélkül. Sényi-Schranz első iránygondolata merőben civilizatorikus természetű, amennyiben „a turáni eszme közelebb igyekszik hozni egymáshoz azt a ma még jórészt nyerserejű, részben fejletlen kultúrájú óriási néptömeget, amelyet a történelem viszontagsága szétszórt, (.....) azért, hogy megvesse alapját egy olyan nagy és fejlődésében beláthatatlan kultúrának, amelyet a nyugati népek eddig el nem értek és fejlődésük mindinkább kiégett jellegénél fogva önjerejükből el sem érhetnek”²². A reflexióból kétségkívül kiérződik a „hanyatló” Nyugattal kapcsolatos diskurzus korabeli megélnkülésének lenyomata, bár némi fantáziával a Paikert által 1917 folyamán Tisza István kormányfőhöz *Germán-Turán Államszövetség* címen írott memorandum optimizmusának hatásrendszere is kiolvashatóvá válik²³. Szerzőnk a korabeli turanisták vérmes reményeiben osztozik azáltal is, hogy az ifjútörök vezető Kemál Atatürk mozgalmát „lényegében turanista pártként” ünnepli, illetőleg a „turáni ébredés jeleit véli lokalizálhatónak a polgárháborún épp túllépő Szovjet-Oroszország kirgiz, tatár és baskír népességének váratlan politikai mozgolódásán is. Csak sajnálatunknak adhatunk hangot, amiért utóbbival kapcsolatos híradásai javarészt ellenőrizhetetlenek. Állítása szerint a „szemipalatyinszki kirgiz-tatár Steppe Köztársaság” vezetősége – az új állam gazdasági és közművelődési infrastruktúrájának újjászervezése okán – a közelmúltban kimondottan magyar szakértők alkalmazásának igényét jelezte, miközben az Urál hegység hárommillió baskír népessége elűzte orosz nyelvű tanítóit, s a baskír helyesírás szabályainak kidolgozásakor a magyart ismerte el iránymutatónak. Aligha meglepő, hogy publicistánk

számára mindez annak világos bizonyítéka, miszerint „a turáni világ népei ma gazdasági és kulturális fejlődésüket Magyarországgal szoros együttműködésben képzelik el”, s ez meglátása szerint „akkora tőke, amelyet a világháborúban összetört (...) magyarságnak két kézzel kell megragadnia”²⁴. Érvelése más tekintetben is szervesen ágyazódik bele a turanizmus mérsékelt hívei által képviselt, civilizatorikus vonatkozású diskurzusba: a magyarság ugyanis „mint a legnyugatibb és az európai civilizációhoz legközelebb álló turáni nép természetszerűen találhatná meg önnön vezető szerepét a fejlődésben ezidáig elmaradt ázsiai türk népek körében”²⁵. A cél pedig mindezek fényében nem is igen lehet más, mint hogy „vezetői legyünk egy új, nagy szellemi és gazdasági átalakulásnak, mely a világnak legősibb (...) részét megnyitná a civilizáció és a haladás előtt”²⁶.

Túl azon, hogy e tervbe vett „turáni” kooperáció egyéb vonatkozásai szintén hűen adják közre a Turáni Társaság által már az indulását követő évek folyamán meghirdetett intenciókat (a turániként számontartott régiók ásványkincseinek és egyéb nyersanyagforrásainak kiaknázása, kulturális együttműködés keretében magyar diplomások tömegei számára tartós elhelyezkedést biztosítani a rokonnak tekintett célszországokban stb.), Sényi-Schrantz úgy vélekedik, hogy a magyarság – megtöretése ellenére – egyaránt zászlóvivője maradt a kereszténységnek és a nemzeti gondolatnak. Ám e meglátáshoz immár az a gondolat is társul, miszerint a magyarság a meddőnek ígérkező újabb nyugati külpolitikai útkeresés ellenében a keleti néprokonsági orientáció keretei között töltheti be közvetítő szerepét Kelet és Nyugat között, s hogy a türk sztyeppe magyar segítséggel történő keresztény misszionálása és gazdasági felvirágoztatása egyúttal a magyarság újbóli felemelkedésének egyedüli lehetőségeként szerepel.

Ha Sényi-Schrantz reflexiója a turáni gondolat első pozitív hangvételű katolikus recepciójaként jön számításba, úgy a 8 évvel később a kérdésről nyilatkozó Schiller Károly publicisztikája²⁷ alighanem az utolsónak tekinthető e rövid rangsorban. Az előbbi nyilatkozónál tapasztalt viszonylagos optimizmus mindazonáltal már mérséklődni látszik, s a tárgyalásmódban szereplő hangsúlyeltolódások is érzékeltek: Schiller már a turanizmus nagymérvű diszkreditálódásának keserű tapasztalatai birtokában nyilatkozik. Rövid természetsteológiai exozéja a földi fajok, de az egyes emberfajták és népcsoportok keletkezését is az isteni alkotó csodával magyarázza, s mivel narratívájában – mintegy a korban szárba szökkenő nemzetkarakterológia leképeződéseként – minden nép önálló tulajdonságokkal és adottságokkal felruházottan kerül bemutatásra, a magyarságot is egyedi személyiségjegyekkel és kvalitásokkal rendelkező közösségként demonstrálja. Ennek fényében értekezik magyar nemzeti lélekről, magyaros észjárásról ám ezek feltétlen megőrzendő adottságokként szerepelnek olvasatában, ugyanis „nép, faj, mely nem törődik nemzeti és faji sajátágaival és idegen sajátosságokat ültet át vizsgálat nélkül a maga életébe, elveszíti nemzeti és faji sajátosságait”²⁸. Schiller szerint a népek és nemzetek nagy, közös feladata „a világ értékeinek növelése”. Ám az ennek érdekében végzett munka csupán akkor járhat átütő eredménnyel, ha azon népcsoportok között érvényesül, melyeket az egyedi specifikumok hasonlósága és/vagy a kulturális integritásból fakadó közös érzelmi világ fűz össze egymással. Márpedig a magyarság e tekintetben látszólag nincs könnyű helyzetben: saját nemzetét két világ közt megrekedt, sehová sem tartozó entitásként demonstrálja, mely keleti testvéreitől rég elszakadt, teljes jogú európai néppé pedig – ezért döntően a Nyugat állítólagos oppozícióját teszi felelőssé – soha nem vált, így meglátása szerint a kiutat „a régi természetes kapcsolatok” újrafelvételében lehetséges megragadni.

Schiller részben a korabeli tudományos kutatások részeredményeire apellálva, részben bizonytalan művelődés-, vallás- és kultúrtörténeti, régészeti és folklorisztikai párhuzamok alapján definiálja a belső-ázsiai pusztai lovas nomád etnikumokat – a japán néppel

egyetemben – a magyarság rokonaiként, s e koncepció nyomán nyilatkozta ki a „turáni faj” egységét. Feltűnő azonban, hogy a gazdasági-politikai expanzió és együttműködés Sényi-Schranztnál olyannyira erős irányelve Schillernél teljesen kikapcsolódik, s a magyar–turáni együttműködés lényegét „a keleti és nyugati kultúrártékek kicserélődésében” ragadja meg, mely a magyarságnak a továbbiakban a nyugati kulturális hatások befogadása tekintetében bizonyos egészségesebb szelekciós készséget is kölcsönözhet²⁹. Figyelemre méltó egyúttal, hogy milyen heves elutasításban részesül a rokon turáni népekkel szövetkezve „az áruló Nyugat” elleni bosszúrohamba vágyó, intranzigens turanizmus ködevése. Alighanem a 20-as évek végén még tetszhalott állapotában vergődő turanista extrémizmus prominenseinek szól ugyanis ama figyelmeztetés, miszerint „a turáni eszme hivatása a faji egységet kialakítani és [...] a következő legmagasabb egységbe, az egész emberiség egységébe s nevezetesen a kereszténység egységébe is szervesen beleilleszteni”³⁰.

Sényi-Schranztnak még őszintén számolt az együttműködés nyomán a misszionális lehetőségével is a rokonok tartott nomád népek világában, s e szempont mellé társultak a hagyományosnak mondható paikerti intenciók. Schillernél azonban már a keleti népek műveltséganyagának fejlesztése és a magyar kulturális vérkeringés turáni szellemi örökség alapján történő megújulása szerepel primer törekvésként. Egyértelmű ugyanis, hogy utóbbinál a rokon népekkel folytatott együttműködés egyfajta szilárdabb magyar kulturális védőpajzs létrejöttéhez vezethet, mely hatékonyabban tudná megszünteni a nyugati világ művelődési impulzusait.

A kortárs protestáns sajtóirodalom berkein belül kezdettől fogva, ha nem is a nyílt elutasítás, de mindenképp a fenntartások hangoztatása jellemezte a turanizmus adaptációját. E tekintetben egészen egyedi kivételként jön számításba a *Magyar Protestánsok Lapja* által közreadott híradás a festőművész – és mindenekelőtt autodidakta orientalista – Zajti Ferenc prezentációjáról³¹. A maga módján református keresztyén Zajtit ugyan nehéz volna keresztényellenes attitűdökkel vádolni, indocentrikus őstörténeti spekulációi azonban egyértelműen a turanizmus radikális irányzatai felé gravitáltak. A *Magyarországi Turáni Szövetség* 1924-es évi széthullását követően a *Magyarok Társasága*, majd 1929. évi indiai útját követően a *Magyar–Indiai Társaság* oszlopos tagjaként a magyar–indiai néprokonság gondolatkörét népszerűsítette, s szemléletmódjára más vonatkozásokban is rányomták bélyegüket ábrándos hajlamai³². A szubkontinens iránti rajongása, s az ezen irányvonalnak megfelelően kialakított őstörténeti konstrukciója a Magyar Protestánsok Lapjából való tájékoztatásból egyaránt világosan kiolvasható. Az elfogulatlan szemlélő számára – kivált napjainkban – érthetetlen, hogyan kaphatott felületet egy ennyire konfúzus elemekkel telített, dilettáns értekezés egy protestáns sajtótermék hasábjain. Elolvasását követően mindazonáltal már talán könnyebben megmagyarázható, mire is alapozhatta a „turáni egyistenhívők” szektavezéreként tizenegy évvel később „Ősi hitünk” címen kiadott brosúrájában Bencsik Zoltán „főtáltos” azon állítását, miszerint tanaikra a protestánsok fogékonyabbak a katolikus felekezeti híveinél. Zajti a Magyar Protestánsok Lapja vendégszerzőjeként sem tagadta meg önmagát: néprokonsági álomvilágában az „indiai rokon fajú népek” 80 milliós tömbje foglalhatja el a megtisztelő helyet, továbbá – igen nagyvonalúan – Dél-India

55 milliósra taksált dravida népessége is ide nyer besorolást. Az írásból tudomásunkra jut, hogy „A hun-magyar azonossági tudat realitása ma már elfogadott tény”³³, de az is, hogy „a magyarság jelentős tömegét képező hun-fajú népelem”³⁴ foglalta el a Kr. u. 5. század folyamán India területét, mégpedig a hódítókkal – aligha meglepő módon – rokon indoszittyá [Sic!] etnikumtól. Évszázadokkal később ezen indiai hunok egy része nyugati irányba

vándorolván a későbbi honfoglaló magyarságba olvadt, másik fele pedig a zoroasztrianus vallás helyben maradó híve lett, mi több, „ezen hunok őseinek alapvallása lett az a vallás, amelyet reformált Zarathusztra”³⁵. A bölcsnek ennyi akár elég is lenne, Zajti azonban jelen esetben sem áll meg félúton: az „indoszittyá” királyok udvarából indultak útra a napkeleti bölcsök, a vallásalapító Buddha maga is hun volt, akárcsak a vallási hittételek tisztázása céljából zsinatot összehívó Kaniska király. E „tájékoztatót” követi ama sommázat, miszerint „a hun és a hunokkal rokon turk népek (.....) nemcsak művészetben és kultúrában alkottak nagyot, de a vallásos legnagyobb megmozdulások és annak terjesztése is a nevükhöz fűződik”. Kegyelemdöfésnek azon okfejtést tartogatja, mely a zoroasztrianus hagyomány zsidó teológiára gyakorolt befolyásáról értekezik.

Az írás mindenesetre hű tanúsítója annak, hogy a korban nem csupán a még Zajtinál is eszelősebb fantazmagóriákba bocsátkozó Szépvízi Balás Béla vélte regisztrálhatónak „a történelmi idők megérkezését”³⁶. Szerzőnknel ennek fényes bizonyítéka a keresztény vallás egyenjogúsítása Japánban és Törökországban, eszkatologikus jellegű szektarianus irányzatok népszerűsödése Európában és a Távol-Keleten, valamint egy bizonyos „hindu tudós” keresztény, muszlim, hindu és buddhista elemek összeolvasztását megcélzó szinkretista vallásalapítási kísérlete. Értesülést szerzünk továbbá arról, hogy a magyarság az érintett indiai népelemeken kívül rokonait üdvözölheti a közép-nyugat-ázsiai és kaukázusi, valamint a finnugor etnikai közösségekben. S hogy milyen szerep jut ebben a koordináta-rendszerben a református kereszténységnek? Nos, Zajti „a keresztény eszmék áhítózását” véli regisztrálhatónak a rokon keleti népek körében, s az evangelizáció átütő sikere – szerinte – alighanem a magyar testvérnéptől várható, melynek a protestantizmus „energikus eleme”.

Kétségtelen, hogy az ál-őstörténeti spekulációk és kissé zavaros programadások e kurtán-furcsa láncolata nem tarthat számot több figyelemre annál, mint amennyit egy ködös szemléletű lunatikus mesevilága érdemel. Mindazonáltal megjegyzendő: Zajti nem látott kibékíthetetlen ellentétet a nyugati orientáció és a keleti rokonsági eszmény vállalása között. Nála ugyanis „Kelet Nyugat felé orientálódik”, s „Magyarországot nem olyan kapunak akarják használni, amelyen keresztül betörnek Nyugatra, de amelyen keresztül megközelítheti egyik a másikat”³⁷.

A már említett „turáni egyistenhívők” szektájának létrejötte 1934-ben rövid idő alatt országszerte ismert tényné vált, fékevesztett Nyugat- és keresztényellenességükkel egyetemben, így természetesnek mondható, hogy a csoportosulás – áltudományos irodalmi szubkultúrájával egyetemben – a felekezeti sajtóvilág támadásainak kereszttüzebe került. A dilettáns csoportosulás ellen a korabeli katolikus sajtóvilágban megindított offenzíva egyik első megnyilvánulásaként tartható számon a *Korunk Szava* névtelen cikkírójának 1935. évi rövid bírálata³⁸, mely mind a lelkes ködevő turanista, Szász Farkas tisztviselő által épített Pogány-torony elkészültéről, mind Bencsik és társai hírhedt orosházi botrányáról³⁹ ironikus hangvételű ismertetést adott közre. A *Magyar Kultúra* hasábjain a katolikus történész, Gogolák Lajos „pogány korokba menekedő, ködös és félszeg romantika”⁴⁰ gyanánt kárhoztatta e turáni ábrándvilágot. Kritikájának tényleges alapját *A magyarság keletkezése, származása* című „remekmű” alkotta, melynek szerzője, a méltán kevésbé ismert Csokán Pál kétségkívül alaposan kitett magáért annak érdekében, hogy Gogolák narratívájában „a tudatlanság és a tudománytalan nagyképűség” visszatetsző idolként kerüljön bemutatásra⁴¹. Márpedig az önjelölt historikus valóban hajmeresztő állításokkal operált. Spekulatív ál-őstörténeti modellje szerint ugyanis a magyarság régi – mintegy a római impériumot is megelőző – idők óta őshonos nép a Kárpát-medencében,

melyet „alig érintett a római, a hun és a magyar hódítás. Ebben a kontextusban Árpád és hadinépe nem honszerző, csupán az „autentikus” magyar népelemre rátelepedett, török nyelvű jövevények siserahada. Tagjai rabló-fosztogató életmódot folytatva, s a leigázott magyarság fölött pressziót gyakorolva „két-három emberöltő múltán végleg kiélték magukat, [...] kipusztultak időnap előtt”⁴². Így válik az általunk ismert honfoglalás története pusztá „középkori dajkamesévé”. Az elmondottak fényében – avagy sötétjében – pedig már vajmi kevésbé hat a meglepetés erejével, hogy Szent István uralma sem épp az államalapítás glóriájával felruházottan nyer értékelést. István e környezetben maga is idegen maradt, az őshonos magyarság nyelvét nem értette, kultúráját nem ismerte, minekutána „kizárólag így érthető és magyarázható”, hogy „idegen pribékjei kedvéért képes volt a jó magyar Koppányt és társait lemészároltatni”. Ebben a történetetlen narratívában a folyvást „idegen” királyok uralma alatt sínylődő Pannóniával szembeni ellenpólust az Árpád korától a Tisza vidékén letelepedve sok évszázadra autonóm közösséget létrehozó kun népesség jelenti, mely „rendkívül nagy szolgálatot tett a magyarság ügyének akkor, amidőn ősvallásához ragaszkodván, a mindig véreskezű, mindig könyörtelenül germanizálni akaró idegen papság törekvéseivel szembeszáll”, mígne a kora újkor folyamán protestáns hitre nem tért. S bár az elmondottak alapján Gogolák „új, pogány-kun nacionalizmust” emlegető kritikája az eddigiek tükrében nem válthat ki csodálkozást, a méltán bírált Csokán egyes megfontolásait tágabb eszmei-kulturális kontextusban szükséges értékelnünk. Csokán ál-őstörténeti koncepciója még akkor sem tekinthető előzmények nélküli reflexiónak, ha Gogolák adaptációjában társtalan gondolatként került ostorozásra. Monográfiájában Ablonczy Balázs következetesen nyitva hagyta a kérdést, hogy a témánk szempontjából előfutárként számba veendő Sőregi István 1927-ben Karcagon kiadott munkája hatott-e – legalábbis közvetlenül – Marjalaki Kiss Lajos *Anonymus és a magyarság eredete* címen két évvel később megjelent írásának szemléletmódjára. Az erdélyi Abrudbányáról elszármazott, Miskolcon amatőr régészeti vizsgálódásokat végző Marjalaki egyfajta ugor-szkíta-szarmata kontinuitás elméletét vázolta fel⁴³, miszerint a magyarság java részét kitevő ugor ősnép már ősi idők óta itt élt, s az erre épülő szkíta-szarmata folytonosság összefüggésében (e lovas nomádoktól származik nála a magyar népelem kisebbik hányada) a Duna-Tisza köztől egészen a Volgáig folyvást kimutathatóak korai ittlétük nyomai. Sőregi eközben a szkíta-hun-magyar kontinuitás elméletét kidolgozva a magyarság 2500 éves Kárpát-medencei jelenlétével számolt. Mindkét megközelítésmód tökéletesen alkalmasnak bizonyult arra, hogy – Ablonczy találó megfogalmazását idézve – „rálícítálgjon” a dákorumán kontinuitás mítoszára a kor megélelénkülő eredetvitáinak kereszttüzeiben. Az ősi magyar jelenlét tézisének hangoztatásával tehát Csokán műve illeszkedni látszik a Marjalaki és Sőregi által megindított alternatív őstörténeti diskurzusba, ennél fogva ha a szkíták, hunok és magyarok közt nem is feltétlenül, úgy a három érintett munka szemléletmódja között kimutatható bizonyos kontinuitás. Ám ugyanígy a kérdéskör egy másik aspektusa is árnyaltabb magyarázatot igényel. Az ősmagyar vonásokkal felruházott, pogány hagyományaiból kivetkezni – szerinte – csakis a kálvini protestantizmus kedvéért hajlandó tiszántúli kun világ felmagasztalásával a hódmezővásárhelyi Csokán bizonyos értelemben éppúgy hazabeszélt, mint a debreceni Sőregi. Utóbbi integráns tagja volt azon, a „kálomista Rómához” erősen kötődő értelmiségi körnek, melyet egyként jellemzett határozott német- és Habsburg-ellenesség, a kurucos-kossuthiánus függetlenségi tradíciók mély tisztelete, dinamikus kálvinista-protestáns kulturális beágyazottság, valamint az autentikus ősmagyar népkaraktert a Tiszántúl – különösen a Hortobágy – református magyar paraszti és ridegpásztor-társadalmában megragadhatónak vélő attitűdök. A barátai által a szellemi csoport ügyeletes „kis mongol kánjaként” emlegetett

Medgyessy Ferenc szobrászművész talán mindenki másnál világosabban fejezte ki a korabeli politikai katolicizmus főárama iránti megvetést, amidőn az állami ünnepeken felcsendülő Missa Sollemnis helyett fehér ló áldozása után kiáltott⁴⁴. Akárcsak a pogányból református keresztzénné transzformálódva a táltoshagyomány misztikus aromáját is megőrizni igyekvő ősmagyar autenticitás ideálképe iránti hódolatot. Az eddigiek függvényében pedig a debreceni „kör” és Csokán közti szorosabb intellektuális kohézió is igazoltnak tekinthető. Mindazonáltal nem tűnik leküzdhetetlen akadálnak választ adni arra a felmerülő kérdésre, hogy ha Csokán szemléletmódja számos tekintetben ennyire rokoníthatónak tűnik Marjalaki, Sőregi és társai eszmei preferenciáival, úgy miért épp a korban is jóval keskenyebb felületen szereplő Csokán érdemelte ki – egyedülként – Gogolák ostorozását? Bízást állítható: amiért – ideiglenesen – a börtöncella magányát is. Árpád szerepének különösen arrogáns hangvételű negligálásával Csokán egy, a magyar őstörténeti hagyományról vallott korabeli gondolkodás és a történeti emlékezeti kultúra régi konszenzusos pontjává emelkedett érték hagyomány felett mondott becsmérlő ítéletet, míg a pogány romantika szellemvilágához szintén erősen vonzó Sőregi és csoportja sohasem merészkedett idáig. Ennél fogva pedig már aligha igényel további magyarázatot, miért nem több e mítoszromboló attitűd Gogolák olvasatában egy „kereszténytelen közhangulat beszédes megnyilvánulásánál”, mely „nemzeti eszmék bő leple alatt igyekszik rombolni történeti értékeink legjavát”⁴⁵.

Többszörösen igazoltuk, hogy az intranzigens turanizmus különböző – kivált vallási aspektusokkal operáló – alakváltozatait a kor felekezeti sajtóirodalma mindenekelőtt a keresztényellenes újpogányság kivételéseként kárhoztatta. Amennyiben a protestáns publicisztika keretein belül Czeglédy Sándorról elmondható, hogy részben túllépett a „pogány kisiklások” egyszerű kárhoztatásán, úgy méltán tekinthető a felekezeti sajtórecepciók körén belül önálló diskurzus képviselőjének. Írásában⁴⁶ ugyanis láthatóan éles szemmel vette észre az autentikus nemzeti hagyományok utáni mind kétségbeesettebb kutakodás és a 30-as évek európai szellemi irányváltása közti korrelációt. Meglátása szerint a „népi gondolat”, az etnocentrikus nacionalizmus térhódítása szükségszerűen hívta életre a bizalmatlanságot és elutasítást a modernitás azon kísérőjelenségeivel szemben, melyek nem, vagy kevésbé látszanak a helyi nemzeti specifikumokhoz idomulni, transzkulturális jellegük miatt pedig bizonyos „idegenség” hordozóalanyaiként tételeződnek. S ha nem magyar a Népszövetség, a liberális kapitalizmus, a zsidóság és az európai együttműködés gondolata, úgy egyesek látószögében már az országhatárokat – hagyományosan – felülírva érvényesülő keresztény teológia istenképétől is megvonásra kerül a nemzeti jelleg. A lázas nemzeti önkeresés világa a szakralitás dimenzióját sem hagyja érintetlenül, és a vallási hagyomány keretein belül is „nemzeti” istenalak után kiált. A vallási érdeklődés sajátos nemzeti konfigurációja tereli az eredendően keresztény magyarság számos prominensét Krisztus keresztjétől a pogány őshagyomány mondavilágából ismert Hadak Urához. Egyedinek hat azonban Czeglédy egy másik tárgyalási aspektusa is, amennyiben a biblikus teológiai antropológia platformjáról vizsgálódva publicistánk nem csupán a turanista újpogányság, hanem a vallástörténeti fejlődés mennyi különböző istenfogalmát is hasonlóképp csökevényesnek – ebből fakadóan pedig érvénytelennek – nyilvánítja. Szerzőnk a keresztény biblikus teológiai exegézis hagyományából ismert, eredendően bűnös ember alakját bontja ki az olvasó előtt, aki egzisztenciális romlottságából fakadóan elhomályosult értelmével és rosszra hajló akaratával többé már nem szemlélheti színről színre Teremtőjét. Alapjaiban meggyengült spirituális látószöge pedig elkerülhetetlenül – számos formában manifesztálódó – torz istenképet kreál, minekutána az ókori zeloták politikai messiásváró toposza, a világ pusztulását

vizionáló apokaliptika és a hellenisztikus-görög morálfilozófia istenképe úgyszólván „a mi akár nemzetközi, akár népi istenfogalmainkkal”⁷⁴⁷ együtt marad csonka és szükségyszerűen hiányos. S aligha lehet másképp, ha nem az alázatos keresztény lelkipásztor értékelvű teológiai szemléletmódjaként tekintenünk Czeglédy azon meglátására, miszerint „a mi emberi vallásunk, a mi istenfogalmunk mindig és mindenütt többé-kevésbé az illető szellemtörténeti korszak függvénye”, mi pedig „mindnyájan, kivétel nélkül, »faji« vagy »nemzetközi« istenfogalmainkkal nyomorult bűnösök vagyunk”⁷⁴⁸. Lóáldozat és táltosének nélkül is – tehetnénk hozzá. Ám hogy e romlott bölcséleti embertani alapállást érdemes volt-e bárkinek is újpogány attitűdökkel tetéznie, afelől talán a kortárs teológiai gondolkodásnak is joggal támadhattak kételyei.

Némiképp önállóan érdemes vizsgálni a turáni eszme felekezeti sajtórecepciójának azon írásait, melyek az intranzigens turanizmust a 30-as évek végi intellektuális és politikai forrongás légkörében immár mintegy a német nemzetiszocialista ideológia mechanikus másolataként vetették el. Alapvetően e csoportban nyerhet elhelyezést Keresztury Dezső publicisztikája⁴⁹, írásának azonban mindenképp egyedi jelleget kölcsönöz ama tény, hogy szerzője az eszme kör fejlődési ívének megrajzolására is kísérletet tett. Az elemzés szerzője a turáni gondolatot a századfordulótól szárbá szökkenő pánszláv és pángermán mozgalmak ellenpontozási kísérleteként mutatja be, mely a világháborús összeomlás utáni gyökeres átkonvertálódását követően pusztán a revansvágy eszköze lett, „a feltámadó Ázsia kardja, mely belefűrődik az elvetemült Nyugat szívébe”⁷⁵⁰. Homályban látszik maradni, melyik is lehetett publicistánk olvasatában ama „történelmi pillanat”, amikor úgy látszott, hogy „a turanizmus is megértheti a történelem parancsát”⁷⁵¹. Nem kétséges azonban: az eszme kör Szabó Dezső felfogásmódját receptáló átértelmezése világosan megragadható abbéli meglátásában, miszerint a turanizmus egy átfogó nemzeti újjászületés elősegítőjévé nemesedhetett volna, támogatójává „a magyar nép elhanyagolt milliói felemelésének”⁷⁵². Keresztury esetében sem szükségtelentül egyúttal különösebb éleslátás, hogy érzékelye: e szóban forgó eszmény gyakorlati érvényesítése alapvetően kudarcba fulladt. A sikertelenség fő felelőseit pedig szerzőnk is a turanizmus jelszavával (is) operáló fajbiológiai spekulációkban és a ködevő, mitikus ábrándvilágba süppedő, hamis történelemszemlélet prominenseiben találja meg. Tény, hogy e konstelláció torz következményeit és az illúziókergetés korlátait Keresztury helytállóan kritizálja. Narratívája szerint „Legműveltebb nyelvrokonaink: a finnek és észtek nyugati szellemű népek s bár nagy lelkesedéssel tartják a rokonságot, erélyesen tiltakoznak minden ködös turáni tájékozódás ellen”. Találóan mutatja ki – mintegy Germanus 22 évvel korábbi figyelmeztetését újraidézve – az eszme kör török adaptációjának alapvető eltéréseit, indiai – majdhogynem teljes körű – ismeretlenségét, s talán a kínai és japán néprokonsági ideálok vonatkozásában sem cáfolható abbéli ellenvetése, miszerint „a történelem évezredei, roppant földrajzi távolságok s a lélek és műveltség áthidalhatatlan szakadékaik állnak közöttünk”⁷⁵³. Keresztury bírálatának centrumába azonban kétségkívül az intranzigens turanizmus említett dilettáns ábrándjai kerültek. Szerzőnk csattanós éllel demonstrálja, hogyan állítja feje tetejére a magyar történeti múltat azon álhistorikus illúziókergetés, mely a valóságnak hátat fordítva tagadja a kereszténység Szent István általi meggyökereztetésének kikerülhetetlen alapadottságát, az államalapító István helyett a lázadó Koppány alakját emeli piedesztálra, s a tatárjárást és az oszmán-török elnyomást a „fajtagadóvá” vedlett magyarságra mért méltányos szankcióként értékeli. S bár IV. Kun László – kétségkívül komoly belpolitikai feszültségekkel járó – uralkodásának a magyar történelem utolsó, züllesztő hatású turáni tévelygéseként való megbélyegzése aligha volt elegánsabb gesztus Keresztury részéről, mint a korábban tárgyalt Csokán Pál és elvbarátai álhistorikus turanista ködevése, szerzőnk helyesen ragadta meg e mítoszgyártás

alapjait a valóságtól menekülő pszichózisban. Publicistánk döntő gondolati sémája azonban „a német maszlag és a turáni áfium” közti szoros ideológiai kapcsolat kimutatása: a turanista extremizmus „fő mintaképének és sugalmazójának” a német náci rezsimet tekinti, mely lényegében „szabadkezet (...) adott az újpogányság vezéreinek”⁵⁴. Márpedig korántsem tekinthető légből kapottnak Keresztury azon állítása, miszerint a nyilas lapok tucatnyi sajtómunkása közölt rendszeresen uszító cikkeket a már sokszorosan említett „Turáni egyistenhívők” hivatalos orgánumának számító *Turáni roham* hasábjain. Cikkünk írója végső soron egyértelműen igazoltnak véli, hogy a német és magyar újpogányság egyazon szélsőjobboldaliság fájának két hajtása, melynek keretein belül a germán intranszigencia modelljét de facto mechanikusan másolta le a magyar turanista radikalizmus, csupán elnevezéseinek kellett módosítania⁵⁵. Nehezen vitatható egyúttal Keresztury záró okfejtésének érvénye, miszerint a szükséges általános műveltséganyag, a keresztény hit és a történelmi tapasztalat értékei nélkül a piedesztálra emelt faj – germán és turáni variánsaival együtt – „egymagában vak és vad tenyészet csupán”.

Noha Keresztury tárgyalási módszertana átfogó jelleggel kívánta felvázolni a turáni gondolat természetrajzát, aligha vitatható, hogy a szükséges disztingválás hiánya jelen esetben is világosan kifejezésre jut: ha a viszonyítási pontot egyedül a Bencsik-féle kompanya tevékenysége jelentette, úgy a kiértékelés eredménye sem lehetett más, mint a mozgalom egészét a német nemzetiszocializmussal rokonító, megsemmisítő ítélet. Ez a szemléletmód egyúttal más kortárs katolikus szerzők számára is precedensértékű lett. A lap egy korábbi számában ugyanezen látószög tapasztalható Simándi Béla rövid cikke⁵⁶ esetében is, célkeresztjébe a turáni egyistenhívők „főáltosa”, Bencsik Zoltán által írott pamflet került, a szektáriánus turanista újpogányság és a náciizmus által preferált „wotanizmus” között ugyanis nála is egyértelmű az átfedés. Összeköti a két áramlatot az Ószövetség tagadása éppúgy, mint a zsidóság választottságának elutasítása. Analízise szerint „Az Ószövetség és a Krisztus elleni harca teljesen rosenbergi, de ősi hitünk pozitív tételei benne ugyanolyan zagyvák, mint Rosenbergék újpogány tanításai”⁵⁷. Ennek az értékelésnek feleltethető meg Nagy Tibor rövid elemzése⁵⁸ is, utóbbi szerző azonban nem csupán „vakcélú ábrándozók” és „ingoványos nézetek megtévedt kalandozói”, gyanánt marasztalta el a turanizmus minden mértéket elvesztő radikálisainak siserehadát. Nagy ugyanígy borzadozva vélte regisztrálhatónak a magyar történelmi középosztály tagjainak riasztó felülreprezentáltságát is az újpogányság áramlataiban. A Hadúr és Wotan tisztelete közé egyenlőségjelet tevő, ezáltal az intranszicens turanizmust mintegy a náci Németország hazai fiókintézeteként kárhóztató kritikái él Nagy adaptációjában is sarkalatos elem, miáltal kiváltképp érthetővé válik, miért tételeződik olvasatában „nemzetel- lenesnek” a Bencsik-féle turanista intranszigencia.

Az eddig rögzítettek alapján – a bevezetőül ismertetett szempontokat is számításba véve – összefoglalás helyett talán méltányosabbnak tűnik ama kérdésfelvetés, mely méltán nyugtalaníthatja az elfogulatlan szemlélőt: lehetséges volt-e egyáltalán bármi érvényeset mondani egy több sebből vérző, ám fellépése kezdeti stádiumában mégis igaztalanul megtámadott és letiport, majd a két világháború közti időszak folyamán jobbára lunatikus ködevők ebeinek harmicadjára jutott orientációs kísérletről. Jó okunk van feltételezni, hogy az erre adható egyedüli tisztességes válasz alapvetően csakis nemleges lehet. Ez a koncepció – nézetem szerint – soha nem állt össze koherens nemzeti identitásdiskurzussá, amit nem csupán a kérdéskör egészének átvizsgálhatatlansága, az ehhez szükséges tudományos rekvizitumok – a jelek szerint egyébiránt mindmáig, s nem csupán akkortájt tapasztalható – hiánya magyaráz. Nagyobb erővel lehetetlenítették el a következetes párbeszéd lehetőségét azok az alternatív értelmezési kísérletek, melyek

a mozgalom egészét a nyugati orientáció és a polgári fejlődés működésképtelen ellenpontozásaként marasztalták el, illetőleg amelyek a vállalhatatlan extremizmus irányába terelték tovább a turánizmus diskurzusát, lehetetlen dichotómiába taszítva a még ki sem érlelődött gondolatkör. Ugyanis a recepciótörténet keretein belül a Germanus és Szász által még az eszmekör kezdeti fázisában közreadott egyoldalú dehonesztálás aligha tűnik következetesebb – és elegánsabb – lépésnek, mint a Hoffmann Géza által kidolgozott korai szélsőjobboldali recepció, avagy az általunk vizsgált lapok hasábjain pellengérré állított dilettánsok fantazmagóriái. A turáni gondolat spekulatív, de lényegében véve ártalmatlan, s kezdetben a tudományos élet számos prominensét aktívan foglalkoztató teóriából vált az egymást kölcsönösen kizáró, értelmetlen szellemi skrupulusok áldozatává. A nyugati mintakövetés kizárására apelláló érvelésmód pedig a Horthy-korszak folyamán éppúgy közhelyszerű sztereotípiává csontosodott, mint a turáni intranzigencia használhatatlan és önlejárato mókuskereke. A két szélsőséges szemléletmód között a tudományos igényesség legalábbis alapkritériumait fenntartani igyekvő *Magyar Turáni Társaság* mintegy „középutasnak” tekinthető érvelésmódja gyakorlatilag megfeneklett. A kor felekezeti sajtóirodalmának „válaszadási” kísérletei pedig szinten képtelenek bizonyultak koherens perspektívát és alkalmas kommunikációs csatornát találni egy eny nyire összetett és homályos kérdés megválaszolására, mint a magyar eredet és népese dés – valamint kultúr- és művelődéstörténet – problematikája. A nagyobb rész a kritikai önkorlátozásra alapvetően képtelen radikalizmus képviselőivel polemizáló, helyenként azonban – komoly hangsúlyeltolódásokkal vegyítetten – épp melléljük állni látszó érvelésmód ismétlődése a felekezeti sajtóirodalom hasábjain döntően annak bizonyítéka, hogy e feladat a korabeli keresztény gondolkodás erejét is meghaladta. Mindehhez képest – jelen esetben – már szinte csupán járulékos tényező, hogy a higgadt tisztázás érvényesülésének esélyeit a kor állandósult intellektuális és politikai forrongása is folyamatosan tovább rombolta. A magyar politikai és kulturális vérkeringés mindmáig érvényesülő székértábor-logikájának kereszttüze pedig már csakis a tisztázási kísérletek kudarcának kontinuitását képes aláhúzni.

JEGYZETEK

- 1 Gyáni Gábor: *Modernitás, modernizmus és identitásválság: a fin de siècle* Budapest. *Aetas*, 2004. 1. sz. 135. o.
- 2 A magyarság keleti eredetét valló gondolatkör a középkori rendi-feudális eredettudat hun-magyar kontinuitásra alapozódó koncepciójának táptalajáról szökkent szárba, s lett egyik – folyvást erősödő – eleme a 19. század első harmadában megszülető modern magyar nacionalizmusnak. Elterjedését segítette a kor romantikus, történeti elődöket és előképeket kereső nemzeti szemléletmódja is. Tükröződése a dualizmus kori magyar irodalom- és művelődéstörténet forrásaiban, így például Beöthy Zsolt *Volgai lovasában* és Arany László *Hunok harca* című költeményében egyaránt tetten érhető, jóval a turáni eszme térnyerését megelőzően.
- 3 A turánizmus megítélése kezdetben – nagyjából a *Turáni Társaság* 1910. évi megalakulásától fogva – kevésbé volt az akkorra már egyébiránt látványosan kialakuló magyar politikai, társadalmi és kulturális törésvonalakhoz köthető. A polgári radikálisokhoz közel álló *Világ* eleinte éppúgy rokonszenvvel fordult a mozgalom felé, mint a Munkapárti orgánumok tekintélyes hányada, a művészettörténész Felvinczi Takács Zoltán ismertető célzatú írásait pedig rendre a *Nyugat* közölte.
- 4 Ennek fő oka talán abban jelölhető meg, hogy a legtöbb korabeli vitás kérdéskörtől eltérően – például a zsidókérdés tematizálásának folyamata ekkorra már régen túllépett azon, hogy csakis a sajtóvilág publicisztikájában nyerjen értékelést, s tucatnyi könyv szerzője tette közzé a kérdéshez fűződő állásfoglalását – a turánizmusról ekkortájt egyetlen értékelhető monográfia sem született, leszámítva természetesen az intranzigens turánisták ködös szellemű alkotásait.

- 5 Dr. Germanus Gyula: Turán. *Magyar Figyelő*, 1916. 6. évf. 2. sz. 419. o.
- 6 Az orientalista ez irányú érvelése szintén ezen cikk keretei között jelentkezett, jóllehet, egy évvel később már mintha maga Germanus is óvatossabb álláspontra helyezkedett volna e kérdésben. A *Történeti Szemlében* 1917 folyamán közölt reflexiójában ugyanis – Telekivel és a földrajztudós Cholnoky Jenővel vívott polémiajának keretei között – már nem a teljes tudománytalanság dilemmájáról értekezett, csupán azt írta, hogy „a turanizmusnak hiányos a tudományos alapja”.
- 7 Dr. Germanus: i. m. 37. o.
- 8 Paikert Alajos: *A Turáni Társaság eddigi és jövőendő működése*. Budapest, 1914. 8. o.
- 9 Beksics Gusztáv: Társadalmi és nemzeti hivatásunk [1884]. In Takáts József: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Bp., 2007, Osiris Kiadó, 79. o.
- 10 Szász Zoltán: Turánizmus. *Pesti Hírlap*, 1915. november 12. 5. o.
- 11 *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 1914. 7. évf. 2. sz. 165–172. o.
- 12 Bár a Turán működésének első fázisában meglehetősen Janus-arcú jelenségnek bizonyult, hiszen a színvonalas tudományos elemzésekkel párhuzamosan komolytalan írásokat is közreadott, a jóhiszemű, de meglehetősen dilettáns Paikert elmozdítását a lap éléről a Társaság komolyan vehető tagjainak többsége kimondottan üdvözölte, Németh és Teleki vezérletével pedig komoly, helyét nemzetközi összehasonlításban is megálló folyóirattá nemesedett. Utóbbiban komoly szerepet játszott, hogy Teleki valóban hagyta egyedül operálni Némethet, aki a dilettantizmus szikráját sem tűrte meg a lap közelében.
- 13 „Félő, hogy a turánizmus nagy gondolata ide fut ki, [...] és megfeneklik az őspogányság homokjában.” Idézi: Ablonczy Balázs: *Keletre, magyar! – A magyar turanizmus története*. Debrecen, 2016, Jaffa Kiadó, 161. o.
- 14 A turanizmus veszedelme. *Kálvinista Szemle*, 1921. 2. évf. 50. sz. 411. o.
- 15 Uo.
- 16 Uo.
- 17 Sebestyén Gyula: A turánizmus képtelenségei. *Kálvinista Szemle*, 1924. 5. évf. 14. sz. 117. o.
- 18 Kálvinizmus és turánizmus. *Kálvinista Szemle*, 1924. 5. évf. 15–16. sz. 128. o.
- 19 Monográfiájában (*Modern magyar politikai eszmetörténet*. Budapest, 2007, Osiris Kiadó) Takáts József vizsgálta a korai magyar nacionalista diskurzus szakrális természetű, a keresztény teológiai nyelv szóhasználatából átvett aforizmákat alkalmazó beszédmódjait. Az általa felhozott példák közül különösen a nemzeti hovatartozás ügymondó vallás és hitvallás – konstituáló szerepkörének a korábbiak folyamán idézett gondolata a kései reformkor idején még teljességgel nélkülözötte a keresztényellenes ateizmus, kivált bárminemű újpogányság később olyannyira nyomasztóvá váló konnotációit. Ugyanígy a dualizmus kori liberális-függetlenségi képviselő Justh Gyula hasonló jellegű, a kormányfő Tisza István által is patronált „előszőr vagyok magyar, csak aztán katolikus” megközelítmódja is inkább tétéleződött a korabeli hazai vallásfelekezeti polarizáltság állapotát – és általában a közéleti reáliákat – tudomásul venni képtelen gróf Zichy Nándornak és az általa megszervezett *Katholikus Néppártnak* szóló figyelemzetésként, semmint valamely keresztényietlen jelleggel telítődött etnonacionalista fordulat kivételéseként.
- 20 Uo.
- 21 Sényi-Schranz Pál: Turáni világ. *Magyar Kultúra*, 1921. 8. évf. 3. sz. 152–159. o.
- 22 Sényi-Schranz: i. m. 132. o.
- 23 Paikert e munkájában ugyanis arra apellál, hogy a turanizmus útján „tudatára ébredtünk nagy, mérhetetlen hatalmunknak”. (Idézi: Bihari Péter: *Lövészárkok a hátszországban – Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon*. Budapest, 2008, Napvilág Kiadó, 180. o.)
- 24 Uo.
- 25 Sényi-Schranz: i. m. 155. o.
- 26 Uo.
- 27 Schiller Károly: Van-e turáni eszme? *Magyar Kultúra*, 1929. 16. évf. 12. sz. 529–533. o.
- 28 Schiller: i. m. 531. o.
- 29 A magyar nemzeti-kulturális vérkeringést a dualizmus korában utolérő nyugati szellemi hatások kritikátlan recepciója – vádpont gyanánt – a Horthy-kori műltszemlélet egyik sarkalatos eleme lett, s minden okunk megvan arra, hogy feltételezzük: publicistánk kimondatlanul is közel látszik kerülni Szabó Dezső azon művelődési ideáljához, mely a keleti orientáció nyomán a sajátosan „turáni” eredetűnek tartott magyar népi kultúra megújításának lehetőségére következtetett. Így válhatna ugyanis kialakíthatóvá azon erősebb kulturális „immunrendszer”, mely immár képes elválasztani egymástól a nemzeti kultúrát eredményesen gazdagítani képes civilizációs produktumokat és az e tekintetben mintegy „emészthetetlen” szellemi termékeket.
- Schiller: i. m. 533. o.
- 30 Zajti Ferenc: A magyar protestantizmus hivatása a rokon keleti népek nagy megmozdulásaiban. *Magyar Protestánsok Lapja*, 1927. 1. évf. 3. sz. 2–4. o.
- 32 Kétséggkívül beszédes tény, hogy a 30-as évek második felében „turáni egyistenhívők” néven elhíresült botrányszekta berkein belül kiadott „szertartáskönyv” a rituálé hiteles elvégzéséhez

- szükséges művek sorában Zajti alkotásainak behatódó ismeretét is megkövetelte.
- 33 Zajti: i. m. 2. o.
- 34 Uo.
- 35 Uo.
- 36 Szépvízi a turanizmus lényegét e bizonyos „megérkezés” tudataként definiálta *Napkönyv* című munkájának 1925. évi 47. számában.
- 37 A turanizmus radikális variánsainak képviselői többnyire valóban fennen hirdették a Nyugattal való szakítás programját, ám hogy ez az attitűd kivétel nélkül valamennyi szélsőséges turanista felfogásmódját jellemezte volna, abban ma már talán Zajti okfejtésének végkicsengése kapcsán is kételkedhetünk. Még akkor is, ha a botcsinálta indológus írásainak ismeretét megkövetelő Bencsik Zoltán és elvarátái esetében nagyon is tetten érhető az „elaggott Nyugat” iránti megvetés.
- 38 A turáni egyistenhívők. *Korunk Szava*, 1935. 5. évf. 13. sz. 216. o.
- 39 A nevezett településen a szekta úgyszólván ősmagyar „keresztelőt” tartott, ahol – Bencsik narratívája szerint az ősi szokásoknak megfelelően – késsel vágást ejtettek az újszülött arcán. Az ezen momentumról készült fotó – melynek hamis mivoltára csupán később derült fény – sajátságoszenzációt és országos botrányt kavart. Annál is inkább meglepő, hogy az ügy nyomán támadt felfordulás szele a katolikus publicisztikában nem vetett különösebb hullámokat.
- 40 Gogolák Lajos: Turanista történethamisítás. *Magyar Kultúra*, 1934. 21. évf. 2. sz. 71. o.
- 41 Bár Csokán maga hangoztatta, hogy mintegy 30 évet szánt a terület kutatására, az eredmények közzététele e 48 oldalas traktátusban nem pusztán a tudományos színvonal kiáltó alumulása végett bizonyult elhibázottnak: a hódmezővásárhelyi ügyészségen végül nemzetgyalázás vádjá miatt börtönbüntetésre is ítélték.
- 42 Gogolák: i. m. 72. o.
- 43 Marjalaki az alkotást vállaltan – a mű a *Visszhang Zajti híradásaira* alcímet viseli – az említett amatőr indológus magyar–indiai néprokongsági elmélete cáfolatának is szánta.
- 44 Medgyessy büszkén számolt be barátainak erről.
- 45 Gogolák: i. m. 73. o.
- 46 Czeglédy Sándor: A hadúr és a „nemzetközi isten”. *Református Élet*, 1937. 4. évf. 28–29. sz. 286–287. o.
- 47 Czeglédy: i. m. 286. o.
- 48 Uo. 287. o.
- 49 Keresztury Dezső: Hadúr vagy Krisztus – Germán turánizmus vagy keresztény magyarság? *Korunk Szava*, 1938. 8. évf. 13–14. sz. 419–422. o.
- 50 Keresztury: i. m. 420. o.
- 51 Uo.
- 52 Szabó Dezső értelmezése kétségkívül egyedi jelentéstartománnyal ruházta fel a vitatott turáni gondolatot: nála ugyanis a turanizmus lényege a keleti eredetűnek feltételezett autentikus magyar néphagyomány alapjain megújuló ősszmagyar kulturális milió kialakítása a legfőbb vonatkoztatási pont, miközben maga is hevesen tiltakozott a dilettánsok tényreése ellen.
- 53 A publicista érvelésmódja csupán mellékes vonatkozások tekintetében szorul némi korrekcióra: szemben a finn értelmiséggel, egyes észt szellemi és politikai körök – mindenekelőtt a Baltikumban hagyományosan erős német kulturális referenciarendszert háttérbe szorítandó – valamelyest nagyobb lojalitást tanúsítottak a finnugor–türk kettős néprokongsági gondolatkísérletek iránt. A török gondolkodásban szintén erősen jelen volt a magyarságot a türk népek kötelékébe soroló szemléletmód, az ábrándos spekulánsok köréből pedig a már tanulmányunkban említett Zajti Ferenc éppúgy megtalálta elvarátját az indiai vallási tanító Jivanji Jamshedji Modi személyében, ahogyan Baráthosi Balogh Benedek magyar–japán néprokongsági ideálját az utóbbi kultúrkörből származó Imaoka Dzsucsiró is lelkesen felkarolta.
- 54 Keresztury: i. m. 421. o.

A megújuló szerzői jogi szabályozás hatása az alkotók díjazására, különös tekintettel a vizuális és az audiovizuális szektorra 1. rész.

(Bevezetés) Jelen tanulmány előzménye a Budapesti Metropolitan Egyetem Fenntarthatósági és Versenyképességi Kutatóintézete keretében készült „A tárgyalkotó művészet értéke, a művészek anyagi elismerése” című tanulmány (megjelent a Valóság 2023. évi 6. számában), amely azt dolgozta fel, hogy a gazdasági fejlődés, a kapcsolódó közjogi és magánjogi szabályozás, valamint a vonatkozó joggyakorlat milyen hatással van a tárgyalkotó művészetre, és a vizsgált jogi folyamatok mennyiben ösztönzik, segítik vagy éppen hátráltatják a kreatív ipar szereplőinek megfelelő anyagi elismerését, díjazásuk megállapítását, jogaik érvényesítését. A kutatás több kérdést nyitva hagyott, illetve további problémákra hívta fel a figyelmet, ezért a dolgozat zárszavában is jeleztem, hogy a munka lehetséges folytatásaként a „mélyfúrás” eszközével élve, művészeti áganként szükséges megvizsgálni a díjmegállapítás és díjfizetés jogszabályi környezetét, külön kiemelve az egyes területek sajátosságait.

A 2022-ben készült tanulmány egyik bevezető gondolata volt, hogy a hagyományos kultúra, ezen belül a művészek, alkotók megújulása, az általuk létrehozott művészeti alkotások és teljesítmények újratermelése és kulturális piacra kerülése igazolhatóan hozzájárul a makrogazdasági eredmények növeléséhez, a versenyképesség megőrzéséhez, a gazdasági-társadalmi haladás hosszú távú építéséhez. Ennek fenntartása és garantálása azon is múlik, hogy a nemzetállamok milyen formában és milyen hatékonysággal gondoskodnak a művészek anyagi és erkölcsi megbecsüléséről. Az anyagi ellentételezés legismertebb eszközei a közvetlen állami támogatások, az alkotói ösztöndíjak és pályázati lehetőségek, a különböző járadékok és a közvetett támogatásnak minősülő adó- és járulékkedvezmények. A művészeti jövedelemhez jutásának másik csatornája a szerzői jog szellemi alkotásösztönző funkciója, ami a művek és más védett teljesítmények felhasználására adott engedély ellenében a szerzőt és más jogosultakat megillető jogdíjak elismerésében és megfizetésében realizálódik. Nem szorul bizonyításra, hogy a jogdíjakban megtestesülő anyagi elismerés fedezi a humán ráfordításokat, konkrétan az alkotónak a mű létrehozására fordított idejét, energiáját, költségét, emellett tartalmazza ennek tisztességes hasznát is.

Napjainkban ugyanakkor azzal kell szembenézni, hogy a jogalkotás és a jogalkalmazás nem tud lépést tartani a globális és digitális tartalom-felhasználások által generált változásokkal, az igazságos szerzői jogi rendszer előmozdításának folyamatosan hangoztatott ígéretével és ábrándjával. Miközben a közelmúltban elfogadott és bevezetett új szabályok, legújabbban a hazai jogba 2021. június 1-jei hatállyal implementált CDSM irányelv¹ deklarált célkitűzése volt, hogy megerősítse a szerzők és a jogosultak helyzetét, a valóságban ezek a kinyilatkoztatások kevésbé számonkérhetők vagy érvényesíthetők a digitális egységes piacon, és a jogszabályi változások sokkal inkább a tartalmak online hozzáférését és felhasználását könnyítik meg, nem pedig a művészek helyzetének, anyagi biztonságának erősítését.

A korábbi kutatásaim rávilágítottak arra, hogy a vizuális műfajtak szerzőinek sajátos igényei és jogviszonyai szorosan összefüggnek ezeknek a területeknek az eltérő közjogi és magánjogi jellemzőivel, amelyek egyenkénti (műfajonkénti) vizsgálata szükséges

a vizuális és audiovizuális alkotók szerződéses helyzetének és díjazási mechanizmusának jobb megértéséhez. Egyes műtípusoktól (építészet, műszaki létesítmények) szinte elválaszthatatlan a hatósági engedélyezési és az iparjogvédelmi (szabadalmi) szabályrendszer, míg más vizuális műtípusokat (díszletek, jelmezek, fotóművészeti alkotások) az alulszabályozottság jellemez. Az audiovizuális szektor esetében inkább túlszabályozottságról beszélhetünk (például a médiahatóság szerveinek, feladatainak és eljárásainak részletekbe menő szabályozása), ellenben a tartalom-előállítók díjigénye, anyagi elismerése meg sem jelenik a kommunikációs joganyagban. A szektor számára meghatározó filmtörvény legfontosabb része a mozgóképszakmai közvetlen és közvetett támogatások feltételeinek és elosztásának szabályrendszere, azonban ez a joganyag a támogatások által kedvezményezett filmgyártó vállalkozásokra fókuszál, és a nemzeti filmvagyon felhasználása kapcsán felmerült jogdíjak kivételével nem foglalkozik a filmalkotók díjazásának kérdésével.²

Mindezekre figyelemmel és reflektálva, jelen tanulmány a szerzői díjak megállapításának és mértékének – a felhasználás jellegétől függő – különböző változatait dolgozza fel a tárgyaló és az audiovizuális alkotások vonatkozásában. A kutatás igazolja egyfelől azt, hogy minden vizsgált műtípus hasznosításának egyedi törvényszerűségei és sajátosságai vannak, amelyek különbségekhez vezetnek a díjazások megállapításának módjára és összehasonlítására vonatkozóan. Másfelől bizonyítást nyer, hogy a vitás esetekben csak a jogalap elismerésében nyújt segítséget, támpontot az arányos és méltányos díjazás törvényi szabálya, valamint az erre épülő joggyakorlat. A dolgozat arra is kitér, hogy a szerződéses viszonyokat mennyiben hatja át az alkotók hírneve, elismertsége, a művészeti piacon elfoglalt helye, a megrendelőkkel (vevőkkel) szembeni tárgyalási pozíciója, amelyeket nem igazán lehet jogi eszközökkel befolyásolni.

A szerzői jog által védett művek felhasználásával összefüggő jogdíjigények érvényesítése és kezelése műfajtól és műtípustól függetlenül folyamatos kihívást jelentenek a jogalkotás és a jogalkalmazás számára. A művek illegális többszörözése, letöltése elleni fellépés, a jogosulatlan felhasználásokkal okozott vagyoni hátrány mértékének kiszámítása állandó nehézséget okoz a hatóságoknak, ezért a kutatás kitekintett a vagyoni hátrány mértékének és a jogsértéssel elért gazdagodás visszatérítése címén megítélt összegek megállapítására is.

(Az alkotók díjazásának alkotmányos és szellemi tulajdonjogi alapjai) Ahogy minden jogterület, a szellemi tulajdon két fő ágát jelentő iparjogvédelem és szerzői jog kezdetektől fogva, de különösen a rendszerváltozást követően megszületett új magyar jogrendszerben igyekeztek megtalálni az alkotmányjogi gyökereiket. Ez a szerzői jogi dogmatikában akként történt meg, hogy a *szerzői jogról szóló 1999. évi LXXVII. törvény (a továbbiakban: Szjt.)* megalkotásakor a szerzőt megillető vagyoni jogokat az alkotmányos tulajdoni garanciából, speciális személyhez fűződő jogait pedig az emberi méltóság alkotmányos biztosítékából kísérelték meg levezetni. Néhány évvel az Szjt. hatálybalépése után a jogterület egyes teoretikusai, különösen Gyenge Anikó és Faludi Gábor a technikai fejlődés és az ennek nyomán bekövetkező társadalmi (például fogyasztási, kommunikációs) változások hatását felismerve már előrevetítették a szerzői jogban felerősödő tendenciát, amely a felhasználók szerepének és érdekeinek hangsúlyosabbá tételében jelentkezett. Ez a hangsúlyeltolódás fokozottan vetette fel az igényét a szerzői jog olyan átfogóbb alkotmányos jogi alapra helyezésének, ahol már nem a tulajdoni garancia sérül a felhasználó jogának biztosításával, csupán a művészeti szabadságban vagy a kultúrában való megfelelő arányú részesedés kialakítása a probléma.³

A szellemi tulajdon védelmének és alkotmányossági megalapozásának eszmei fundamentuma az alkotás tisztelete, egyik célja pedig annak garantálása, hogy az alkotást létrehozó személy valamilyen módon élvezhesse a munkájának gyümölcsét.⁴ A szellemi tulajdon fontos szerepet tölt be a gazdaságban, társadalomban, ösztönzi az innovációt és a kreatív alkotást. A szellemi tulajdon védelmének rendszere az alkotást és az alkotó, valamint az alkotással kapcsolatban időt és pénzt befektető személyek jogait védi. Kizárólagos, monopolszerű jogok garantálásával segíti elő, hogy az alkotók, kutatók által egy új alkotás vagy új megoldás létrehozására fordított idő, energia és sokszor anyagi forrás megtérüljön erkölcsi elismerés és anyagi haszon formájában. Ennek pozitív hatása van a társadalomban jelen lévő kreatív energiák hasznosítására, amelyek a gazdaság fejlődését és a nemzet boldogulását segítik elő. A szellemi tulajdon védelmi rendszere az innovációs folyamatokat is támogatja, serkenti. Az innováció lényege az újítás, fejlesztés, amely folyamat eredménye egy versenyképesebb termék vagy szolgáltatás, ami anyagi hasznot generál a fejlesztőnek és az ország gazdaságának, valamint hasznos a társadalom számára, mert jobb, modernebb életkörülményeket teremt.⁵ Kétségtelen tény viszont, hogy a szellemi tulajdon védelmének két fő területe közül az iparjogvédelem tárgyai (szabadalom, védjegy, dizájn stb.) jobban kötődnek az innovációhoz és a versenyképességhez, mint a szerzői jog kulturális, művészeti beágyazódású attribútumai.

A szerzői jog az Sztj. mára talán már meghaladottnak tekinthető (és szűkítő értelmezésre is alapot adó) meghatározása szerint az irodalmi, tudományos és művészeti művek (például zene, film, irodalmi mű, képzőművészeti alkotás, építészeti alkotás, szoftver) megalkotásába fektetett tehetség, idő, energia védelmét biztosítja azzal, hogy szerzőiknek a műveikkel kapcsolatban kizárólagos jogokat biztosít. E védelem keletkezése – szemben az iparjogvédelmi ortalom termékeivel – nem kötődik bejelentéshez, hanem az alkotás megszületésétől védi a művet. A szerzői jogi védelem egyetlen – kreativitást és humán befektetést igénylő – feltétele, hogy az alkotás egyéni és eredeti legyen. Az eredetiség azt jelenti, hogy azt maga a szerző alkotta meg és nem egy már korábban létező alkotás egyszerű másolatáról, utánzásáról van szó. Az egyéni jelleg az alkotó saját egyéniségének, tehetségének, ötletének a műben való megtestesülését jelenti.

A szerzői jognak két megközelítésmódja ismert. Az Sztj. miniszteri indokolása szerint a szerzői jog az alkotmányos értelemben vett tulajdonjog részeként értelmezhető, amelynek alapjogi vetülete akként ragadható meg, hogy a szerzőt megillető vagyoni jogok a tulajdonhoz való jogban⁶ kapnak helyet. Az Sztj. indokolása azt is rögzíti, hogy a szerző személyéhez fűződő jogainak védelme az emberi méltóságnak mint általános személyiségi jognak is a részét képezi. Az alapjogok körében ugyanis az emberi méltóság mind a korábbi Alkotmányban, mind a hatályos Alaptörvényben foglalt hierarchikus értékrend csúcspany helyezkedik el, számos további alkotmányos alapjog alapja és forrása, valamint az alkotmányos alapjogok egyik anyajogaként ismeretes.⁷

A szerzői jog és alapjogok viszonyát illetően figyelemreméltó tehát, hogy az Sztj.-ben magában nem, csupán annak miniszteri indokolásában találunk utalásokat a szerzők személyéhez fűződő és vagyoni jogainak alkotmányos elismerésére, biztosítékaira. Az indokolás is kiemeli az ENSZ Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogokról szóló Nemzetközi Egyezségokmányának 15. cikkét, amely megköveteli annak a mindenkit megillető jognak az elismerését, hogy minden olyan tudományos, irodalmi vagy művészeti alkotás tekintetében, melynek van szerzője, erkölcsi és anyagi érdekei védelemben részesüljenek.⁸ Továbbá a szerzői jog az Sztj. miniszteri indokolása szerint az alkotmányos értelemben vett tulajdonjog részeként értelmezhető, amelynek alapjogi vetülete akként ragadható meg, hogy a szerzőt megillető vagyoni jogok a tulajdonhoz való jogban kapnak helyet.⁹

Ezzel kapcsolatban az Alkotmánybíróság (AB) az 1338/B/1992. számú határozatában kiemelte a szabadalmi jog védelmének alkotmányos értelemben vett tulajdonjogi védelmét. Ezt erősítette meg az Alkotmánybíróság 382/B/1995. AB határozata, amikor kimondta, hogy alkotmányjogi szempontból a szerzői vagyoni jogok védelme az Alkotmány tulajdonjogra vonatkozó rendelkezéseiből következik.¹⁰

Az Alkotmánybíróság a későbbiekben tisztázta azt is, hogy nem jogellenes az Szjt. 20. §-ának (2) bekezdése, amely a magánmásolás utáni díjfizetési kötelezettséget az üres kép- és hanghordozó gyártója, külföldi gyártás esetén pedig a jogszabály szerint vám fizetésére kötelezett személy, vagy a hordozót az országba behozó személy (importőr) és az azt belföldön először forgalomba hozó személy (kereskedő) számára írja elő.¹¹ A kötelezetti kör ebben az összefüggésben egységes, vele szemben a jogalanyok más csoportja nem határozható meg, a megkülönböztetésnek nincs viszonyítási alapja. Ebből következőleg a támadott rendelkezések és a diszkrimináció alkotmányi tilalma között alkotmányjogi szempontból értékelhető összefüggés nem állapítható meg.

Az Alkotmánybíróságnak kellett elutasítania az Szjt. bestseller klauzula¹² megsemmisítésére irányuló indítványát. Az AB megállapította, hogy „a szerződési szabadság nem alkotmányos alapjog, így erre vonatkozóan nem alkalmazandó az Alkotmány 8. § (2) bekezdése. A szerződési szabadságnak tehát a lényeges tartalma is korlátozható. [...] A korlátozás abban az esetben tekintendő alkotmányellenesnek, ha a szerződési szabadsággal szoros kapcsolatban álló, azt megvalósító vagy magában foglaló alapvető jog vagy alkotmányos intézmény sérelme is megvalósul [...] továbbá akkor is, ha a korlátozásnak nincs alapos oka, a korlátozás nem észszerű.”¹³

Az Szjt. elfogadásakor a szerző javára történő bírói szerződésmódosítás alapjogi és polgári jogi feltétele tehát a szerződéskötéskor nem fennálló és nem látható feltűnő értékkülönbség volt, amely nem felelt meg a Polgári Törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény (Ptk.) által bevezetett polgári jogi „feltűnő értékaránytalanság” követelményének.

A nem vagyoni kárigényekkel¹⁴ kapcsolatos alkotmánybírói határozat szerint a nem vagyoni kártérítés esetében a jogellenesség nem a károkozásban, hanem a személyhez fűződő jog megsértésében áll, ahol a sérelem jogalapját a személyhez fűződő jog megsértése képezi.¹⁵ Ebből logikusan az következett volna, hogy ha a kártérítési felelősség egyéb feltételei (elsősorban a vétkesség) fennállnak, a szerző valamely személyhez fűződő jogát is érintő jogsértés esetén mindig helye van nem vagyoni kártérítésnek. Az EBH1999. 100. döntés szerint azonban az engedély nélküli felhasználás miatti jogos felháborodás egyéb hátrányok bizonyítása nélkül nem alapozta meg a nem vagyoni kárpótlás iránti igényt.¹⁶ Így a személyhez fűződő jogok megsértése önmagában nem volt elegendő a nem vagyoni kártérítés megítéléséhez.¹⁷

Az ismertetett AB határozatokból az a jogalkalmazói iránytű is beazonosítható, hogy a műalkotáson fennálló alkotmányos tulajdonjog, és az ebben kifejeződő tulajdonosi rendelkezési jog abban az esetben korlátozható, ha a szerző az emberi méltóságából levezetett, személyhez fűződő jogát, a mű integritása érdekében való fellépéshez való jogát érvényesíti. „A külföldi és a hazai joggyakorlat azt is megmutatja, hogy a szerző személyhez fűződő jogai csak abban az esetben szorulnak háttérbe, ha a gyakorlásuk joggal való visszaélésnek minősül, vagy az emberi méltóságot sérti.”¹⁸ Természetesen műfajonként, illetve műfajtánként más-más típusú jogütközések jelentkeznek, figyelemmel az adott műtípus felhasználási sajátosságaira. A vizuális művészetek területén a műpéldányok egyedisége, oszthatatlansága és ebből fakadó sérülékenysége a legfőbb forrása a

konfliktusoknak. Különösen középületek átépítésénél fordul elő, hogy a tulajdonos birtokjoga és rendelkezési joga ütközik az építésszerzőnek az épület terveinek és magának az építménynek az egységéhez fűződő személyhez kötődő jogával.

Az Sztj. 1999. szeptember 1-jei hatályba lépése óta eltelt 24 év jogfejlődése jól szemlélteti bizonyos jogterületeken a szerzők pozícióvesztését, a szerzői jogvédelem gyengülését, ezzel szemben egyes gazdasági, társadalmi csoportok felhasználói érdekeinek látványos előretörését. A szakterület teoretikusaira vár annak bizonyítása, hogy van-e összefüggés – és ha igen, mennyiben – a jogérvényesítés stagnálása vagy gyengülése és a szerzői jog alkotmányos megalapozottságának hiányosságai között.

Az alkotmányos háttér bizonytalansága ellenére a szerző vagyoni joga olyan átfogó, kizárólagos (abszolút) jogosultság, amely a mű minden ismert és még ismeretlen, jövőbeli hasznosítását a szerzőnek tartja fenn, és a mű felhasználásából mindenki mást ab ovo kizár.¹⁹ Erre az abszolút jogra épül a szerző kizárólagos felhasználás-engedélyezési joga. Ez az alapja a szerző arányos részesedésének a mű gazdasági hasznosításából. A szerzői vagyoni jog hasonló a polgári jogi tulajdonjoghoz: a hasonlóság elsősorban a jog kizárólagos jellegében, és a szerzői jogviszony abszolút szerkezetében áll, de azzal nem azonos; a személyhez fűződő jogokkal való összefüggései, és az általmi tárgy immateriális jellege miatt számos sajátos vonással is bír. A vagyoni jog tárgya a mű, nem pedig a dolog, amiben az esetleg megjelenik vagy amin az rögzül. A dolog tulajdonosának e minőségéből eredően nincs semmiféle szerzői jogosultsága, így szerzői jogi felhasználási joga sem.²⁰ Ez összefügg azzal a szerzői jogi alapvetéssel, hogy a műpéldány tulajdonjogának átruházása nem jelenti egyúttal a szerzői jogok átruházását.

Az iménti szabálynak különösen a képzőművészeti és iparművészeti alkotásoknál van jelentősége, ahol a műpéldány mint dolog átruházása (és általában ezzel egyidejű átadása) élesen elválik a felhasználási jog(ok) átengedésétől. A tulajdonjog és a szerzői jogok kettéválása okozhat konfliktust a mű szerzője és a tulajdonos között, amikor az alkotás értékesítésekor nem szállnak át, hanem a szerzőnél, illetve jogutódjánál maradnak a követő jogi, és a művek egyéb, másodlagos (például reprodukciós) célú felhasználásainál főszabályként közös jogkezelés keretében érvényesített vagyoni jogok és díjigények.

A személyhez fűződő jogok minden műtípusra, műfajára egységesen vonatkozó átruházhatósági, átszállási és lemondási tilalma is generálhat feszültséget a vizuális művek alkotói és birtokosai között annak előre bocsátásával, hogy a gyakorlatban egyes jogosultságoknak hangsúlyosabb, míg más jogoknak itt lényegesen kisebb jelentősége van. Leginkább a mű integritásához (egységéhez) fűződő jog megsértése esetén fordulnak elő olyan érdeksérelmek és érdek-összeütközések, amelyeknél – erre vonatkozó speciális szabály hiányában – a bíróságok összemérik a szemben álló ellentétes érdekeket és érdeksérelmeket, és ennek mentén döntenek valamelyik jog elsőbbségéről, illetve korlátozásáról.²¹ Kizárólag az építészeti művekre vonatkozóan értelmezi külön szabály a mű jogosulatlan megváltoztatásának fogalmát,²² miközben a képzőművészetben is gyakran találkozhatunk olyan esetekkel, amikor azt kell megítélni, hogy a műbe történő illetéktelen beavatkozás (például egy festmény megváltoztatása átfestéssel) csupán a szerző személyhez fűződő jogát sérti, vagy vagyoni jogait (leginkább az átdolgozás jogát) is érinti. A gyakorlatban leginkább a művek másodlagos, például többszörözés útján történő felhasználása körében találkozhatunk olyan esetekkel, amikor a reprodukció során kerül sor a képzőművészeti alkotások eltorzítására, csonkítására átfestéssel, a színek változtatásával, vagy a formátum és a méret – nem az általában elfogadott nyomdatechnikai minőség miatti – megváltoztatásával.²³ A modern képzőművészetben gyakori az olyan átemelés, másolás, melynek során egy művész mintegy „kiszajátítja” egy korábbi szerző

művét (appropriation art).²⁴ Ezekben az esetekben elvárás, sőt, kötelező az eredeti szerző nevének és műve címének feltüntetése, viszont a gyakorlatban erre ritkán (vagy jobb esetben az új mű címében) kerül sor.

Az audiovizuális műveknél ilyen konfliktusok nem merülnek fel, mivel például egy műsor a kereskedelmi forgalomban nem materiális termékként jelenik meg; ezekre sokkal inkább illik a számvitelben immateriális javakként használt fogalom.²⁵ Természetesen az audiovizuális művek mindegyikénél ugyancsak megragadható maga a fizikai műpéldány (például egy DVD-n vagy bármely adathordozón), de felhasználásuk, nyilvánossághoz közvetítésük már nem anyagi környezetben valósul meg. Ebből következően itt meg sem jelenik a klasszikus értelemben vett eladó-vevő viszony, és nem is kerül sor a mű fizikai példányának tulajdonba adására. Ebben a közegben is sor kerül teljesítésre, virtuális átadásra (ez alapozza meg az ellenérték megfizetését), de ez már többnyire az online térben történik.

Összefoglalva mindezt, a mai napig nem született olyan magyar alkotmánybírósági határozat, amely a szerzői jog alkotmányjogi vagy közjogi gyökereivel és megalapozottságával részletesen foglalkozna. Az Alkotmánybíróság a szerzői jogot illetően csak egyes részkérdéseket vizsgált (például magánmásolás utáni díjfizetési kötelezettség, „best seller” klauzula alkalmazása, nem vagyoni kárigények), amelyek nem igényelték a jogterület alkotmányos tisztázását, ezért napjainkban is egyet lehet érteni azzal a 2004-ben megfogalmazott véleménnyel, hogy a szerzői jog teljessége vonatkozásában erre eddig nem volt szükség, és jelenleg sem időszerű.²⁶

(A művek felhasználásának engedélyezése és díjazása) A szerzői vagyoni jogok intézményének egyik legfontosabb fundamentuma az alkotónak járó díjazás biztosítása, még abban az esetben is, ha a mű felhasználása a felhasználó számára semmilyen közvetlen vagy közvetett vagyoni előnnyel nem jár. A díjazás előfeltétele pedig a szerző (és más jogosultak) vagy a közös jogkezelő szervezet engedélye a mű (más védett teljesítmény) felhasználására. Ez az engedély (hozzájárulás) általában írásos szerződés formáját ölti, kivéve, ha a jogszabály kifejezetten megengedi az írásbeli alaktól való eltérést. A szerzői jog azokban az esetekben, amikor a felhasználási szerződést közvetlenül a szerzővel, illetve ügynökségével (producerével) kell megkötni, nagyjogról, míg azokban az esetekben, amikor a szerző igényeit a jogkezelő szervezet érvényesíti, kisjogról beszél.²⁷

Ahogy valamennyi szerző, így a vizuális alkotók díjazása, az általuk létrehozott művek értékesítésének anyagi ellentételezése sem választható el a szerzői vagyoni jogok terjedelmétől és átruházhatóságától. A magyar szerzői jog egyik legfőbb elve továbbra is a vagyoni jogok egészen történő elidegeníthetlensége, amely alól az Szjt. számos, taxatív meghatározott kivételt enged a szerzői művek forgalmához fűződő praktikus társadalmi érdek szem előtt tartva.²⁸ Törvényi vélelem biztosítja a vagyoni jogok egészének a felhasználóra történő átruházását például a munkaviszonyban vagy más hasonló jogviszonyban létrehozott műveknél és a megfilmesítési szerződésnél. Amennyiben a vagyoni jogok átruházása – az Szjt. szerint vagy az erre vonatkozó szerződés alapján – megtörténik, a szerzőt megillető felhasználási jogok és a felhasználás engedélyezésének joga – a szerződésben foglalt esetleges korlátozásokra figyelemmel – a felhasználóra szállnak át, így ezekkel a jogokkal már nem a szerző, hanem a felhasználó rendelkezik. A vizuális alkotások hasznosítására viszont általánosságban nem munkaviszony és nem megfilmesítési szerződések keretében kerül sor, hanem adásvételi vagy bizományosi szerződéssel válik a vevő műtárgy tulajdonosává.

A vizuális művészetek tárgyközpontúságából és e művek felhasználásának szükségéből következően a műalkotás (műpéldány) kiállítása és értékesítése a tipikus engedélyezési jog és felhasználási mód, az alkotók számára pedig a legfontosabb jogvédelemforrás.²⁹ Ez azt is jelenti, hogy a digitális korban elterjedt és felértékelődött felhasználási módok (sugárzás, továbbközvetítés, nyilvánosság számára lehívásra történő hozzáférhetővé tétel) a képző-, ipar és fotóművészeti alkotások, valamint az építészeti művek esetében nem játszanak meghatározó szerepet.³⁰ A műalkotások értékesítése, tulajdonátruházása döntően adásvételi szerződés vagy bizományi szerződés útján történik, míg az építészeti tervek elkészítése és átadása tervezési szerződésekben realizálódik. Ezekben a szerződésekben általában konkrét (fix) összeg formájában jelenik meg a szerzőt megillető vételár vagy tervezési díj, amelyhez különböző elszámolási formák, fizetési módok és határidők kapcsolódhatnak.³¹ A vizuális művek reprodukciós célú vagy a médiaszolgáltatásban (háttérként) történő másodlagos felhasználásának engedélyezése és az ebből befolyó – nem igazán számottevő – díjak érvényesítése viszont általánosan nem egyénileg, hanem közös jogkezelés keretében történik.³²

Mindent egybevetve, a vizuális műfajtakörében sajátosan értelmezendők és érvényesítendőek a művek felhasználásának engedélyezésére vonatkozó általános és garanciális szabályok, hiszen egy képzőművészeti alkotás hasznosításakor az alkotó nem egyes felhasználási jogokat engedélyez a felhasználó számára, hanem a műpéldány tulajdonjogát ruhazza át a vevőre a kialakított vételár ellenében, vagy galéria közbeiktatásával bizományosi konstrukcióban a galériának fizetett jutalékért. Ebből következően itt az Szjt. 16. § (4) bekezdése szerinti arányos díjazás elve is megbicsaklik: a vevő oldalán általában nem jelentkezik a mű hasznosításából származó olyan bevétel, amihez a vételárat arányítani, mérni lehetne.

A filmek, audiovizuális művek, műsorok felhasználásának engedélyezése körében – akár egy új filmalkotás vagy műsorszám gyártásánál, akár annak ismétlésénél – egyidejűleg tipikusan mindkét jogosítási forma kiemelt szerepet játszik. Nagyjogos körbe tartoznak azok az alkotók, akik filmszerzőnek minősülnek, és műveik megfilmesítésére tőlük kell engedélyt kérni, továbbá mindazon filmszerzők, akiktől a filmelőállító (producer) vagy a médiaszolgáltató nem szerzett jogot a mű korlátlan felhasználására, vagy nem rendelkezik az adott felhasználási mód – leginkább nyilvánossághoz közvetítés, terjesztés és nyilvános előadás – jogával.

Lényeges eltérés a vizuális alkotásokhoz képest az is, hogy a filmalkotások és az audiovizuális művek elkészítésének és felhasználásának engedélyezési tartománya összetettebb, többlépcsős és többszereplős folyamatként detektálható. Egyrésztől különbséget kell tenni az Szjt. fogalmi és szabályozási körébe tartozó filmalkotás,³³ és a döntően az Mttv. tárgykörét kimerítő audiovizuális mű (tipikusan és praktikusán: műsor) között.³⁴ Első ránézésre nincs érdemi különbség a két fogalom között, azonban a filmalkotás részletes jogi definíciójában – a szerzői jog jellegéből adódóan – hangsúlyosan jelenik meg az egyéni és eredeti alkotói tevékenység mint a védelem alapvető ismérve és feltétele. A műsor és főként a műsorszám definíciója sokkal inkább a műsorkészítés technikai folyamatára fókuszál.³⁵ Másrésztől az Szjt. felsorolja a filmalkotás legfontosabb szerzőit (nem említve ezek között például a forgatókönyvírókat vagy az operatőrt), élesen elhatárolva tőlük a film megvalósításáért felelős filmelőállítót.³⁶ A filmelőállító szerepe azért is kiemelkedő a jogosítási és díjazási láncolatban, mert bár nem minősül szerzőnek, de a szerzői vagyoni jogokkal jogátruházási védelem folytán főszabályként ő rendelkezik.³⁷

A filmszerzők és a filmelőállító között létrejött megfilmesítési szerződések az általánosabb formájú felhasználási szerződésekhez képest sajátos eltérésekkel rendelkeznek.³⁸ A megfilmesítési szerződésben a szerző átruházza az előállítóra a filmalkotás felhasználására és a felhasználás engedélyezésére való jogot díj ellenében, a közös jogkezelésben érvényesülő egyes díjigények kivételével. Ez utóbbiak nem ruházhatók át, ezeket az igényeiket a jogosultak – egyéb díjigények mellett – elsődlegesen a FilmJUS Filmszerzők és Előállítók Szerzői Jogvédő Egyesülete (a továbbiakban: FilmJUS) közös jogkezelő szervezet útján érvényesíthetik.³⁹

A megfilmesítési szerződésekre vonatkozó eltérő szabályok között kiemelt jelentősége van annak a rendelkezésnek, amely szerint a szerzőt minden egyes felhasználási mód tekintetében külön-külön díjazás illeti meg.⁴⁰ Ez a szabály ellensúlyozhatja például azokat a megkötéseket, hogy az előállítás befejezésétől számított tíz éven belül ugyanarra a műre csak az előállító hozzájárulásával köthet újabb megfilmesítési szerződést a szerző. Ez a korlátozás kiterjed a rajz- vagy bábfilmekben szereplő jellegzetes alakra, valamint – a felek megállapodása esetén – a szerzőnek a film céljára készített és felhasznált művével azonos témájú másik művére is.⁴¹

Az elmondottakból a szerzők számára különösen fontos az, hogy a jogi szabályozás kettévontja azokat a jogokat, amelyekkel kapcsolatban a szerző saját maga gyakorolja engedélyezési jogait, illetve ahol a díjigényeit csak közös jogkezelő útján érvényesítheti. A közös jogkezelő szervezetek által kötött felhasználási szerződéseknél az egyes felhasználási módok esetében a fizetendő jogdíj összegét rendszeres időközönként (évente) megállapítják és közzéteszik a nyilvántartásba vett jogkezelők. Nem szerencsés „erősorrendet” felállítani e szervezetek között, mégis fontos kiemelni az ARTISJUS Magyar Szerzői Jogvédő Iroda Egyesületet (a továbbiakban: ARTISJUS), amely nemcsak az általa képviselt szerzők jogait kezeli és jár el a képviselőtükbén, hanem törvényi felhatalmazással (az Sztj. rendelkezése szerint) beszédő szervezetként begyűjti és továbbosztja a más jogosult csoportokat megillető díjak jelentős részét is. Ennek megfelelően az ARTISJUS érvényesíti a magánmásolási („üres-hordozó”) díjakat és az egyidejű, vezetékessé továbbközvetítésre tekintettel beszédett jogdíjakat (kábeltelevíziós jogdíjak). Az így, egy éven keresztül begyűjtött jogdíjösszegeket az ARTISJUS – az Sztj.-ben meghatározott százalékos arányban – szétosztja az érintett jogosult csoportok között. Az említett két jogdíjtípusra vonatkozóan érdekelt jogosult csoportok a következők: írók, zeneszerzők (az ARTISJUS saját jogán), előadóművészek (az EJI Előadóművészi Jogvédő Iroda képviselőtükbén), a hangfelvétel-előállítók (a Magyar Hangfelvétel-kiadók Szövetsége – továbbiakban: MAHASZ – képviselőtükbén), a filmalkotók és filmelőállítók (a FilmJUS képviselőtükbén), végül a képző-, fotó- és iparművészek (a HUNGART Vizuális Művészek Közös Jogkezelő Társasága Egyesület – továbbiakban: HUNGART – képviselőtükbén).

Az elsődleges felosztást (átadást) követően az érintett jogosultak közötti egyenkénti felosztást az előzőekben részletezett jogosultakat képviselő közös jogkezelő szervezetek végzik. A felosztás elveit, szabályait maguk a jogosultak állapítják meg demokratikus keretek között, a jogosultak által elfogadott felosztási szabályzatok szerint. Ezeket a szabályzatokat a Szellemi Tulajdon Nemzeti Hivatala (a továbbiakban: SZTNH) rendszeresen ellenőrzi.⁴²

A közös jogkezelés körébe tartoznak azok a filmszerző alkotók is, akik csak az „üres-hordozó” és a kábeltelevíziós jogdíjából részesülnek, mivel a médiaszolgáltató megszerezte tőlük a nyilvánosságához közvetítés és nyilvános előadás egyedi engedélyezési jogát.⁴³ Kisjogos körben öt közös jogkezelő szervezet (ARTISJUS, HUNGART, EJI,

MAHASZ, FilmJUS) van folyamatos kapcsolatban a médiaszolgáltató rádió- és televízió-szervezetekkel. Ez az öt egyesület jelentet meg minden évben egy audiovizuális díjszabást, vagyis állapít meg önálló jogdíjközleményben tarifát az általa képviselt jogosultak műveinek, teljesítményeinek nyilvánossághoz közvetítése tekintetében.⁴⁴

A díjazás tehát a szerzőt az egyedi (nagyjogos) engedélye, vagyis a felhasználás joga fejében illeti meg, nem pedig a tényleges hasznosítás fejében.⁴⁵ Valamilyen díjazás önmagában a jog engedélyezése, különösen a kizárólagos felhasználási lehetőség lehetővé tétele fejében is jár, illetve akkor is, ha a szerző földrajzi területben, időterjedelemben vagy felhasználási körben lemond a hasznosítási jogáról vagy korlátozza azt. A szerzői jogdíj a polgári jog általános szabályai szerint a saját teljesítéssel egyidejűleg jár, hacsak a felhasználási szerződés másként nem rendelkezik.⁴⁶ Ebből következik, hogy a jogdíj általános szabályként már a szerződés megkötésével, vagyis a tényleges felhasználás előtt esedékes. Ez nem mond ellent annak, hogy a szerző jogosult ingyenesen is engedélyezni a felhasználást, lemondhat a jogdíjról, ami nem azonos a vagyoni jogokról való – általában tiltott – lemondással.⁴⁷

Az Sztj.-ben főszabályként *jelenlévő arányosság elve* alapján a díjazásnak – a felek eltérő megállapodása hiányában – a felhasználáshoz kapcsolódó bevétellel kell arányban állnia. Az arányos díjazás az egyes felhasználási módok bizonyos százalékában mérhető, de a felhasználási szerződés megkötésekor gyakran nem megbecsülhető, hogy mely hasznosítás milyen eredményre vezet a későbbiekben. Arról nem is szólva, hogy a felhasználót semmiféle szabály nem szankcionálja, amennyiben esetleg semmilyen bevételt nem ér el a mű hasznosításából. Az Sztj. abból a feltételezésből indul ki, hogy a felhasználó bevételt realizál, és azt ki is mutatja mint a jogdíj alapját. Arányosnak tekinthető adott esetben az egyösszegű díjazás is, továbbá lehetőség van a jogdíj bevételhez való igazítására az Sztj. 48. §-a alapján. A jogdíj százalékos formában történő megállapításánál – tekintettel a közös kockázatvállalás tényére – nehezen képzelhető el az arányosság utólagos korrigálása, hacsak már eleve nem feltűnően alacsony százalékban állapodtak meg a felek.⁴⁸ A felhasználáshoz kapcsolódó bevétel fogalma szélesebb, mint a felhasználásból származó bevételé, kiterjed például a felhasználáshoz kapott reklámbevételre és szponzori vagy egyéb támogatásra is.⁴⁹ A díjazásnak a bevétellel való arányba állítása azt is kifejezi, hogy a felhasználás veszteségessége miatt nem enyészik el a szerző díjazás iránti igénye.

Más esetekben a szerzőt a mű felhasználásáért megfelelő díjazás illeti meg anélkül, hogy a felhasználás engedélyezésére kizárólagos joga volna. Ezek olyan tömeges felhasználásokhoz kapcsolódnak, amelyek kizárólag kötelező közös jogkezelés keretében érvényesíthetők.⁵⁰ „A nemzetközi szerzői jogi egyezményekben, főként a szomszédos jogi díjigényekkel kapcsolatban használatos fogalom továbbá a méltányos és a nemzetközi szokásoknak megfelelő díjazás is.”⁵¹ A szerzőket megillető arányos és méltányos díjazás kiemelt fontosságát mutatja, hogy számos közösségi jogforrásban találunk erre vonatkozó rendelkezéseket. Legújabbban a CDSM irányelv rendelkezései is rögzítik a megfelelő és arányos díjazás elvét,⁵² átláthatósági szabályokat állapítanak meg, kötelezővé teszik egy utólagos szerződésii igazítási mechanizmus bevezetését,⁵³ továbbá biztosítják a visszavonás jogát a felhasználási engedéllyel és az átruházással érintett jogok tekintetében.⁵⁴

Mindezek fényében különösen érthetetlen, hogy a magyar szerzői jogi szabályozás miért idegenkedik az átalányösszegű díjazás törvénybe foglalásától akár opcionális, választható formában is. Az Sztj. ezzel kapcsolatos averziója ellenére, a közös jogkezelő szervezetek egyes díjszabásaikban megteremtették ennek jogalapját; meghatározott

feltételek együttes teljesülése esetén lehetőség van jogdíj átalány fizetésére vonatkozó megállapodás megkötésére például a közös jogkezelő szervezetek és a JBE médiaszolgáltatók között.⁵⁵ Továbbá az ARTISJUS a letöltést (tartós másolatkészítést) is lehetővé tevő kereskedelmi szolgáltatókat nyújtó mediaszolgáltatók számára maximálja a nem letölthetően hozzáférhetővé tett művekre fizetendő átalánydíjat. Tény ugyanakkor az is, hogy az audiovizuális piaccal ellentétben, a vizuális művek felhasználásának területétől életidegen az átalányban történő díjazás, díjfizetés.

A jogdíjak megállapítására a különböző szerzői jogi rendszerek egymástól részben eltérő elveket, számítási módszereket alakítottak ki (például fix tarifák, bevételarányos díjak, eladási ár alapján számított díjak, jogdíjatalány). A legelterjedtebb megoldás az, amikor a mű felhasználásának nagyjogos engedélyezésekor arányos részesedést kötnek ki a szerzők és a szerzői jog egyéb jogosultjai javára. Ezt az elvet általában ott alkalmazzák, ahol közvetlen kapcsolat van a mű felhasználása és a felhasználásból befolyt bevétel között (például műpéldányok eladása, bérbeadása, művek sugárzása). Az egyes országok jogdíjarifái jelentős eltéréseket mutatnak, aminek az oka az eltérő hagyományokban, a sajátos helyi árviszonyokban, fogyasztói szokásokban és más helyi körülményekben keresendő. Ennek ellenére a szerzői jogban a leggyakoribb a 10 százalékosnak nevezett elv, vagyis az az íratlan szabály, hogy a felhasználók a mű hasznosítása révén szerzett összes bevétel kb. egytized részéről kötelesek lemondani a szerzők és egyéb jogosultak javára. Ezen belül az egyedi szerzőnkénti díjak, díjösszegek már a külön alkuk eredményeként alakulnak ki, az alkotók hírneve, elismertsége és – kimondva, kimondatlanul – piaci értéke alapján.⁵⁶

Végül ki kell térni a közjog–magánjog kettősének sajátosságaira és ellentmondásaira az alkotók díjazásának szempontjából. A kulcskérdés itt az, hogy az állam milyen intézményi és jogi eszközökkel tud belenyúlni a magánjogi (polgári jogi) beágyazódású szellemi tulajdonjogok szövetébe a szerzők érdekében. Harmathy Attila – történeti kontextusba helyezve a közjog és a magánjog viszonyát – arra a következtetésre jut, hogy az állami szerepvállalás mindenképpen szükséges a piaci rendszer hatékony működéséhez. A közjog és a magánjog között az erős kölcsönhatás folytán valójában nem húzható éles határvonal, a két jogágnak kölcsönösen szükségük van egymásra a jogállam kiegyensúlyozott működése érdekében. Papp Tekla pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy a közjogi és magánjogi szemléletmód eltérései sok esetben olyan alapvető terminológiai anomáliákat mutatnak (magánjogi kifejezések használatának közjogi vonatkozásai és fordítva), amelyek problémát okoznak a joggyakorlatban.⁵⁷

Ezek a felvetések megállják a helyüket a szerzői jog, mint döntően magánjogi jogterület terepén is, ahol hangsúlyos elemként jelenik meg a hatósági beavatkozás, befolyásolás szükségessége. Sajátos „fénytörést” mutat ugyanakkor a szerzői jog világhálójában, hogy amíg a díjazás elismerésének és mértékének alapvető szintű, anyagi jogi rendelkezéseit az Szjt. foglalja magában, addig a közös jogkezelés gyakorlásának, működésének és állami felügyeletének eljárási, tehát közjogi szabályait 2016-tól külön törvény, a Kjkt. tartalmazza. Ez a szabályozási mátrix összhangban van a közösségi joggal, ugyanis a 2014-ben elfogadott KJK irányelv⁵⁸ az addig egységes szerzői jogi struktúra átszabására készítette a hazai jogalkotót. A KJK irányelv emellett struktúraváltással is együtt járt; a közös jogkezelési tevékenység immár nem nyilvántartásba vételhez, csupán bejelentéshez kötött tevékenység, és a bizonyos körben nem reprezentatív szervezetek is végezhetnek közös jogkezelést hazánkban.⁵⁹ A közjogi és magánjogi szerzői szabályozás kettéválasztásától függetlenül a fő kérdés az, hogy az irányelv által megfogalmazott alapvető célok, mint a jogharmonizáció és az átláthatóság, a magyar jogalkotó által

milyen mértékben valósultak meg a Kjkt.-ben. Ezáltal beszélhetünk ugyanis a közös jogkezelés európaibb jellegéről, hiszen nemcsak egy irányelv által előírt célkitűzésekről van szó, hanem az EU értékeiről is, melyet a magyar jogalkotó az irányelv átültetésével megerősített.⁶⁰

Jelen tanulmány szempontjából lényegesebbek az irányelv díjazást érintő szabályai, azok átültetése és érvényesülése a hazai jogéletben. Ezek közül ki kell emelni a jogosultakat a felhasználás engedélyezése fejében megillető megfelelő díjazás elismerését (az Szjt. 16. §-ának (5) bekezdése ezt már 1999. szeptember 1-je óta garantálja), valamint annak kimondását, hogy a díjszabásoknak ésszerűnek kell lennie, többek között a jogok gyakorlásának gazdasági értékéhez képest, szem előtt tartva a művek és egyéb teljesítmények felhasználásának jellegét és körét, valamint a közös jogkezelő szervezet által nyújtott szolgáltatás gazdasági értékét.⁶¹ A jogdíj rezsimek stabilitása és értékállósága érdekében sem a KJK irányelv, sem a Kjkt. nem tartalmaz további biztosítókat, ellenben részletesen foglalkoznak a jogdíjak felosztásának és kifizetésének határidőhöz kötésével, a ki nem fizethető jogdíjak felhasználásával, a díjszabások jóváhagyásának részletszabályaival, valamint a jogdíjaknak a jogosultak érdekét szolgáló egyéb célra történő felhasználásával. Fennállhat a veszélye annak, hogy a hazai reprezentatív közös jogkezelők számára túlzónak érezhető állami (közjogi) kontroll, valamint a kapuk megnyitása a belföldi piacra belépni szándékozó külföldi honosságú jogkezelő szervezetek előtt gyengítheti, hosszú távon el is lehetetlenítheti mind a kulturális sokszínűség megőrzését (konkrétan a kisebb nyelvi területű nemzetállamok repertoárjainak érvényesülését), mind a nemzeti közös jogkezelés hatékonyságát.⁶²

A jogosultakkal szemben a felhasználók, illetve a felhasználói szervezetek pozícióinak további erősödését és a díjszabások elfogadásának konfliktusosabbá válását eredményezheti a Kjkt. 2023. július 1-jétől hatályos módosítása, amely szerint a reprezentatív közös jogkezelő szervezet saját költségén – a jóváhagyási eljárás lefolytatása céljából benyújtott díjszabás mellékleteként – a felhasználókra és jogosultakra várhatóan gyakorolt gazdasági hatásokat vizsgáló hatásvizsgálatot, és a díjszabás szerzői jogi jogszabályokkal való összhangját alátámasztó indokolást köteles csatolni.⁶³ A hatásvizsgálat célja a releváns piaci információk, jogi tények és a díjszabás várható gazdasági hatásainak bemutatása, amelynek módszertanának kialakításában mind az SZTNH, mind az érintett felhasználók bevonásra kerülnek annak érdekében, hogy a díjszabások jóváhagyási eljárásában az igazságügyi miniszter tekintettel a konstruktív felhasználói véleményekre tudja meghozni a döntését.⁶⁴ Mivel az évente közzétett 21 díjszabás közül az utóbbi években csak a művek sugárzásáért és bármilyen más módon történő nyilvánossághoz közvetítéséért fizetendő jogdíjakra vonatkozó (audiovizuális) jogdíjközlemények generálnak vitákat a jogkezelők és a kábeltelevíziós piacon érintett műsorterjesztők között, ezek a megszorító szabályok egyértelműen a díjszabások előkészítési és jóváhagyási mechanizmusának nehezebbé tétele irányába tett közigazgatási lépésként értelmezhetők.⁶⁵

Akár a közös jogkezelő szervezetekkel szemben fokozódó hatósági presszió megnyilvánulásaként is felfogható, hogy a Gazdasági Versenyhivatal (GVH) 2023. május 5-én kelt határozatában 210 millió forintra bírságolta a hazai jogkezelőket, amiért nem megfelelően teljesítették az üres-hordozói díjak megállapításáról szóló vállalásaikat (nem térképezték fel elfogadhatóan a megváltozott felhasználási szokásokat, így hiányos és hibás elemzésekre alapozva szedtek be 2018-ban mintegy 11,4 milliárd forint díjat áttételesen a fogyasztóktól).⁶⁶ Az öt érintett szervezet (ARTISJUS, MAHASZ, EJI, FilmJUS, HUNGART) úgy döntött, hogy bíróság előtt támadja meg a GVH határozatát. A FilmJUS szerint a GVH „elvette a jogosult alkotóktól 210 milliót”.⁶⁷

Jelen tanulmánynak nem tárgya a közös jogkezelők működésének és gazdálkodásának vizsgálata, ugyanakkor jelezni szükséges, hogy mind a jogosult szerzők, mind a felügyeleti szervek részéről rendre felmerül a szervezetek által alkalmazott kezelési költség mértéke. A törvényi meghatározás szerint a kezelési költség akkor indokolt, ha a közös jogkezelési tevékenység ellátásához észszerűen szükséges, az érintett jogosultak számára hasznos, és igazoltan a rendes és okszerű gazdálkodás során merült fel.⁶⁸ A kezelési költség mértékét a közös jogkezelők Felosztási Szabályzatai állapítják meg a működési költségek ismeretében és a Szerzői Jogvédő Társaságok Nemzetközi Szövetsége (CISAC) vonatkozó előírásainak figyelembevételével.⁶⁹ A HUNGART esetében a kezelési költség mértéke nem haladhatja meg a nemzetközileg szokásos 25 százalékot.⁷⁰ Más szervezeteknél a kezelési költség mértéke ennél alacsonyabb, a MAHASZ esetében például a felosztási időszakot megelőző naptári év folyamán befolyt jogdíjösszeg 16 százaléka.⁷¹ A kezelési költség mértéke és a felhasználható egyéb bevételek nem vagy alig fedezik a HUNGART működési kiadásait, amit a jogkezelő az egyre nagyobb mértékben növekvő adminisztratív terhekre vezeti vissza.

Visszatérve a szerzői jog közjogi és magánjogi kettős szerkezetére, a jogosultak díjazása viszonylatában a legnagyobb hátrány az, hogy a jogdíj nem minősül adók módján behajtható köztartozásnak, így meg nem fizetése esetén a követelésnek csak polgári peres úton lehet érvényt szerezni.⁷² Ebből következően, a díjszabások sem minősülnek jogszabálynak, csupán törvényi felhatalmazás alapján kiadott közleményeknek, amelyek nem a Magyar Közlönyben, hanem az annak mellékletét képező Hivatalos Értesítőben jelennek meg. Kétségtelen tény azonban, hogy a közös jogkezelők a szerzőkhöz képest komolyabb erőforrásokkal és felkészültséggel rendelkeznek a jogérvényesítésre, ezért a jelentős felhasználókkal szemben szükség esetén minden lehetséges eszközzel élnek a jogdíjfizetés kikényszerítése érdekében.⁷³

Végül, a közjogi definíciók kapcsán jelentkező anomáliák legékeesebb példája a járulék fogalmának beemelése a szerzői jogi törvénybe. A követő joghoz hasonló szabály a lejárt védelmi idejű, eredeti műalkotások műkereskedő közbejöttével történő visszterhes átruházása utáni díjfizetést jelenti.⁷⁴ A díj elnevezése egyfelől utal a szerzői díjaktól való határozott különbségre, másfelől azonban nem igazán szerencsés, mivel a járulék kifejezés elsősorban a társadalombiztosítási ellátásokért fizetendő közterheket jelenti.⁷⁵ Megkockáztatható, hogy találébb lett volna a „hozzájárulás” kifejezés használata, követve a jogintézmény angol elnevezését (*contribution*).

(Díjazási formák a képzőművészetben) A szerzők méltányos anyagi elismeréséért, jogdíjaikért, bevételeikért folytatott küzdelemben viszonylag kevés szó esik a képzőművészekről, miközben ez a művészeti ág a társadalmi *értékteretemtés* és értékmegőrzés szempontjából is fontos szerepet tölt be az ember által alkotott környezet tervezésében, a művek elérhetőbbé és befogadhatóbbá tételében, pozitív érzelmek kiváltásában, és nem utolsósorban a gazdaság különböző területeinek (leginkább a kreatív ipar) ösztönzésében és erősítésében. Éppen ezért megkerülhetetlen a vizuális alkotók „piacosított” művei után járó díjazási metódusok (vétélár, kölcsöndíj, jogdíj, járulék) számbavétele, továbbá az ezekhez való hozzájutást elősegítő jogi és adminisztratív eszközök vizsgálata.

A képző- és fotóművészeti alkotások esetében tipikusnak tekinthető az egyetlen példányos terjesztés, ami elsősorban galériákban, aukciós házakban történő (első) adásvétel útján realizálódik. A műpéldány első átruházását követő, műkereskedő általi értékesítéshez kapcsolódó díjfizetési kötelezettség (a követő jog) a másik meghatározó bevételi forrása az alkotóknak.⁷⁶ A két ügyletet szerzői jogi szempontból az különbözteti meg

egymástól, hogy amíg az első eladás a szerző kizárólagos joga és bevétele, addig a további eladások a szerző számára csak díjigényt keletkeztető ügyletek, amelyek eltérő szabályozás alá esnek.⁷⁷

A képzőművészeti alkotások adásvétele, különösen a műtermi értékesítés két személy (az eladó művész és a vevő) megállapodása, amely az ügylet személyessége és intimitása folytán a magánszféra tartományában bonyolódik. Részben erre vezethető vissza, hogy a műalkotások (eladási) árára vonatkozóan nincsenek és nem is lehetnek standard tarifák vagy mérőszámok. Mindez nem jelenti azt, hogy ne rendelkezniünk adatokkal az eladások konkrét összegeiről: a nyilvános értékesítési csatornákon, főként aukciókon gazdát cserélő művek eladási árai publikusak, így követhető a műtárgypiacon jelenlévő alkotások értéke és értéknövekedése.⁷⁸

A rendszerváltozást megelőző időkben az állam a Képző- és Iparművészeti Lektorátus által végzett zsűrizés intézményén keresztül tudott (sikeresen) beavatkozni a képzőművészeti alkotások árképzési folyamataiba. Ahogy azt a Szerzői Jogi Szakértő Testület (SZJSZT) több szakvéleménye is megállapította, zsűrizésre azért volt szükség, mert enélkül az állami vállalatok, szövetségek, társadalmi szervezetek a művészeti alkotásokra felhasználási szerződést nem köthettek és jogdíjat sem fizethettek.⁷⁹ A művek felhasználásában érdekelt állami szervezetek (Képcsarnok Vállalat, BÁV) mozgásterét az határozta meg, hogy képző-, ipar és fotóművészeti alkotásokra irányuló felhasználási szerződés tárgyai csak olyan alkotások lehettek, amelyeket az arra jogosított szervek elbíráltak. Napjainkban már csak a köztéri műalkotások ki- és áthelyezése, lebontása esetén áll fenn zsűrizési kötelezettség.⁸⁰

A kötelező, minden műre kiterjedő zsűrizés hiányában a műalkotás árának meghatározása, a műalkotások árképzése az egyik legösszetettebb feladat, amellyel a feltörekvő művészek különösen akkor szembesülnek, amikor először kezdenek el együttműködni galériákkal. A képzőművészeti alkotások régebbiről ismert és bevett árképzési módja a kép két oldalméretének összeadása, majd ennek megszorozása egy változóval, ami megfelel az alkotó hírnevének.⁸¹ Ehhez kell hozzáadni a vászon és a keretezés költségeit. Ez a számítási mód azért sem veszítette érvényét, mert a szubjektív (szorzó) és az objektív (méret) elem egyszerre jelen van benne.

A szobrok árának meghatározása ellenben sokkal inkább függ a felhasznált anyagok típusától és a mű bonyolultságától.⁸² Egy drága anyagból, például bronzból vagy márványból készült darab nyilvánvalóan többbe kerül, mint egy kevésbé költséges anyagból, például agyagból vagy fából készült alkotás.⁸³ Végző soron azonban egy adott szobor árát sem a mérete vagy a felhasznált anyagok és a befektetett munka mennyisége, hanem az dönti el, hogy a vevő mennyit hajlandó érte fizetni. A szobrászok helyzetét az is nehezíti, hogy műveik létrehozásának fajlagos költsége jóval meghaladja a festményekét, amit nem mindig lehet érvényesíteni az értékesítés során. Más szóval, a szobrászatnál a magasabb költségek és az eladási ár közötti különbség alacsonyabb haszonrést eredményez.

Szobor kiállítása esetén fizetendő jogdíj meghatározásának szempontjai tárgyában az SZJSZT megállapította, hogy az alkotó elismertsége alapján nem határozható meg egy adott szobrászművész által készített szobor adott helyen és céllal történő kiállításának a jogdíja. A konkrét ügyben nem lehetett irányadó a műpéldány adásvételi szerződése sem, amely a vételárát 5 millió forintban állapította meg. (A szerződésből nem derült ki, hogy a vételárban van-e szerzői jogdíj, és ha igen, mennyi a szerzői díj, valamint hogy az eladó, aki egyben a szerző jogutóda, ad-e egyéb felhasználási engedélyt a vevőnek). Mindent egybevetve, a felperes által követelt 6 millió forint jogdíjat nagymértékben aránytalannak tartotta. Kérdésként merült fel az is, hogy az elmaradt

jogdíj összegének meghatározásánál van-e jelentősége annak, hogy a kiállítás közterületen vagy magánterületen történt, illetve annak, hogy az ábrázolt személy mennyire közismert. A felhasználással érintett kis terület és a felhasználással elérhető nyilvánosság szűkössége alapvetően a felhasználással elért bevétel számításánál fontos tényezők, de a konkrét esetben (non-profit felhasználásról lévén szó) ilyen szempontból nincs jelentőségük. „Ugyanakkor ezeknek a szempontoknak a felek megállapodása során is lehet a jogdíjra nézve befolyásoló hatásuk, így a jogdíj becslésénél szintén figyelembe vehetőek. A jogdíj összegénél csökkentő tényező, hogy a kiállításra csak meghatározott személyi kör számára nyitva álló helyen kerül sor, illetve a szobor nem országosan (csak helyben) közismert személyt ábrázol.”⁸⁴

Az intézményi vásárlásoknál egyéb árbefolyásoló tényezők is felmerülnek. Egy országos múzeumba bekerülni presztízst jelent, amelynek érdekében sok alkotó hajlandó engedményeket adni, de arra is vannak példák, hogy egyes alkotók feltételekhez kötötten (például állandó vagy időszakos kiállítás létrehozása) a teljes életművüket ajándékba adják egy önkormányzatnak. Az árendemények megjelennek az alkotók és a neves galériák vagy befektetők közötti kapcsolatrendszerben is.⁸⁵ Árbefolyásoló tényező lehet végül a művészek életkora is. A fiatal művészek esetében az árak folyamatosan emelkednek a fesztiválokon, kiállításokon való megjelenés függvényében, míg az idősebb művészek esetében már nem jellemző az ilyen jellegű árnövekedés. Ennek oka abban keresendő, hogy a korosabb művészek karrierjében sokszor nem voltak meg azok az állomások, amelyek előidézhetnék volna az áremelkedést.⁸⁶ Összefoglalva mindezt, napjainkban a nyilvános, szabályozott és jól dokumentált aukciós piacon az ismertetett tényezők következtében kialakuló árak határozzák meg érvényesen a piaci árszínvonalat és trendeket.

Műtárgypiaci kutatások 18 faktort azonosítottak, amelyek hatással vannak egy kortárs alkotás értékére, és ezek közül a művész kiválósága, a mű eredetisége, az alkotáshoz fűződő érzelmi viszony és a művész kiállítási profilja lett a négy legfontosabb.⁸⁷ A kutatások arra is rávilágítottak, hogy a vásárlási folyamatot sokkal inkább alakítja a műalkotás minősége, mint az ára. Figyelemre méltó az is, hogy a gyűjtők, vásárlók leginkább az erre szakosodott internetes platformokról szerzik be az információkat az ákról, a provenienciáról (a műalkotás eredetiségéről), a művészek karrierjéről és magáról a piacról. Ezek közül az alkotások árát rangsoroló Artnet és az Artprice a legismertebbek, azonban a műkereskedők ezek mellett minőségi és művészeti szempontokra (például az adott művész múzeumi gyűjteményekben való jelenléte) is figyelemmel vannak.

A kiállítás egyfelől a művész alkotásainak bemutatását, prezentálását jelenti a nagyközönség számára, és mint ilyen, szorosan kötődik az alkotó személyéhez, másfelől viszont a művészeti piac minden érintett szereplőjének üzleti, vagyoni érdekei is megjelennek a kiállítás kapcsán.⁸⁸ Ez lehet a magyarázata annak, hogy az Sztj. 69. §-ában foglaltak ellenére részleteiben máig nem szabályozott és nem egyértelmű, hogy a kiállítás megrendezéséért jár-e külön díjazás a művésznek.⁸⁹ A közgyűjteményben őrzött művek kiállításánál a törvény kizárja a szerző díjazását, amiből a contrario következik, hogy minden egyéb esetben az engedély – ellenkező megállapodástól eltekintve – díjfizetéshez kötött. A téma érzékenységét jól mutatja a kiállítás üzleti céljának, illetve jövedelemtermelő képességének eltérő megítélése a művész, a kiállítóhely és a HUNGART között.⁹⁰

A Követő jogi irányelv átültetését követően még egyértelműbbé vált, és mára a piac számára is elfogadott a követő jogi szabályozás megalapozottsága és összege.⁹¹ 2006-ig a fizetendő díj mértéke minden ügylet után egységesen öt százalék volt, ami viszont nem felelt meg az irányelv küszöbértékeinek, továbbá a degresszíven növekvő kulcsú díjszámítási metodikát meghatározó rendelkezéseinek. Az irányelv szerint a tagállamoknak meg

kellott határozni egy 3000 eurót meg nem haladó minimum eladási árat, amely alatt nem kell megfizetni a díjat. A magyar műtárgypiac jellegzetessége viszont, hogy a kortárs művek jelentős hányada ezen összeg alatt talál gazdára, ezért a jogalkotó ennél jóval alacsonyabb szinten, az adminisztrációs költségeket még éppen meghaladó 5000 forintban határozta meg a küszöbértéket.⁹² Az irányelv az 50 000 euró alatti eladási ár négy százaléklékában rögzítette a jogdíj mértékét, de lehetővé tette a tagállamok számára ugyanerre a kategóriára vonatkozóan az öt százalékos díj bevezetését, amit az Szjt. jogharmonizációs módosítása magáévá is tett, az akkori piaci helyzet figyelembevétele alapján. Figyelemmel a 2008-as gazdasági válság okozta piaci megtorpanásra, 2012. január 1-jei hatállyal négy százalékra csökkent a tarifa.⁹³ A díjat műkereskedő fizeti meg a HUNGART számára, a közös jogkezelő pedig legalább fél évente, legkésőbb június 30-ig és december 31-éig utalja át a jogosultaknak, ha a felosztáshoz szükséges adatok rendelkezésére állnak.

A követő jogi intézmény gyakorlati alkalmazása az utóbbi néhány évtizedben vált hangsúlyossá. Erre is visszavezethető e jogterület viszonylagos kiforratlansága, és az, hogy napjainkban számos bizonytalanság övezi a szabályok értelmezését. A helyzet el-
lentmondásosságát fokozza, hogy míg a világ 47 országában (köztük az Európai Unió 27 tagállamában) ez már bevett gyakorlat, addig a műkereskedelem nagy piaci közül éppen a legnagyobb, az amerikai nem ismeri a követő jog intézményét.⁹⁴ Mindezen felül, a digitális korban meghonosodott műfelhasználási módok (internet, web2.0, NFT, AI által generált művek) a szerzői jog vizuális művekre vonatkozó területén is új problémákat és kihívásokat vetettek fel, amelyekre még nem sikerült megoldást találni.⁹⁵

A HUNGART működéséről szóló éves beszámoló szerint 2022-ben 137 204 000 forintot tett ki a követő jogdíjból és járulékból befolyt bevétel (2021-ben ez az összeg 141 590 000 forint volt).⁹⁶ A nyilvántartott egyéni jogosultak (képző-, fotó- és iparművészektől együttesen) száma 2022-ben 591 fő volt, de arra a beszámoló már nem térnek ki, hogy milyen arányban és összeghatárok mentén történik közöttük a kifizetés. Iparági források szerint az egyéni díjösszegek 10 000 forint/év körül mozognak, és csak a műkereskedelemben kiemelkedően teljesítő alkotók esetén fordul elő százezres vagy ezt meghaladó tétel. Ezen a tényen az sem hozott lényeges változást, hogy az élő magyar művészek igazolt aukciós forgalma 2022-ben a 2021-es eredményekhez képest közel háromszorosára (575 millió forintról 1 671 millió forintra) nőtt.⁹⁷

Külön figyelmet érdemel a vizuális művek másodlagos felhasználásának engedélyezése, amely részben kötelező közös jogkezelés, részben a jogosultak akaratából gyakorolt kiterjesztett hatályú önkéntes közös jogkezelés útján valósul meg. Kötelező közös jogkezelés körében történik az üres-hordozó díj, a reprográfiai jogdíj és a kábeltvé jogdíj érvényesítése: a jogdíjakat az ARTISJUS, illetve a Reprográfiai Szövetség szedi be, és a vizuális művészekre eső hányadot átutalja a HUNGART-nak. A törvényi felosztási kulcs alapján a beszedett magánmásolási díjakból négy százalék, a kábeltvé jogdíjakból tizenhárom százalék, míg a reprográfiai díjakból tizenhat százalék illeti meg a képzőművészeket, az iparművészeket és a fotóművészeti alkotások szerzőit.⁹⁸ A már nyilvánosságra került művek Szjt. 18. §-a szerinti többszörözésének (reprodukciós célú másolásának) engedélyezése nyomtatásban vagy másképp, továbbá a nyilvánossághoz közvetítése és lehívásra hozzáférhetővé tétele kilépést megengedő önkéntes jogkezelés keretében történik, vagyis a HUNGART a jogosultak akaratából szedi be és osztja fel ezeket a jogdíjakat.⁹⁹ 2020–2022-ben az egyes jogdíjfajtákból a következő bruttó összegek folytak be és kerültek kifizetésre a jogosultaknak:

Jogdíjfajta	2020 (e Ft) ¹⁰⁰	2021 (e Ft) ¹⁰¹	2022 (e Ft) ¹⁰²
követő jogdíj	76 475	141 590	137 204
jogosítás (többszörözés) utáni jogdíj	16 219	17 069	18 957
üres hordozók utáni jogdíj	36 688	48 063	50 001
reprográfiai díj	27 762	26 440	30 203
televíziós sugárzási jogdíj	17 979	7755	28 896
kábel jogdíj	30 959	28 788	35 966
külföldről kapott jogdíj	21 553	22 070	28 176
jogdíj bevételek összesen	227 635	291 775	329 403
belföldi és külföldi jogosultaknak kifizetés összesen¹⁰³	141 228	140 634	153 311

A HUNGART szerint a művek másodlagos felhasználásának engedélyezését közvetlenül végző szerzői jogi jogosultak nem élvezhetik a közös jogkezelés előnyeit, ezáltal csökkenhet a művekre kért felhasználási engedélyek száma és a jogdíjbevételek, ezzel párhuzamosan a jogosulatlan felhasználások száma és az adminisztrációs terhek növekedhetnek. Ennek a jogkezelői véleménynek ellentmondani látszik, hogy évről évre nő a közös jogkezelésből kilépő szerzők (különösen fotóművészek és a fiatal képzőművészek) száma.

Az adott televízióban sugárzott vizuális alkotások jogdíját a tárgyévi összes felhasználási időtartam, előfordulási szám figyelembevételével kell meghatározni. A meghatározás úgy történik, hogy a tárgyévben a televízió által befizetett összes jogdíj összegét elosztjuk a tárgyévi összes ide vonatkozó sugárzási idővel, és így megkapjuk az egy másodperc sugárzásra eső egységnyi jogdíjat. Ezen egységnyi jogdíjat kell visszaszorozni az adott mű tényleges sugárzási időtartamával és ezt követően a művön fennálló szerzői jogosultságok jogosultjai – a vizuális művészek, köztük a díszlet- és jelmeztervezők – között felosztani.¹⁰⁴

A már egyszer nyilvánosságra hozott művészeti alkotás változatlan, nyomtatott formában történő felhasználásának engedélyezése és az ebből származó jogdíjak mértéke elsősorban a felhasználás jellegének, terjedelmének függvénye, és általános tarifaként, vagy egyedi szerződés keretében kerül meghatározásra.¹⁰⁵ A díjszabás kizárólag a szerzői jogvédelem alatt álló és a HUNGART közreműködésével történő jogosítások tekintetében érvényes, vagyis ha a szerző vagy más jogosult közvetlenül ad engedélyt a felhasználásra, úgy a tarifák nem kötelező érvényűek.¹⁰⁶

(Díjazási formák a fotóművészetben) A fotóművészek díjazási metódusai és műveik hasznosításának bevételi forrásai megegyeznek a képzőművészek díjazásának formáival és forrásaival. Az eltérések a műfaj sajátosságaiból fakadnak: a fotózás körében előforduló egyes speciális tevékenységek (portréfotózás, épületfotózás, műtárgyfotózás, a fotók reklám célú felhasználása) a képzőművészetben nem ismertek vagy nem tekinthetők

tipikusnak. A fotóművészek vagyoni jogainak egyéni vagy közös jogkezelés keretében történő gyakorlása sem különbözik a képzőművészek joggyakorlásának szabályaitól és lehetőségeitől. A műfaji sajátosságok és piaci körülmények „kitermeltek” ugyan eltérő megoldásokat, modelleket, és a nagyságrendek is mások, de az alapvető jogi instrumentumok (értékesítés, kiállítás, követő jogi díjigény, másodlagos felhasználások engedélyezése) a fotóműveknél is a képzőművészeti alkotásokhoz hasonlóan működnek.

Piaci összehasonlításban a művészi fotók értékesítésének nagyságrendje jelentősen alatta marad a képzőművészeti alkotásokénak. Az összevetést nehezíti, hogy a fotók esetében nincs egyértelmű árképzési módszer, szemben a képzőművészeti alkotásoknál bevett, a kép méretéhez és a felhasznált anyagokhoz igazodó metódussal. Végeredményben a fotóművek piaci értékét is elsősorban alkotóik hírneve és elismertsége határozza meg. A gyűjtők számára az is irányadó, hogy a fotóművészet tekinthető-e akár alul-, akár felülárazottnak az egyéb kortárs művészetekhez képest, és mennyire átlátható a fotók árázása a magyar és a nemzetközi piacon? Nyilvánvalóan a kortárs fotóművészet a gyűjtő szempontjából alacsonyabb árakon mozog, mint a festészet és a szobrászat.¹⁰⁷ Az is árfolyásoló tényező, hogy a fotó példányszáma több lehet, míg a festményből általában csak egy van. Az idősebb művészgeneráció árai sokkal magasabbak.¹⁰⁸ A magyar fotóművészek nemzetközi sikerességét az is nehezíti, hogy a külföldi elismertséghez előbb erős hazai piacot kell teremteni, stabil gyűjtői bázissal, és olyan, tartós, kiszámítható éves bevételt, ami megalapozza a későbbi nemzetközi nyitást. Továbbá szilárd kapcsolatot kell kiépíteni elsősorban osztrák galériákkal, amelyek a régiós eladást erősítik. És ha az első kettő megvalósult, akkor lehet egy stratégiát felépíteni a globális piac meghódítására.¹⁰⁹ Mindazonáltal a fotóművészet hazai piacára is élenkítően hatott a digitális fotózás beköszönte, még akkor is, ha a digitális képek korlátlan példányban sokszorosítva veszítenek értékükből. Több galéria webáruháza azzal kínál lehetőséget művészi fotóművek vásárlására, hogy kiemelkedő díjazott és kiállításokon szereplő alkotásokat kínál megvásárlásra zárt sorozatban történő értékesítéssel. A zárt sorozat garantálja az alkotás értékét, hiszen az csak a művész által meghatározott példányszámban kerül értékesítésre.¹¹⁰

Más jogi és üzleti környezetben mozognak a reklám céljára készült fotók. A reklám speciális, többszereplős jogviszony, amelyben a fotóművész mellett a megrendelő reklámozó és a reklámot közléstevő reklámszolgáltató is fontos szerepet játszik. A megrendelő domináns helyzetére figyelemmel az Szt. lehetővé teszi a reklámozás céljára megrendelt mű vagyoni jogának szerző általi átruházását. A reklám céljára megrendelt és e célra felhasznált művekre nem terjed ki a közös jogkezelés. A reklámszolgáltatóval kötött szerződés alapján a szerző átláthatja, ellenőrizheti a reklámcélú felhasználás szerződésben engedélyezett teljes folyamatát, ismerheti a felhasználások pontos mértékét, sugárzás esetén időpontját, így a felek ehhez és gazdasági erejükhöz, érdekérvényesítő képességükhöz igazodó díjat alkudhatnak ki.¹¹¹ Ettől független elem, hogy a közös jogkezelés körében a felhasználóhoz befolyó reklámbevételeket figyelembe kell venni a jogdíjalap meghatározásánál.¹¹² Egy fotó reklámcélú felhasználása tárgyában készült szakvéleményben az SZJSZT kimondta, hogy ilyen felhasználás esetén a bevételarányos díjazás megállapításakor „azt a bevételt kellene megállapítani – és ahhoz arányosítani a szerzői jogdíjat –, ami ezekhez a felhasználási módokhoz kapcsolódik, és nem a becsomagolt és reklámozott áru eladásához.”¹¹³

Az internetről származó képek, fotókkal kapcsolatos bizonytalanság forrása a tartalmak letöltésének, hozzáférésének szabadsága, ami nem teszi azokat önmagukban szabadon felhasználhatóvá.¹¹⁴ Internetes fotótartalmak esetében is kijelenthető, hogy ha megfelelnek

a szerzői jogi védelmet megalapozó egyéniség és eredetiség követelményének, akkor annak azok felhasználásához a szerző engedélye és a felhasználási engedélyért jogdíjfizetés szükséges. Fotóművészeti alkotások esetében nagyobb figyelmet kap a művek interneten nyilvánosság számára lehívásra (on demand) hozzáférhetővé tétel fejében fizetendő jogdíj. A HUNGART díjszabása szerint ennek mértékei függenek a letölthető művek számától, valamint attól, hogy a felhasználás során a szolgáltató bevételhez jut-e vagy sem.¹¹⁵ Hangsúlyozandó, hogy a HUNGART jogdíjközleményében közzétett díjtételek legjobb esetben is csak orientáló jellegűek az engedélykérés és díjfizetés elmaradása miatt indult perekben, a díjazás bírósági megállapításakor ugyanis tekintettel kell lenni minden körülményre.¹¹⁶

A perbeli időszakokra mindig a jogsértéssel érintett időszakban hatályos díjszabás alkalmazandó. Például egy 2004-ben megjelentetett kiadványba korábbi szakirodalmi művekből engedély nélkül átvett fotók vonatkozásában az SZJSZT a HUNGART 2004-ben hatályos díjközleményét vette alapul, hogy szerint 500 példányig történő sokszorosítás esetében az ¼-ed oldaltól egész oldal terjedelmű képért fizetendő jogdíj 1100 forinttól 3800 forintig terjed képenként. Erre figyelemmel, a szóban forgó fényképek díjazására az eljáró tanács fotónként 1100 – 3800 forint szerzői jogdíjat látott indokoltnak.¹¹⁷

A magyar bíróságok által megállapított kártérítési összegek nem mérhetők össze a nyugat-európai országokban kiszabott kárösszegekkel. 2014-ben egy francia bíróság 130 ezer eurós kártérítést ítélt Le Corbusier jogutódjának, mivel a Getty Images fotóügynökség által értékesített 52 fotón jelent meg az építész-dizájnér által tervezett, szerzői jogi védelem alatt álló bútordarab.¹¹⁸ A bíróság a jogutód javára és a Getty Images kárára ítélt, és az ügynökséget fotónként 2500 euró kártérítésre kötelezte. A Getty Images fellebbezést nyújtott be a döntés ellen, ezzel együtt megkezdte az esetleges jogsértő fotók törlését az ügynökség gyűjteményéből. A párizsi Fellebbviteli Bíróságot nem hatotta meg a Getty Images érvelése, miszerint nincs bizonyíték arra nézve, hogy a vitatott képek engedélyezése bármilyen kedvezőtlen hatást gyakorolt volna a képeken szereplő tényleges bútorok eladására.¹¹⁹ A Bíróság figyelembe vette a fotóügynökség nyereségét, és jogsértő fényképenként 1800 eurós összeget ítélt meg, többek között az adatbázisban lévő képek mennyisége és azok exponálása után, valamint a Getty Images rosszhiszeműségére tekintettel.¹²⁰

(Díjazási formák az iparművészetben) Az iparművészeti és az ipari tervezőművészeti alkotások kettős jogi státuszából következően, ha egy ilyen mű nem felel meg az egyes iparjogvédelmi oltalmak követelményeinek, még részesülhet szerzői jogi védelemben.¹²¹ Az iparművészet különféle ágazataiban tevékenykedő alkotók igyekeznek kiaknázni a különböző oltalmi formák nyújtotta lehetőségeket: az Szjt. által garantált szerzői jogi védelem mellett jellemzően a védjegyoltalom és a formatervezési mintaoltalommal biztosítják alkotásaikon a párhuzamos védelmet. A párhuzamos oltalmi formák együttélése megmutatkozik az iparművészek díjazásának különböző formáiban, az iparművészeti alkotások eltérő árképzésében.

A képző- és fotóművészethez képest az iparművészetben többletelemként a funkcionális is megjelenik, ugyanis az iparművészeti alkotások célja jellemzően valamilyen használati funkció elérése és kiszolgálása. Ezeknek az ipari, lakberendezési, szórakoztatási, díszítő stb. funkcióknak a kiaknázása biztosítja az iparművészek számára a más léptékű és típusú anyagi ellentételezést. A többes oltalomnak és a magasabb összegű, biztosabb jövedelemnek az ára az iparjogvédelmi oltalomszerzés hatósági díja, amelyet vagy az alkotónak, vagy a termék későbbi jogosultjának (használójának) kell megfizetni az erről szóló rendeletben foglaltak szerint.¹²²

Kortárs iparművészeti aukciók, számottevő galériás értékesítés hiányában nehézségekbe ütközik e művek piaci értékének és árképzésének meghatározása. Külön probléma, hogy a HUNGART jogdíjközleménye nem tesz különbséget és nem differenciálja a képző-, fotó-, ipar- és ipari tervezőművészek között, miközben az iparművészeti alkotások reprodukciós célú többszörözése nem tekinthető tipikus és gyakori felhasználási módozatnak. A dizájn termékek elsődleges és másodlagos felhasználása nem vehető össze a képző- és fotóművészeti alkotások piacával, amire nincs tekintettel a jogkezelő díjszabása. Mindezek nem okoznak zavart az iparművészek díjazásának rendszerében, ellenben – szakmai igazodási pontok hiányában – megnehezíti a jogsértés során keletkezett vagyoni hátrány bírósági megállapítását. Ezt támasztja alá az ezen a területen ismertté vált kevés számú, az összegszerűsége is kitérő testületi szakvélemény.

Mintadobozok megváltoztatása, engedély nélküli gyártása és forgalmazása tárgyú ügyben az SZJSZT a Képző- és Iparművészeti Lektorátus szakvéleményében szereplő alkotásonkénti 100 000 – 300 000 forint közötti összeget annyiban tartotta reálisnak, hogy a felhasználásra került formatervek esetében a forgalom mértékétől is függően a felső határig terjedő összeg, a felhasználásra nem került mintadobozok esetében az alsó határhoz közeli összeg megállapítása lehet indokolt.¹²³

100–130 db kerti fabútor garnitúra szerzői jogi védelmének megsértése miatt indított büntetőügyben a sértett 30 millió forint vagyoni hátrányt jelölt meg a saját darabonkénti kb. 300 000 forintos eladási ára és a vonatkozó időszakban kieső megrendelések száma alapján. Az SZJSZT szakvéleménye ezzel szemben rámutatott, hogy nem a teljes árral, hanem a haszonnal kell kalkulálni a vagyoni hátrány összegének megállapításánál, ami jóval kisebb összeg, nagyságrendileg 3 millió forint.¹²⁴

Gumiformák – mint ipari formatervek – segítségével készített miniatúrák területén a tervező és a kivitelező nem szokta a felhasználási szerződésben korlátozni a sokszorozható tárgyak számát. Ennek az az oka, hogy vagy az ún. örökáras konstrukcióban történik a felhasználás engedélyezése, vagy a felhasználási szerződésben elszámolási kötelezettséget vállalnak bizonyos időközönként a felek, az adott időszakban értékesített tárgyak darabszámának megfelelően. Ez utóbbi esetben az elszámolás alapja a termelői árbevétel szokott lenni és ennek bizonyos százalékában mint szerzői jogdíjban szoktak a felek megegyezni. A százalék nagyságrendje a 0,5-től 3-ig terjed, de kivételes esetben ennél magasabb is lehet. A Testület által még 2002-ben megvizsgált tárgyak esetében a vélelmezhetően nem túl magas darabszám okán az eljáró tanács szerzői jogdíjként a szakmában szokásos felső határt, a 3 százalékot jelölte meg, és tartotta indokoltnak.¹²⁵

Különböző hamis és szerzői jogot sértő ruházati termékek és kiegészítők árusításával összefüggő szakvéleményében az SZJSZT a HUNGART elkövetéskor hatályos díjszabását vette alapul, amely az egyéb anyagokon (például textília) történő felhasználás esetében a nettó kiskereskedelmi ár 10 százalékát határozza meg. Az engedélyezés során megállapítják az értékesítési árat, vagy ennek hiányában egy átlagos kiskereskedelmi ár kerül alkalmazásra. Az eljáró tanács szerint abból az esetből kell kiindulni, amikor a jogszerű felhasználás céljára engedélyt adnak, és az engedély ellenértékét a jogosult a piaci körülmények figyelembevételével határozza meg, azaz az eredeti termékekből eredő nettó árbevételhez viszonyítja a százalékos díjat.¹²⁶

Összefoglalva, az ipari tervezőművészi alkotások és az ipari formatervek szerzőinek díjazása szempontjából két korszakot különíthetünk el. Az Sztj. hatálybelépése előtt a 9/1970. (VI. 25.) MM rendelet és annak melléklete volt irányadó, amely szerint a felhasználási engedély szerzői díja két részből tevődött össze: egyfelől tervezési alapidíjből (ennek minimum összege került rögzítésre a jogszabályban), másfelől százalékos

díjból (ez a termelői árbevétel 0,1-3 százalékában volt meghatározva).¹²⁷ A rendelet 1999. szeptember 1-jei hatályon kívül helyezését követően a felhasználási díj megállapítása kizárólag a felek szabad megállapodásán, annak hiányában – per esetén – bírói mérlegelésen múlik. Bonyolult felépítésű, összetett szerkezetű, illetve jelentős piaci haszonnal kecsegtető termékek esetében a tervezési díj és a százalékos díj (ha elkülönülnek) elérheti a nettó kiskereskedelmi eladási ár 10 százalékát.

(Folytatjuk)

A tanulmány a Budapesti Metropolitan Egyetem Fenntarthatósági és Versenyképességi Kutatóintézete 2023. évi kutatási programjának keretei között készült.

IRODALOMJEGYZÉK

- Dahlhoff, Dieter: *Markt und Marketing der Contemporary Art*. Universität Kassel, 2021, Springer Gabler Research.
- Dobos István: A szoftverfejlesztési szerződések jogi alapjai. *doboslegal.eu*. <https://doboslegal.eu/a-szoftverfejlesztesi-szerzodesek-jogi-alapjai/>
- Ébli Gábor: Festmény fotó film – Beszélgetés Gerő Lászlóval a fotóművészet gyűjtéséről. *Fotóművészet*, 2018. 3. sz.
- Emőd Péter: Elbukott az amerikai képzőművészek harca a szerzői díj bevezetéséért. *Arportal*. 2018.07.30. <https://artportal.hu/magazin/elbukott-az-amerikai-kepzomuveszek-harca-a-szerzoi-dij-bevezetesert/>
- Faludi Gábor – Kabai Eszter: A lényegtelené vált CISAC-ügy margójára. *Iparjogvédelmi és Szerzői Jogi Szemle*, 2014. 1. sz.
- Gaszt Csaba – Valki Adrienn: Egy európaibb közös jogkezelési rendszer felé. *Infokommunikáció és Jog*, 2017. Különszám.
- Gyenge Anikó: Alkotmányossági kérdések a szerzői jogban. *Iparjogvédelmi és Szerzői Jogi Szemle*, 2003. 5. sz.
- Gyenge Anikó: A szerzői mű ára – díjak az egyedi felhasználási szerződésekben 1. rész. *Iparjogvédelmi és Szerzői Jogi Szemle*, 2004. 6. sz.
- Gyenge Anikó: A képzőművészeti alkotások szerzői jogi védelméről – különös tekintettel a követő jogi szabályozás módosítására. *Infokommunikáció és Jog*. 2005. 3. sz.
- Gyertyánfy Péter (szerk.): *Nagykommentár a szerzői jogi törvényhez*. Budapest, 2023, Wolters Kluwer.
- Horváth Katalin: „A netről szedtem a képet, akkor szabadon használhatom, nem?” A szerzői engedélyről, a felhasználás részleteiről. *Jogi Fórum*, 2015.12.10. <https://www.jogiforum.hu/hirek/34955>.
- Kiss Zoltán Károly: *A kulturális tevékenységekre, valamint a médiaszolgáltatásra vonatkozó közteherviselési és jogdíjfizetési szabályok*. Budapest, 2018, NMHH Médiatudományi Intézet.
- Kiss Zoltán Károly: *A vizuális művészetek és a jog. 2. Az építészet, a fotóművészet és az alkalmazott művészetek jogi szabályozása*. Budapest, 2021, NMHH Médiatudományi Intézet.
- Kiss Zoltán Károly: A tárgyalkotó művészet értéke, a művészek anyagi elismerése. *Valóság*, 2023. 66. évf. 6. sz.
- Kiss Zoltán Károly – Kiss Dóra Bernadett: *A vizuális művészetek és a jog 1. A képzőművészet szabályozása*. Budapest, 2019, NMHH Médiatudomány Intézet.
- Kiss Zoltán Károly – Kiss Dóra Bernadett: Iparművészeti és ipari tervezőművészeti alkotások jogi védelme és párhuzamos oltalmazhatóságuk lehetősége. *Iparjogvédelmi és Szerzői Jogi Szemle*, 2022. 3. sz.
- Popper Viktória: Szerzői jog a képzőművészetben. *Artmagazin*, 2014. 8. sz. <https://www.artmagazin.hu/articles/archivum/679d122e2d525d5fb7e9011539222bb3>
- Szilágyi Pál: A Törvényszék CISAC-ítélete. *Pázmány Law Working Papers*. 2014. 20. https://plwp.eu/docs/wp/2014/2014-20_Szilagyi.pdf

Egyéb internetes források

- https://www.sztmh.gov.hu/hivatalrol/IP_oktatas/tajekoztato_pedagogusoknak.pdf
- <https://artportal.hu/lexikon-szocikk/appropriation-art/>
- <https://www.artisjus.hu/felhasznaloknak/maganmasolasi-dij/qa-10/>
- <http://kjk.sztmh.gov.hu/>

<https://www.ajk.elte.hu/content/az-allam-szerepe-maganjogi-jogviszonyokban.t.4229>
<https://www.sztnh.gov.hu/hu/szakmai-oldalak/szerzoi-jogi-foosztaly/mivel-fordulhat-hozzank/kozos-jogkezeles>
<https://www.gvh.hu/sajtoszoba/sajtokozlemenyek/2023-as-sajtokozlemenyek/fellep-a-versenyhatosag-a-hazai-fogyasztok-es-a-muveszek-erdekeben>
<https://mail.filmjus.hu/>
http://www.hungart.org/wp-content/storage/2023/01/Felosztasi-szabalyzat-melleklet_zaradekolva2023.pdf
<https://www.mahasz.hu/userfile/mahasz-felosztasi-szabalyzat.pdf>
<https://www.dnr.hu/mennyibe-kerul-a-szobraszat/>
https://www.sztnh.gov.hu/sites/default/files/SZJSZT_szakvelemenyek_pdf/szjszt_szakv_07_2020.pdf
<https://www.mutargy.com/hirek/tarol-a-kortars-a-magyar-aukciokon-jon-a-magyar-muveszek-aukcios-piaca-kiadvany-frissített-elemzése-elen-egy-40-ev-alatti-muvesz>
http://www.hungart.org/wp-content/storage/2022/06/szamviteli_beszamolo_2020.pdf
http://www.hungart.org/wp-content/storage/2022/06/szamviteli_beszamolo_2021.pdf
http://www.hungart.org/wp-content/storage/2023/06/szamviteli-beszamolo_2022.pdf
http://www.hungart.org/wp-content/storage/2023/05/Kulonos-rendelkezesek_2023.pdf
<https://eifertartgallery.hu/oldal/muveszi-foto-alkotasok-vasarlasa/>
<http://the1709blog.blogspot.com/2014/08/le-corbusier-heirs-score-win-over-getty.html>

Jogsabályok

Magyarország Alaptörvénye

1991. évi XX. törvény a helyi önkormányzatok és szervek, a köztársasági megbízottak, valamint egyes centrális alárendeltségű szervek feladat- és hatásköreiről

2000. évi C. törvény a számvitelről

2004. évi II. törvény a mozgóképről (filmtörvény)

2010. évi CLXXXV. törvény a médiaszolgáltatásról és a tömegkommunikációról (Mttv.)

2016. évi XCIII. törvény a szerzői jogok és a szerzői joghoz kapcsolódó jogok közös kezeléséről (Kjkt.)

2023. évi XXXI. törvény az igazságügyi tárgyú törvények módosításáról

9/1970. (VI. 25.) MM rendelet az iparművészeti és ipari tervezőművészi alkotások felhasználási szerződéseinek feltételeiről és szerzői díjáról

19/2005. (IV. 12.) GKM rendelet a Magyar Szabadalmi Hivatal előtti iparjogvédelmi eljárások igazgatási szolgáltatási díjáról

Alkotmánybírósági határozatok

23/1990. (X. 31.) AB

34/1992. (VI. 1.) AB

852/B/1995. AB

124/B/2004. AB

Bírósági ítéletek

BDT2010. 2329.

BH2004. 326.

A Szerzői Jogi Szakértő Testület szakvéleményei

SZJSZT-24/2002. Minitúrák elkészítése után fizetendő szerzői jogdíj.

SZJSZT-21/2006. Doboz formatervek szerzői jogi védelme.

SZJSZT-26/2006. Szövegrészletek és fotók kiadványban történt jogosulatlan felhasználásával okozott kár megállapítása.

SZJSZT-25/2007. Szerzői minőség jogi megítélése, tervezői és kivitelezői tevékenység viszonya.

SZJSZT-11/2009. Áru csomagolásán, reklámján felhasznált fotografiai mű szerzői jogdíja.

SZJSZT-26/2014. Szerzői jog megsértésének vétsége.

SZJSZT-32/2014. Zsúrizott kerti fabútorok szerzői jogi védelme.

SZJSZT-07/2020. Szobor kiállítása esetén fizetendő jogdíj meghatározásának szempontjai.

Külföldi jogforrások

Európai Parlament és a Tanács (2001. szeptember 27.) 2001/84/EK irányelve eredeti műalkotás szerzőjét megillető követő jogról (Követő jogi irányelv)

Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2019/790 irányelve a digitális egységes piacon a szerzői és szomszédos jogokról, valamint a 96/9/EK és a 2001/29/EK irányelv módosításáról (CDSM irányelv)

JEGYZETEK

- 1 Az Európai Parlament és a Tanács 2019. április 17-i (EU) 2019/790 irányelve a digitális egységes piacon a szerzői és szomszédos jogokról, valamint a 96/9/EK és a 2001/29/EK irányelv módosításáról (CDSM irányelv). Átültette a 2021. június 1-jétől hatályos 2021. évi XXXVII. törvény.
- 2 A mozgóképről szóló 2004. évi II. törvény (film-törvény) 5/C–5/E. §-ai.
- 3 Gyenge Anikó: Alkotmányossági kérdések a szerzői jogban. *Iparjogvédelmi és Szerzői Jogi Szemle*, SZTNH. 2003. október. 13–25. o.; Faludi Gábor: Szerzői jog, iparjogvédelem és a Ptk. koncepciója. *Polgári Jogi Kodifikáció*, 2003. 5. évf. 2. sz. 3–12. o.
- 4 Itt nem csupán anyagi érdekekre lehet gondolni, hanem arra az erkölcsi elismerésre is, hogy egy jelentős találmány feltalálójaként tisztelünk valakit (például Rubik Ernő – Rubik-kocka), vagy egy híres festmény alkotójának neve megmarad az utókornak (például Munkácsy Mihály – Golgota).
- 5 Szellemi tulajdona mindenkinek lehet, de a szellemi tulajdon nem mindenkié. Forrás: https://www.sztnh.gov.hu/hivatalrol/IP_oktatas/tajekoztato_pedagogusoknak.pdf
- 6 Magyarország Alaptörvénye XIII. cikkének (1) bekezdése.
- 7 23/1990. (X. 31.) AB határozat. *Alkotmánybíróság Határozatai*, 1990. 88.
- 8 Bővebben lásd Gyenge (2003).
- 9 Magyarország Alaptörvényének XIII. cikkének (1) bekezdése.
- 10 Gyertyánfy Péter (szerk.): *Nagykommentár a szerzői jogi törvényhez*. Budapest, Wolters Kluwer, 2023. 126. o.
- 11 124/B/2004. AB határozat.
- 12 Sztj. 48. § (1) A polgári jog általános szabályai szerint a bíróság akkor is módosíthatja a felhasználási szerződést, ha az a szerzőnek a felhasználás eredményéből való arányos részesedéshez fűződő lényeges jogos érdekét azért sérti, mert a mű felhasználása iránti igénynek a szerződéskötést követően bekövetkezett jelentős növekedése miatt feltűnően nagygyá válik a felek szolgáltatásai közötti értékaránytalanság.
- 13 852/B/1995. AB határozat.
- 14 Az új Ptk. fogalomhasználatában: sérelemdíj.
- 15 34/1992. (VI. 1.) AB határozat.
- 16 Gyertyánfy (2023) 498. o.
- 17 Ez a nem vagyoni kártérítést relativizáló elvi jelentőségű döntés a szerzői jogi jogsértéseknél nyer további értelmezést annak fényében, hogy egyes művészeti területeket fémjelző konfliktusokban a vagyoni jogok vagy a személyhez fűződő jogok szorulnak-e jobban háttérbe mások (különösen egyes felhasználói érdekcsoportok) alkotmányos – leginkább a tulajdonhoz fűződő – jogaival szemben.
- 18 Gyenge (2003)
- 19 Az Sztj. 16. § (1) bekezdése alapján.
- 20 Gyertyánfy (2023) 126. o.
- 21 BDT2010. 2329. Az építmény tulajdonosát megilleti az a jog, hogy a tulajdonában álló épületet átépítse, ennek során külső megjelenését, építészeti kialakítását, rendeltetését módosítsa vagy azt elbontsa. A tulajdonos használati jogának rendeltetésszerű gyakorlásához kapcsolódó átépítés nem eredményezheti a tervező szerzői jogainak sérelmét. A tervező szerzői joga szempontjából a felhasználó hasznosítási jogosultságait érdekszemponttal kell mérlegelni.
- 22 Sztj. 67. § (1) A mű jogosulatlan megváltoztatásának minősül az építészeti alkotás vagy a műszaki létesítmény tervének a szerző hozzájárulása nélkül történő olyan megváltoztatása, amely a külső megjelenést vagy a rendeltetésszerű használatot befolyásolja.
- 23 A Fővárosi Ítéltábla döntése szerint önmagában az a tény, hogy a nyomdai kiadványban a képzőművészeti alkotás nyomatminősége nem tökéletes, nem jelenti a műintegritás sérelmét. BH2004. 326.
- 24 <https://artportal.hu/lexikon-szocikk/appropriation-art/>
- 25 2000. évi C. törvény a számvitelről 25. § (1) Az immateriális javak között a mérlegben a nem anyagi eszközöket (a vagyoni értékű jogokat az ingatlanhoz kapcsolódó vagyoni értékű jogok kivételével, a szellemi terméket, az üzleti vagy cégértéket), továbbá az immateriális javakra adott előlegeket, valamint az immateriális javak érték-helyesbítését kell kimutatni.
- 26 Gyenge Anikó: A szerzői mű ára – díjak az egyedi felhasználási szerződésekben. *Iparjogvédelmi és Szerzői Jogi Szemle*, SZTNH. 2004. december. 28–36. o.
- 27 Kiss Zoltán Károly: A tárgyalkotó művészet értéke, a művészek anyagi elismerése. *Valóság*, 2023. 66. évf. 6. sz. 39–66. o.
- 28 Lásd az Sztj. 9. §-át.
- 29 Képzőművészeti alkotásoknál az egyedi (nagyjogos) engedélyezés körébe tartozó felhasználás elsősorban a kiállítás, amelynek engedélyezésére külön szabályok vonatkoznak. A műalkotás tulajdonát ruházása során az alkotó a mű első értékesítésével gyakorolja a terjesztés jogát, ami ezzel ki is merül, tehát nem akadályozhatja például a továbbértékesítést, de a felhasználás módjának azonosnak kell maradnia. Ugyanakkor a szerzőnek az egyéb szerzői jogai, mint például a névfeltüntetés, a kiállítás joga vagy az egyéb irányú felhasználás engedélyezése, fennmaradnak.

- 30 A műkereskedelemben a mű egészének tulajdon-
átruházása történik meg, amiből az is következik,
hogy a törvényben részletezett engedélyezési
jogok közül az anyagi formát öltő terjesztés joga
a leginkább meghatározó vagy kizárólag előfor-
duló. Továbbmenve, a többszörözés engedély-
ezésének joga szinte fogalmilag kizárt a vizuális
alkotások műpéldányai esetében, hiszen ezzel
az alkotás egyedisége, megismételhetlensége
sérülne. Ettől el kell választani a művek elektro-
nikus rögzítését, azokról másolatok készítését és
nyilvánossághoz közvetítését, mert ezek a más-
odlagos (reprodukciós), illetve az online térben
megvalósuló felhasználások megengedettek köz-
sös jogkezelés körében történő engedélyezéssel
vagy a szerző egyedi engedélyéhez kötöttek.
- 31 Tervezési szerződések vonatkozásában lásd
Jámbor Attila: A tervezési szerződés. *epitesijog.hu*
<https://epitesijog.hu/159-tervezesi-szerz-des>.
- 32 Kiss Zoltán Károly – Kiss Dóra Bernadett:
*A vizuális művészetek és a jog I. A képzőmű-
vészt szabályozása*. Budapest, 2019, NMHH
Médiatudomány Intézet, 13. o.
- 33 Sztj. 64. § (1) Filmalkotás az olyan mű, ame-
lyet meghatározott sorrendbe állított mozgóké-
pek hang nélküli vagy hanggal összekapcsolt
sorozatával fejeznek ki, függetlenül attól, hogy
azt milyen hordozón rögzítették. Filmalkotásnak
minősül különösen a filmszínházi vetítésre ké-
szült játékfilm, a televíziós film, a reklám- és a
dokumentumfilm, valamint az animációs és az
ismeretterjesztő film.
- 34 A médiaszolgáltatásról és a tömegkommunikáci-
óról szóló 2010. évi CLXXXV. törvény (Mttv.)
203. §-ának 44. pontja szerint Műsor: rádiós,
illetve audiovizuális műsorszámok megszer-
kesztett és nyilvánosan, folyamatosan közzétett
sorozata.
- 35 Mttv. 203. § 47. Műsorszám: hangok, illetve
hangos vagy néma mozgóképek, állóképek sor-
zata, amely egy médiaszolgáltató által kialakított
műsorrendben vagy műsorkínálatban – hosszától
függetlenül – önálló egységet alkot.
- 36 Sztj. 64. § (3) A film előállítója (a továbbiakban:
előállító) az a természetes személy vagy jogi
személy, aki vagy amely saját nevében kezde-
ményezi és megszervezi a film megvalósítását,
gondoskodva ennek anyagi és egyéb feltételeiről.
- 37 Sztj. 66. § (1) A filmalkotás létrehozására kö-
tött szerződés (a továbbiakban: megfilmesítési
szerződés) alapján a szerző – kivéve a szöveges
vagy a szöveg nélküli zenemű szerzőjét – ellen-
kező kikötés hiányában átruházásra és a felhasználás
engedélyezésére való jogot.
- 38 Sztj. 66. § (2) – (8) bekezdésai.
- 39 Ezek a díjigények a következők: a többszörözés
joga, a terjesztés jogán belül a mű nyilvánosság
részére történő haszonkölcsönbe adás, illetve a
mű bérbeadással történő terjesztése. A mű nyil-
vánosságához való közvetítésének jogán belül
csak közös jogkezelő útján adható engedély a
nyilvánossághoz történő egyidejű, változatlan és
csonkítatlan továbbközvetítésre.
- 40 Sztj. 66. § (3) bekezdése.
- 41 Sztj. 66. § (8) bekezdése.
- 42 Bővebben lásd: <https://www.artisjus.hu/felhasznaloknak/maganmasolasi-dij-qa-10/>.
- 43 Ilyenek például a készen vásárolt filmalkotások,
ahol a filmszerzők jogdíját a forgalmazó/filmelő-
állító már rendezte, továbbá a munkaviszonyban
készített audiovizuális művek, ahol a film előállí-
tója – mint a filmszerző munkáltatója – kizáróla-
gos jogot szerzett.
- 44 Az egyedi engedélyezéshez és a közös jogkezelő
szervezetek engedélyéhez kötött felhasználási
módok közötti elhatárolást nagyban segíti az
SZTNH nyilvántartása, amely közhitelesen tanúsít-
ja a közös jogkezelő szervezet által képviselt
jogosult csoportokat és a kezelt vagyoni jogokat.
A 2023. október 15-ei állapot szerinti adatokat
lásd: <http://kjk.sztmh.gov.hu/>.
- 45 Sztj. 16. § (4) bekezdése.
- 46 Ptk. 6:35. §-a.
- 47 Gyertyánfy (2021) 132.
- 48 Dobos István: A szoftverfejlesztési szerződések
jogi alapjai. *doboslegal.eu*. <https://doboslegal.eu/a-szoftverfejlesztesi-szerzodesek-jogi-alapjai/>.
- 49 A 2010-es évek közepéig ezek is a viták ke-
resztüztében álltak, amíg be nem épültek a
tarifaközleményekbe.
- 50 2016. évi XCIII. törvény a szerzői jogok és a
szerzői joghoz kapcsolódó jogok közös kezelé-
séről (Kjkt.) 4. § 6. Kötelező közös jogkezelés
körébe tartozó eset: olyan felhasználási mód,
amellyel kapcsolatban az engedélyezési jog vagy
az engedélyezési jog nélkül fennálló díjigény az
Sztj. előírása alapján kizárólag közös jogkezelés
útján érvényesíthető.
- 51 Gyenge (2004)
- 52 18. cikk (1) A tagállamok biztosítják, hogy
amennyiben a szerzők és előadóművészek mű-
veik vagy más védelem alatt álló teljesítmé-
nyeik felhasználása céljából kizárólagos jogaik
gyakorlását másnak engedélyezik vagy azokat
másra átruházzák, megfelelő és arányos díjazásra
legyenek jogosultak. (2) Az (1) bekezdésben fog-
lalt elv nemzeti jogba történő átültetése során a
tagállamok szabadon alkalmazhatnak különböző
mechanizmusokat, figyelembe véve a szerződési
szabadság elvét, valamint a jogok és érdekek
közötti méltányos egyensúlyt.
- 53 Ilyen mechanizmus lehet például az esetlegesen
felmerülő jogviták önkéntes, alternatív vitarendezé-
si eljárásban történő rendezése.
- 54 A szerzők és az előadóművészek díjazásának

- megfelelőnek és arányosnak kell lennie az engedélyezett vagy átruházott jogok tényleges vagy potenciális gazdasági értékéhez képest, figyelemmel a szerző vagy az előadóművész teljes műhöz vagy más védelem alatt álló teljesítményhez való hozzájárulására, valamint az eset minden egyéb körülményére, például a piaci gyakorlatokra vagy a mű tényleges felhasználására. Az átányösszegű kifizetés is minősülhet arányos díjazásnak, de az nem lehet főszabály. A tagállamok számára lehetővé kell tenni, hogy az egyes ágazatok sajátosságait figyelembe véve az átányösszegű díjazás alkalmazására vonatkozó konkrét eseteket határozzanak meg [CDSM irányelv (73) preambulumbekzdése].
- 55 A jelentős befolyásoló erővel rendelkező (JBE) médiaszolgáltatók átány-szerződészekben állapodnak meg a közös jogkezelőkkel, amelyek jelentősen eltérnek a díjszabásokban foglalt jogdíjmértékektől.
- 56 Kiss Zoltán Károly: *A vizuális művészetek és a jog. 2. Az építészet, a fotóművészet és az alkalmazott művészetek jogi szabályozása*. Budapest, 2021, NMHH Médiatudományi Intézet, 64. o.
- 57 Az állam szerepe magánjogi jogviszonyokban. Elhangzott az ELTE ÁJK Polgári Jogi Tanszéke és a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi és Közigazgatási Kar Civilisztikai Intézete közös konferenciáján 2017. október 5-én. <https://www.ajk.elte.hu/content/az-allam-szerepe-maganjogi-jogviszonyokban.t.4229>.
- 58 Az Európai Parlament és a Tanács 2014/26/EU irányelve (2014. február 26.) a szerzői és szomszédos jogokra vonatkozó közös jogkezelésről és a zeneművek belső piacon történő online felhasználásának több területre kiterjedő hatályú engedélyezéséről (KJK irányelv).
- 59 Közös jogkezelés. <https://www.sztnh.gov.hu/hu/szakmai-oldalak/szerzoi-jogi-foosztaly/mivel-fordulhat-hozzank/kozos-jogkezeles>.
- 60 Gaszt Csaba – Valki Adrienn: Egy európaiabb közös jogkezelési rendszer felé. *Infokommunikáció és Jog*, 2017. Különszám. 9–16. o.
- 61 KJK irányelv 16. § (2) cikk.
- 62 Kiss Zoltán Károly: Szemben az árral? A kulturális sokszínűség védelme és az uniós jogharmonizáció ellentmondásai. *Magyar Művészet*. 2016. 1. sz.
- 63 Ld. 2023. évi XXXI. törvény 147. §-át.
- 64 Ld. Végső előterjesztői indokolás az igazságügyi tárgyú törvények módosításáról szóló 2023. évi XXXI. törvényhez.
- 65 Az érintett reprezentatív közös jogkezelő szervezetek szerint a hatásvizsgálati szabályok új alapokra helyezése rájuk nézve páratlanul és indokolatlanul korlátozóak és a jóváhagyási eljárás további elnehezítéséhez, zsákutcába kerüléséhez vezetnek. Álláspontjuk szerint a törvényi szigorítás
- nem szolgálja a közös jogkezelői piacok hatékonyabb működését, hanem épp ellenkezőleg, a szerzői és szomszédos jogi joggyakorlás teljes el lehetetlenüléséhez vezethet, ami tovább gyengíti a jogosultak pozícióját.
- 66 <https://www.gvh.hu/sajtოსzoba/sajtokozlemenyek/2023-as-sajtokozlemenyek/fellep-a-versenyhatóság-a-hazai-fogyasztók-es-a-muveszek-erdekeben>.
- 67 <https://mail.filmmjus.hu/>.
- 68 Kjkt. 39. §-a.
- 69 A kérdést bonyolítja a közös jogkezelés versenyjogi korlátok közé szorítása, amely a CISAC kontra Európai Bizottság ügyben csúcsosodott ki. A vita középpontjában a közös jogkezelés de facto vagy de jure monopóliumhelyzetének szükségessége, annak esetleges versenykorlátozó hatása állt. Erről bővebben lásd Faludi Gábor – Kabai Eszter: A lényegtelené vált CISAC-ügy margójára. *Iparjogvédelmi és Szerzői Jogi Szemle*, 2014. 1. sz. 71–104. o.; Szilágyi Pál: A Törvényszék CISAC-ítélete. *Pázmány Law Working Papers*, 2014. 20. sz. https://plwp.eu/docs/wp/2014/2014-20_Szilagyi.pdf.
- 70 http://www.hungart.org/wp-content/storage/2023/01/Felosztasi-szabalyzat-melleklet_zaradekolva2023.pdf.
- 71 <https://www.mahasz.hu/userfile/mahasz-felosztasi-szabalyzat.pdf>.
- 72 A jogdíjak követésének és behajtásának szabályozása nem egységes, akár országoként is eltérő, így nemzetközileg szinte átláthatatlan.
- 73 Szerződés-kötés felhívó és fizetési felszólítások kiküldése, a jogdíj behajtása érdekében jogérvényesítési (peres, nemperes és büntető) eljárások kezdeményezése.
- 74 Sztj. 100. § (1) bekezdése.
- 75 Kiss Zoltán Károly: *A kulturális tevékenységekre, valamint a médiaszolgáltatásra vonatkozó közteherhivatali és jogdíj fizetési szabályok*. Budapest, 2018, NMHH Médiatudományi Intézet, 147. o.
- 76 A követő jogi díjigény eredője az, hogy a szerző részesüljön az általa alacsony áron eladott festmények későbbi, a műkereskedelemben jóval magasabb áron megvalósuló tulajdon-átruházásának anyagi hasznából.
- 77 Gyenge Anikó: A képzőművészeti alkotások szerzői jogi védelméről – különös tekintettel a követő jogi szabályozás módosítására. *Infokommunikáció és Jog*, 2005. 3. sz. 86–94. o.
- 78 Emellett eligazodási pontot nyújtanak a vizuális művek alkotóit képviselő közös jogkezelő díjszabásai is, bár ezek, döntő részben csak a másodlagos felhasználásokra terjednek ki.
- 79 Például SZJSZT-25/2007. Szerzői minőség jogi megítélése, tervezői és kivitelezői tevékenység viszonya. SZJSZT-32/2014. Zsűrített kerti fabütorok szerzői jogi védelme.

- 80 Lásd a helyi önkormányzatok és szervezetek, a köztársasági megbízottak, valamint egyes centrális alárendeltségű szervezetek feladat- és hatásköreiről szóló 1991. évi XX. törvény 109. §-át.
- 81 A szorzószám mindig az egyénhez mért: a galériás elsőként behelyezi az alkotót egy adott árkategóriába, a többiekhez képest pozicionálja, majd ez a szorzó a művész teljesítményének függvényében változik az idők során.
- 82 Egy kis méretű, egyszerű, olcsó anyagokból készült szobor mindössze néhány száz euróba kerülhet, míg egy ismert művész nagyméretű, összetett alkotása könnyen elérheti a több tíz- vagy akár százezer eurós árat.
- 83 Mennyibe kerül a szobrászat? <https://www.dnr.hu/mennyibe-kerul-a-szobraszat/>.
- 84 SZJSZT-07/2020. Szobor kiállítása esetén fizetendő jogdíj meghatározásának szempontjai. https://www.sztnh.gov.hu/sites/default/files/SZJSZT_szakvelemenek_pdf/szjszt_szakv_07_2020.pdf.
- 85 Külön kategóriát képeznek a Magyar Nemzeti Bank vásárlásai, amelyek korábban (az Értéktár Program keretében) még régi, 19. és 20. századi neves honi alkotók műveire terjedtek ki, újabban pedig kortárs vagy a közelmúltban elhunyt festők tételeit részesíti előnyben.
- 86 A pártállami rendszer szándékoltan alacsonyan tartotta a művek árát, sőt hiányzott az a marketing háttér is, amellyel az alkotókat és műveiket be lehetett volna vezetni az amúgy nem piacgazdasági alapokon működő művészeti piacra.
- 87 Dahlhoff, Dieter: *Markt und Marketing der Contemporary Art*. Universität Kassel, 2021, Springer Gabler Research.
- 88 Kiss–Kiss (2019) 71. o.
- 89 Sztj. 69. § (1) A képzőművészeti, fotóművészeti, iparművészeti és ipari tervezőművészeti alkotás tulajdonosa köteles a művet a szerzői jog gyakorlása végett időlegesen a szerző rendelkezésére bocsátani, ha ez méltányos érdekét nem sérti. (2) Képzőművészeti, fotóművészeti, építészeti és iparművészeti alkotás kiállításához a szerző beleegyezése szükséges. A közgyűjteményben őrzött mű kiállításához nincs szükség a szerző beleegyezésére és azért a szerzőt díjazás sem illeti meg. (3) A mű kiállítása esetén a szerző nevét fel kell tüntetni.
- 90 Jóllehet a kiállítás nem tekinthető a művek egyidejű és nagy tömegű felhasználása miatt egyedileg nem gyakorolható felhasználásnak, a kiállítási jog engedélyezését a HUNGART 2012-től önkéntes közös jogkezelés körébe vonta, és éves díjszabásában állapítja meg ennek jogdíjtételét. Ennek mértéke 2023-ban, ha a kiállító művészek száma a tízet nem éri el – legfeljebb 6 hónapra – 32 708 forint. A művész csak akkor kérhet közvetlenül jogdíjat a kiállítás szervezőjétől, ha előzetesen a közös jogkezelő felé jelentette, hogy a jogosítást a HUNGART helyett maga gyakorolja. A tényleges helyzet ugyanakkor ennek pont az ellenkezője: a kiállítóhely és a művészek közötti szerződésekből a művész hozzájárulását adja művei kiállításához, és általában lemond mindenfajta díjazásról, beleértve a kiállítási jogdíjat is.
- 91 Az Európai Parlament és a Tanács (2001. szeptember 27.) 2001/84/EK irányelve eredeti műalkotás szerzőjét megillető követő jogról (Követő jogi irányelv).
- 92 A küszöbérték kizárólag forintban történő megállapításának elsődleges indoka az, hogy a díjfizetési kötelezettség ne függjön az árfolyam esetleges ingadozásától.
- 93 Megállapította a 2011. évi CLXXIII. törvény 34. §-a.
- 94 Emőd Péter: Elbukott az amerikai képzőművészek harca a szerzői díj bevezetéséért. *Arportal*. 2018.07.30. <https://artportal.hu/magazin/elbukott-az-amerikai-kepzumuveszek-harca-a-szerzoi-dij-bevezeteseert/>.
- 95 Popper Viktória: Szerzői jog a képzőművészetben. *Artmagazin*. 2014. 8. sz. 54–59. o.
- 96 A 2022. évi jogdíj kifizetésekben 117 108 000 forint volt a tárgyévben beérkezett, felosztott összeg. Ebből a belföldi társszervezetektől (ARTISJUS, Reprográfiai Szövetség) átvett kifizetett jogdíj 66 054 000 forint, a külföldről érkezett jogdíj kifizetés 2 423 000 forint volt.
- 97 <https://www.mutargy.com/hirek/tarol-a-kortars-a-magyar-aukciokon-jon-a-magyar-muveszek-aukcios-piaca-kiadvany-frissített-elemzese-elen-egy-40-ev-alatti-muvesz>.
- 98 Sztj. 20. § (5), 21. § (6) és 28. § (4) bekezdései.
- 99 Kiss (2023) 56. o.
- 100 Lásd: http://www.hungart.org/wp-content/storage/2022/06/szamviteli_beszamolo_2020.pdf.
- 101 Lásd: http://www.hungart.org/wp-content/storage/2022/06/szamviteli_beszamolo_2021.pdf.
- 102 Lásd: http://www.hungart.org/wp-content/storage/2023/06/szamviteli-beszamolo_2022.pdf.
- 103 A jogosultaknak kifizethető összegeket csökkenti a Nemzeti Kulturális Alapnak (NKA) a magánmásolási és a reprográfiai díjakból származó bevétel 25 százalékát kitevő átutalási kötelezettsége (kulturális célú elvonás).
- 104 HUNGART Felosztási szabályzatának 17.3. pontja.
- 105 A díjszabás kizárólag a HUNGART közreműködésével történő jogosítások tekintetében érvényes, és a felhasználás engedélyezése egyszeri alkalomra, az ott megjelölt formában és terjedelemben történő megjelenítésre

- vonatkozik. 2023. évre lásd: http://www.hungart.org/wp-content/storage/2023/05/Kulonos-rendelkezesek_2023.pdf.
- 106 Popper (2014).
- 107 A negyvenes éveiben járó alkotói generáció ismert képviselője, Wolfgang Tillmans egy 30x40 cm-es, kilenc példányszámú fotója 10 000 – 15 000 euró, Thomas Ruff ekkora, ugyanilyen példányszámú új sorozata is ennyibe kerül, míg a hasonló korú művészek ekkora festménye 50 000 euró.
- 108 Marina Abramovic legújabb performance fotóinak árai 40 000 eurónál kezdődnek (60x40 cm), a nagyobb, 120x140 cm-es, hárompéldányos munkái pedig 170 000 euróért vásárolhatók meg. Azzal, hogy az értékesítés galériákban folyik, az árak tökéletesen átláthatóak, követhetőek a magyar és a nemzetközi piacon is.
- 109 Ébli Gábor: Festmény fotó film – Beszélgetés Gerő Lászlóval a fotóművészet gyűjtéséről. *Fotóművészet*, 2018. 3. sz. 14. o.
- 110 Lásd például: <https://eifertartgallery.hu/oldal/muveszi-foto-alkotasok-vasarlasa/>.
- 111 Gyertyánfy (2023) 237. o.
- 112 A sugárzási jogdíjak körében a rádió- és televíziószervezetek költségvetési támogatásának, előfizetői díjbevételeinek, továbbá reklám- és szponzorációs bevételeinek százalékában megállapított jogdíjmértékek megfelelnek a nemzetközi ajánlásoknak.
- 113 SZJSZT 11/2009. Áru csomagolásán, reklámjában felhasznált fotografiai mű szerzői jogdíja.
- 114 Horváth Katalin: „A netről szedtem a képet, akkor szabadon használhatom, nem?” A szerzői engedélyről, a felhasználás részleteiről. *Jogi Fórum*, 2015. 12. 10. Lásd: <https://www.jogiforum.hu/hirek/34955>.
- 115 Például a jogdíj mértéke 2023-ban a fotók üzletszerűnek minősülő felhasználása esetében, ha a lehívható művek száma a tízet nem éri el, a lehívások számától függetlenül 41 855 forint/év.
- 116 Ilyen például a felhasznált fényképek jellege, a fényképek tárgya, a felhasználás módja.
- 117 SZJSZT 26/2006. Szövegrészletek és fotók kiadványban történt jogosulatlan felhasználásával okozott kár megállapítása.
- 118 A Le Corbusier-alkotásokat szerepeltető fotók kereskedelmi forgalomba kerültek, tehát nem egyszerű amatőr fotókról volt szó, amelyeket valaki kedvtelésből készített, hanem a fotós és a Getty Images pénzt keresett a jogtalanul felhasznált bütordarabokon.
- 119 Le Corbusier Heirs Score Win over Getty Images in France. 1709 Blog. <http://the1709blog.blogspot.com/2014/08/le-corbusier-heirs-score-win-over-getty.html>.
- 120 Fondation Le Corbusier v. Getty Images (Paris Court of Appeals, Pole 5, 2nd chamber June 13, 2014).
- 121 Bővebben lásd: Kiss Zoltán Károly – Kiss Dóra Bernadett: Iparművészeti és ipari tervezőművészeti alkotások jogi védelme és párhuzamos oltalmazhatóságuk lehetősége. *Iparjogvédelmi és Szerzői Jogi Szemle*, SZTNH. 2022. 3. sz. 58–83. o.
- 122 Lásd például a Magyar Szabadalmi Hivatal előtti iparjogvédelmi eljárások igazgatási szolgáltatási díjairól szóló19/2005. (IV. 12.) GKM rendeletet.
- 123 SZJSZT-21/2006. Doboz formatervek szerzői jogi védelme.
- 124 SZJSZT-32/2014. Zsűrített kerti fabútorok szerzői jogi védelme.
- 125 SZJSZT-24/2002. Miniaturák elkészítése után fizetendő szerzői jogdíj.
- 126 SZJSZT-26/2014. Szerzői jog megsértésének vétsége.
- 127 9/1970. (VI. 25.) MM rendelet az iparművészeti és ipari tervezőművészeti alkotások felhasználási szerződéseinek feltételeiről és szerzői díjáról.

A kastély hűvös árnyékában – interjú Garda Dezső történésszel

– A Kastély árnyékában című könyve¹ alapmunka a gyergyói székelység múltjának megértéséhez. A történelmi-szociográfiai műveit forgatva egyre inkább úgy érzem, hogy a gyergyói tájegység jelentősége, az itt élők részvétele a székelység harcaiban, valamint életrealitásuk kevesebb hangsúlyt kap a médiában, mint Csík- és Udvarhelyszék. Mi lehet ennek a magyarázata?

– Gyergyót az évszázadok során az egyik legkisebb székely széknek tekintették, noha civilizációteremtő képessége sok tekintetben felülmúlta a szomszédos székek anyagi és szellemi kultúráit. Elég, ha a gyergyószentmiklósi, illetve a gyergyóújfalvi 1581-es esztendei falutörvényekre vagy az 1650-ben Szárhegyen véglegesített Csík-Gyergyó és Kászonszékek „konstitúciójára” gondolunk. Csík az évszázadok során mindig is a bekebelezésre, alávetésre törekedett, de Gyergyó mint alszék a 19. század hetvenes éveinek közepéig megőrizte önállóságát. 1876-ban a megyerendszer Székelyföldre történő kiterjesztésével a Gyergyói-medence településcsoport Csík vármegye részévé vált. Ennek ellenére a 19. század végén és a 20. században a Ceausescu-rendszer 1965-ben bekövetkező állandósulásáig Gyergyószentmiklós város és a nagynépeségű községek meg tudták őrizni fejlődési képességüket. A 20. század nyolcvanas éveiben, illetve az 1989-es év változásai után azonban a csíkiaknak sikerült a központi anyagi támogatásokból, fejlesztésekből kiszorítaniuk Gyergyót, ami a város lassú hanyatlásához vezetett.

– A Gyergyói-medence egyik ékessége a gyönyörű Lázár-kastély. Kik voltak a Lázár család legjelentősebb személyiségei, és milyen közéleti szerepük volt annak idején?

– A Lázár család első okleveles említésével 1406-ban találkozunk Csíkjenőfalván, egy malomper alkalmával. 1435-ben Lázár Bálintot már szárhegyi főtisztként említették. Fia, Lázár András pedig kiterjesztette földesúri hatalmát a Gyergyói-medence minden településére. A 16. század első feléből származó forrásanyag úgy tünteti fel az akkori Lázár család fejét, mint a térség egyik legnagyobb hatalmú főurát. A székelység közéletében játszott fontosságát bizonyítja az a tény, hogy 1506-ban Lázár András elnökölt az agyagfalvi székely nemzetgyűlésen. Ő már jelentős birtokkal rendelkezett Lázárfalván, Csíkszenttamáson, a marosszéki Szentannán, Gyalakután, illetve a Kolozs megyei Kidén. A Lázár család tagjai hol hadnagyai, hol pedig székbírói voltak Gyergyószéknek. 1530-ban Lázár Ferenc helyét rövid időre Lázár István foglalta el, aki elnyerte Csík királybíróságát, s többé nem tartotta tiszteletben a családjának addig alárendelt Kászon és Gyergyó önállóságát. Ettől az időponttól jött létre közigazgatásilag Csík-, Gyergyó- és Kászonszék, melynek királybírói a 17. és 18. századokban szintén a Lázár család tagjai voltak.

– Kiknek a nevéhez köthető a kastély építése?

– Lázár I. István korában, 1530-ban már zajlottak a kastély építési munkálatai. Lázár IV. István első neje halála után folytatta az építkezést. 1631-ben még egy bástyát építtetett hozzá, majd egy év múlva az épületegyüttes az asszonyok házának nevezett részzel bővült, mely a konyha és más gazdasági tevékenységeket kiszolgáló helyiségeket foglalt magában. Közéjük tartozott a 6 m² alapterületű, hússütésre használt szabadtűzhely és egy 12 m² alapterületű boltozatos katlan. Az 1632-es bővítéskor

vélhetően több jobbágylakást számoltak fel, mivel az épületegyüttes bővítése csakis ezek elköltöztetése révén volt lehetséges. A faltól 100 méterre előkerültek egy ilyen földespadlójú, hegyoldalba épített ház maradványai, szegényes, egyszerű kivitelezésű edényanyagokkal.

A szárhegyi kastély építéstörténete híven tükrözi a szabad székely közösségből kiemelkedett Lázárok kényelmi és reprezentációs igényeinek fokozatos növekedését anyagi lehetőségeik függvényében. A korai korszakra igen jellemző, 1532-ben épült három-sejtes, földszintes kapuépület környezetébe legfeljebb valamilyen kisebb méretű lakóház és gazdasági épületek szerény együttesét tudjuk csak elképzelni – esetleg az udvar közepét átszelő 17. századi paloták helyén – a kevés jobbágyú, gazdasági lehetőségeiről sem éppen nevezetes szárhegyi birtokközpontban. Ezzel szemben Bethlen Gábor fejedelem unokatestvére, Lázár IV. István a 17. század elején Csík-, Gyergyó- és Kászonszék főkirálybírájaként már divatos, bástyára emlékeztető saroktornyokkal és pártázatos várfalakkal védett udvarú kastélyt építtetett magának, amelynek külön „palotája” volt a székgyűlések számára, s jelentősen kibővítette vagy újjáépítette az udvar közepét átszelő lakóépületet is.

A kolozsvári levéltárban folytatott kutatásaim során megtaláltam az 1692-ből származó „Inventaria Curiae”-t, vagyis a kastély épületének leírását, amely minden valószínűséggel a Lázár V. István korabeli állapotokat tükrözi, aki további jelentős bővítéseket végzett az épületrendszeren. Az 1706–1708-as évek labancpusztítása óriási kárt okozott a kastélyban.

1718 után, Lázár Ferenc harmadik házasságkötését követően építtették a kapuépületet, a délnyugati, illetve délkeleti bástyával összekötő épületeket, köztük a reprezentatív hosszú palotát, elkészültek a kapuépület második, udvar felőli traktusát alkotó helyiségek s a hozzájuk csatlakozó, alul kocsiáthajtós, árkaodos udvari rizalit. Ezeknek az eleinte helyreállítást és lakhatóvá tételt, a későbbiekben pedig kétségkívül a kastély lényeges bővítését célzó építkezéseknek és átalakításoknak hű tükré az említett 1742-es leltár.

– *Milyen fontosabb adatokat tartalmaz még ez a leltár?*

– Világosan kiderül belőle, hogy Lázár Ferenc gróf halálakor az épületegyüttes bővítése és szépítése a végéhez közeledett. A munkálatok utolsó szakaszában lényeges szerkezeti változások is bekövetkeztek. A kastély reprezentatív helyiségeinek jelentősen kibővült tömbje körvonalazódott a kapuépületben és környékén, s a megújított épület helyiségeit létrehozó új funkciókat e leltár is már rögzíti. Minden valószínűséggel itt szándékoztak kialakítani az úr házát, feleségének, leányainak és fiainak a lakószobáit, s az újonnan kialakított harmadik szinten két nyári ebédlőház is megépült. „Palota” és a „legények lakószobája” épült a kapuhoz ragasztott keleti lépcső folytatásában, a kastély védőfalához kötve az emeleten, míg a földszintre színek kerültek. A kapuépület másik oldalán, a délnyugati bástyáig terjedő részen a szolgáltatások számára alakítottak ki helyiségeket, a bástyán túl, észak felé pedig vendégszobákból körvonalazódott egy másik, még befejezetlen épületeregység.

A kastély 1748. szeptember 21-én leégett, gazdái pedig – kezdeti kísérletektől eltekintve, amikor még a szék segítségéhez is folyamodtak a helyreállítást támogatóan, anyagilag kimerülten a hosszú örökösödési per költségei miatt – rövidesen lemondtak az újjáépítéséről. Gróf Lázár Ferenc 19. századi utódai, előnyben részesítve a vármegyéek területén fekvő birtokaikat, csak kivételesen szálltak meg a részben romos együttes néhány még lakható helyiségében. A család nemesi előnevét adó birtokközpont épületei közül a keleti szárnyon és a kapuépület lizénás homlokzattagolásában ismerhetők fel 19. század eleji javítások, alakítások nyomai. A kastély 1836-os felosztása után keletkeztek a keleti és a nyugati védőfalon vágott kapuk.

– *Ön szerint mekkora hírneve volt és van az épületegyüttesnek? Mit kell tudnunk a kastély művészettörténeti jelentőségéről?*

– A szárhegyi kastélyt már a 17. századtól igen sokan megcsodálták. A 19. században Benkó Károly, Orbán Balázs és Kővári László leírásai a kastélyt alkotó épületegyüttes külső képét mutatták be. A híres történész, Kelemen Lajos a gróf Lázár család megyyesfalvi levéltárának iratanyagát kutatta, számos adattal gazdagítva a kastéllyal kapcsolatos ismereteinket. Ő találta meg az 1743-ban keletkezett, és éppen gróf Lázár Ferenc építkezéseire vonatkozó tanúvallatás szövegét is. 1963-ban kezdődtek el a Lázár-kastély régészeti ásatásai.

B. Nagy Margit tanulmányaiban az épületegyüttes művészettörténeti vonatkozásait vizsgálta, különös tekintettel a kastély reneszánsz pártázattal díszített homlokzatának művészettörténeti értékére, melyet egyrészt Bethlen Gábor fejedelem építkezéseinek hatásaként magyarázott, másrészt pedig a család lengyel kapcsolataihoz kötötte.

Kovács András Bethlen Gábor fejedelem olasz építészeinek erdélyi tevékenységével magyarázta a szabályos alaprajzú, sarokbástyás kastélyok erdélyi elterjedését, mint amilyen a szárhegyi Lázár-kastély. Sebestyén György az építész szemszögéből tanulmányozta a szárhegyi kastély építésének történetét.

A kastély 18–19. századi állapotának rekonstruálásában fontos szerepük volt a bukaresti műegytemi hallgatóknak, akik a hatvanas években tanáraik irányításával felméréssorozatot készítettek Szárhegyen, a kastélynál. Munkájuk eredményét 1967-ben tettek közzé a bukaresti Ion Mincu Intézet által kiadott *Documente de arhitectură din România* gyűjteményben.

A 21. század elején Darvas Loránd és Demjén Andrea régészeti ásatásai gazdagították ismereteinket a Lázár kastély múltjára vonatkozóan.

– *Hogyan találta meg a kastély a környék kulturális életének helyet adó szerepét?*

– 1974. augusztus elsején avatták fel Szárhegyen a képzőművészeti alkotótábor, amely az évtizedek során, civil kezdeményezésből fakadó nagy összefogások és adakozások eredményeként, népszerű művésztelep rangjára emelkedett. Az itt tevékenykedő művészek felbecsülhetetlen értékeket teremtettek az itt-tartózkodásuk idején. Művészettörténeti jelentősége még nem mérhető a legendás Nagybányai Művésztelepéhez, de a legjobb úton halad, hogy azt megközelítse. Fennállásának közel fél évszázada alatt 2279 műalkotással gazdagodott a gyűjteménye, amelyben a képek mellett 260 hagyományos szobrot, köztéri művet is nyilvántartanak. Magát a művésztelepet Gaál András és Márton Árpád képzőművészek és az újságíró Zöld Lajos hozta létre. A ferences rendi kolostort és a Lázár-kastély műemlék épületét a gyergyószentmiklósi vállalatok vezetőinek segítségével sikerült valamennyire felújítani. A kastély kapubástyáját úgy restaurálták, hogy állandó kiállítást nyithattak benne. Felépült a lovagterem és a már említett asszonyok háza.

A táborozók között először a „nagy öregeket” látták itt vendégül, majd érkeztek a fiatalabb művészek, a tanítványaik. Itt minden korosztály művésznemzedéke jól megértette egymást.

– *Gyergyószárhegy Kolcsár Béla művészeti igazgató által vezetett Kulturális és Művészeti Központjának egyik kiadványában² olvastam, hogy a helyi közösség áldozatos és kitarító kalákamunkájának köszönhetően már a múlt század hetvenes és nyolcvanas éveiben a kolostor is használhatóvá vált és a kastély restaurálása is elkezdődött...*

– Errefelé sokan tudják, és nyomtatva is olvasható, hogy a rendszerváltás előtti másfél évtizedet a magyar–román barátság jegyében életre hívott alkotói és közösségi építőmunka határozta meg. Az alkotótábor leltárja évente átlagban negyven alkotással

gyarapodott, köztük sok nagy méretű köztéri szoborral, amelyek olykor több évig tartó táborozás alatt készültek. Ezek közül – az akkori szerződés értelmében – harmincnycol alkotást a ferences kolostor területén helyeztek el. Aztán 1988-ban a kommunista hatalom átmenetileg bezáratta az alkotótábor, noha a szárhegyi gyűjtemény a leltárkönyv szerint már 616 alkotással rendelkezett. És ez az anyag még teljes, nem hordták szét, mint az ország többi képzőművészeti táborának anyagát.

– *Érdekelne, hogy a restaurálásokat milyen szakszerűséggel végezheték...*

– 2013. május 24-én Bethlen Gábor fejedelemmé választásának 400. évfordulója tiszteletére nemzetközi történetészkonferenciát szerveztem, melyen két előadás is részben a szárhegyi Lázár-kastélyhoz kapcsolódott. Pál Antal Sándor és Kovács András éppen arról számoltak be, hogy milyen hiba történt a helyreállítási munkálatok során. A restaurálók ugyanis a kolozsvári levéltárban található leltár alapján végezték a munkálatokat. Pál Antal Sándor azonban a marosvásárhelyi levéltárban megtalálta az eredeti leltárt, amely különbözött a kolozsvári leltármásolattól. A két leltár összehasonlítása-kor kiderült, hogy nem a valóságnak megfelelően végezték a restaurálást. A következő nap kimentünk a helyszínre. Mivel a szárhegyi Lázár-kastély főbejárata be volt zárva, az oldalbejáraton keresztül jutottunk be az épületbe. Itt a két történész konkrétan is megmutatta a restaurálási munkálatoknál elkövetett hibákat.

– *Hogyan változott a kastély jogi helyzete a rendszerváltás után?*

– A rendszerváltás átjárhatóvá tette a határokat. 1990-ben újraindult a művésztábor, és immár művésztelepi igényekkel nyitotta tágra kapuit az összmagyar művészet képviselői előtt. A nyitás más országok, földrészek irányába is megtörtént. 1994-ben új vezetőség került Szárhegyre, amely folyamatos változásokat indított el. Az alkotótáborot KORKÉP névre keresztelték el. Aztán 2014-ben súlyos megpróbáltatás érte a művésztelepet, ugyanis az örökösödési eljárás során az új tulajdonosok kiszorították a művésztelepet a Lázár-kastélyból.

– *Kik ezek az új tulajdonosok?*

– Az egyik báró Liptay Antal volt, aki a rossznyelvek szerint Pinochet chilei elnök titkosszolgálatának lehetett a vezetője. Ő a kastély 13/24-ével rendelkezett. A bárót az örökösök másik csoportja, a Berczeliek és Vormayer Tivadar megtámadták a bíróságon. A támadások keresttüzében a báró a Bőjte Csaba által vezetett dévai Szent Ferenc Alapítványnak adományozta a tulajdonrészét. A Berczeliek azonban nem ismerték el az új tulajdonost. A törvényszéken arra hivatkoztak, hogy elővásárlási joguk van Bőjte Csabával szemben. Az igazságszolgáltatás jóváhagyta a Berczeliek kérvényezését, így a kastély az argentinai Berczeli család tagjai és Vormayer Tivadar tulajdonába került. 2019-ben még megkeresett Vormayer úr, hogy a Kastély árnyékában című könyvem alapján tartsak egy előadást a szárhegyi Lázár család történetéről, bent az épületben. A felkérést természetesen elvállaltam. Am amikor a falakra kihelyezendő plakátokat félig megterveztem, megérkezett az elbocsájtó szép üzenet: törölték a felkérést. Jól sejtem, hogy kik akadályozhatták meg – a helyi hatalom embereiről van szó.

– *A polgármester sem tehetett semmit a helyiek érdekében?*

– Ő nemhogy a kastélyt, de még a község erdőjét sem volt képes megvédeni a famaffiától. Ahelyett, hogy képviselte volna a községet a bíróságon – nyilván a maffia nyomása alatt –, inkább lemondott.

– *Erről a témáról is szerettem volna kérdezni, mivel tudom, hogy az RMDSZ képviselőjeként 12 évig viaskodott Bukarestben az erdőmaffia ellen. 1998 és 2000 között pedig tagja volt annak a parlamenti különbizottságnak, amely a romániai erdőgazdaság helyzetével foglalkozott.*

– A gyergyószárhegyi Alsóerdő 2000-ben a Gyergyói-medence legjobb minőségű erdőállományát képezte. Az állami erdészet szakemberei viszont, akik e magántulajdonú erdőt kezelték, nem tartották tiszteletben az üzemtervet, több fát termeltek ki a megengedettnél, ami az erdő meggyérüléséhez vezetett. A megritkított erdő pedig már egy nagyobb szélfúvás erejének sem tudott ellenállni.

– *A hitelesség kedvéért idéznék a Környezetvédelmi Ügynökség jelentéséből: „Az Erdészeti Hivatal által felmutatott adatok elemzéséből kitűnik, hogy Szárhegy község erdeiből 2001-ben 5600 m³, 2002-ben 6500 m³ és 2003-ban, a széltörésig 7800 m³ fatömeg termelődött ki, annak ellenére, hogy az üzemterv 3700 m³ évi vágási lehetőséget enged meg. Le lehet vonni a következtetést, hogy az állami erdészet alkalmazottjai által irányított túlzott törvénytelen kitermelés és a lopások (a Hargita Megyei Erdészeti Felügyelőség 2002-ben végzett ellenőrzéséből kiderült, hogy ezekről a területekről a jelzett adatokon kívül még kitermeltek 10 913 m³ fát) is elősegítették a széltörés bekövetkezését.” Mivel egészené ki mindezeket?*

– A széltörés a szárhegyi Alsóerdőben 2003. augusztus 15-én történt és 150,7 hektár nagyságú területet sújtott. Ennek ellenére – a terepen végzett mérések nélkül – 219,7 hektárnak megfelelő területet nyilvánítottak széltöröttnek. Az Országos Környezetvédelmi Ügynökség jelentéséből viszont az is kitűnik, hogy a Gyergyószentmiklósi Állami Erdészeti Hivatal megszegte az erdőrendtartási törvényt azzal, hogy ahogyan megállapította az értékét a kitermelendő famennyiségnek szálszám nélküli, ahogy azt a törvény előírja, és az okiratokat is meghamisították, mert úgy állították ki ezeket, mintha megtörtént volna ez a felleltározás. Hasonlóképpen, anélkül, hogy betartották volna a törvényes kereteket, kitermelési engedélyeket állítottak ki a szárhegyi magán erdőtulajdonosok egyesülete nevére, annak ellenére, hogy az egyesület nem rendelkezett kitermelésre szakosított engedéllyel, és nem volt a terület tulajdonosa sem. Az Erdészeti Hivatal és az erdőtulajdonosok egyesülete között kötött egyezség arra kötelezte az erdészeti hivatalt, hogy állítsa ki a fa eredetét igazoló okmányokat az egyesület által elszállított fára, az egyesületet pedig arra, hogy állítsa ki a fuvarlevelet a tulajdonosoknak, holott nem az egyesület a tulajdonos és az erdészeti hivatal csak az erdő jogos tulajdonosának állíthatja ki a fa eredetét igazoló okmányokat. A törvényesség ilyen alattomos kijátszásával tehát 20 000 köbméter műfa termelődött ki, amire az Erdészeti Hivatal kiadta a szállítási leveleket. Nyilván minden adat hamis volt, mert az egyesülethez nem ment be ez a famennyiség és igazoló aktát sem állított ki a felvásárló cégek nevére.

– *Mikorra vált a híres szárhegyi erdő csutakossá?*

– 2004 nyarán történt mindez, de még 2005 novemberében sem tisztították ki a volt erdős területet és a hulladékokat sem szedték össze. A kárvallottak azok a szárhegyi erdőtulajdonosok voltak, akik nem mertek panaszt emelni erdőtulajdonuktól való megfosztásukért, mert az állami erdészet vezetőségével összejárású, a fából meggazdagodott személyek és kisebb fatolvajok házuk felgyújtásával fenyegették őket.

– *És mi történt az itteni erdőirtás értelmi szerzőivel?*

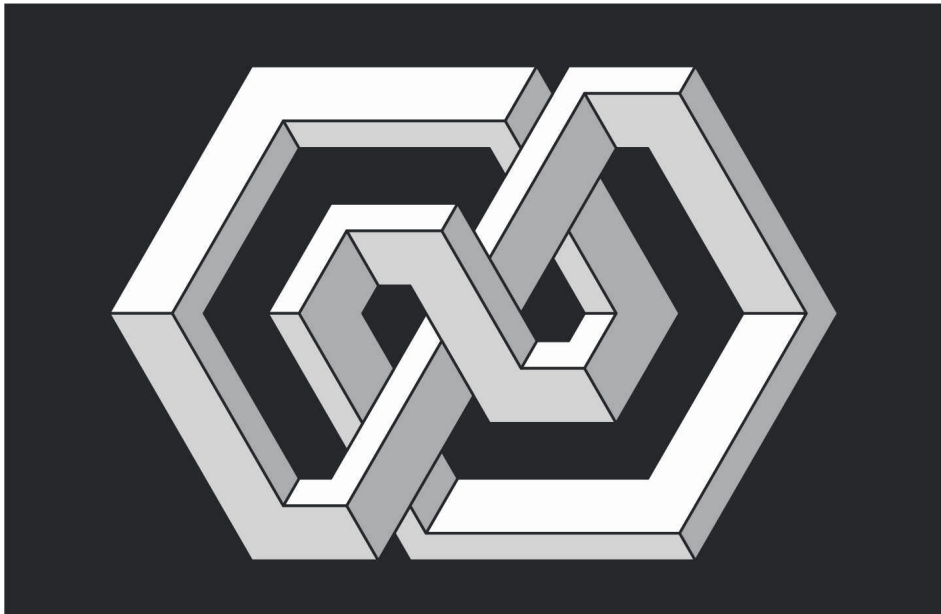
– Noha az Állami Egyedáruság visszaminősítette vezető tisztségeiből a szárhegyi erdőirtás értelmi szerzőit, az erdészek alapszabályzatának büntető rendelkezései ellenére a továbbiakban is megtartották őket a tisztségeikben és mindent elkövettek a környezetpusztító tevékenységük által okozott károk elsimítása érdekében. Hasonlóképpen a romániai ügyészségi szervek is az erdőirtások által okozott károk elsimítására törekszenek. Ilyen például a 80/P/2004-es ügyészségi dosszié, mely 6 kötetből és 3176 lapból áll. A marosvásárhelyi bíróság mellett működő ügyészség – miután több mint

kilenc hónapon át próbálta menteni az erdőirtókat – 2004. december 16-án felküldte a kivizsgálás anyagát Bukarestbe, a Legfelsőbb Ügyészség Terrorizmus és Pénzmosás Kivizsgálásával Foglalkozó Igazgatóságára, ahol az ügyiratcsomó több mint fél évig porosodott anélkül, hogy belenéztek volna.

A tények azt bizonyítják, hogy erdeink hóhérai az ügyészség által védve vannak és mindent elkövetnek a bizonyító akták eltüntetéséért. Hasonló magatartást érzékelünk a bíróságok részéről is. Legsokatmondóbb eset éppen a szárhegyi Alsóerdőhöz kötődik. A 73/P/2004-es ügyészségi dosszié esetében az ügyészség megfogalmazta a vádiratot az erdőirtók ellen, ennek ellenére a gyergyószentmiklósi bíróságon több mint egy évet húzták az időt a törvényszegők érdekében, mikor pedig döntést kellett volna hozniuk, a Legfelsőbb Bíróság átutalta az ügyet a Piatra Neamț-i bíróságra, úgy, hogy a vádirathoz olyan aktacsomót csatoltatott, mellyel fel lehet menteni a törvénytelen fakitermelőket.
– *Köszönöm a beszélgetést.*

JEGYZETEK

- 1 Garda Dezső: *A Kastély árnyékában. I–II.* 2 *Egy újratöltött szellemiség.* A gyergyószárhegyi kulturális és művészeti központ retrospektív kiállítása, 2022.

Gondolatok az önrendelkezési jog korlátairól, avagy az individualizmus és a kollektivizmus kényes egyensúlya

Az emberi méltósághoz való jog részjogosultságának, az önrendelkezés jogának belső korlátai, valamint e korlátok mibenléte több szempontból aktuális. Jelen írásomban ezt a kérdéskört szeretném körbejárni. Aktuális, mert az alapjogok rendszerének változása, fejlődése kétségtelenül ebbe az irányba mutat, azonban a változás olyan határokat feszeget, melyek a jogtudományt egyáltalán nem művelő emberek érdeklődésére is számot tartanak, többnyire szocializációs, meggyőződésbéli okokból fakadóan, hisz a téma más aspektusainak is komoly jelentősége van.

Történelmi kontextusban szemlélve, legelőször a személyi és politikai szabadságjogok jelentek meg, melyek az állam hatalmával szemben fogalmazódtak meg. Ennélfogva az állam passzivitása elvárás volt, melyet követően, nagyjából a múlt század elején bontakoztak ki az állami aktivitást elváró gazdasági, szociális és kulturális jogok. Végül pedig, az alapjogok harmadik generációja, bizonyos közösségek, társadalmi csoportok – tehát nem az egyén – jogára összpontosító kollektív jogok jelentek meg. Azonban e folyamat még korántsem ért véget.¹

A társadalmi változások szükségszerű következménye a társadalom tagjainak, az egyes embereknek, társadalmi csoportoknak az életét közvetlenül befolyásoló szabályozó rendszer, a *jogrendszer* változása. A jogrendszer szükségszerűen idomul a társadalmi valósághoz. A római jogban kialakított jogintézményeket az évezredek társadalmi változásai csiszolták, olykor önálló jogterületté duzzasztották, igazodva ezzel az adott kor szabályrendszerével szemben támasztott követelményekhez. E változást nem csupán az egyre bonyolultabbá váló társadalom tette indokolttá, hanem – bizonyos területeken – a tudományos ismeretek bővülése volt ösztönző hatással egyes jogi megoldások újragondolására.

A változás tehát és annak szükségszerűsége ugyanúgy igaz az alapjogokra is. Ha az említett, generációk szerinti klasszifikálást vesszük alapul és az egyes alapjogcsoportok jellemzőit összevetjük a kialakulásuk idejének történelmi jellemzőivel, világosan kirajzolódik, hogy az adott korszakban kialakított alapjogcsoport egy válaszreakció volt a kor társadalmi, politikai mechanizmusaira. Ez alapján könnyen belátható, hogy jelen korunk kihívásai is válaszreakciókat igényelnek úgy az alapjogok, az alkotmányos szabályozás, mint az egyes jogterületek részletszabályai terén.

Sólyom László a halálbüntetés alkotmányellenességéről szóló 23/1990. (X. 31.) AB határozathoz fűzött párhuzamos véleményének 3. pontjában, ahol az emberi méltósághoz és az élethez való jog sajátosságait taglalja, arra a megállapításra jutott, hogy „[az emberi méltósághoz való jog] azt fejezi ki, hogy van egy abszolút határ, amelyen sem az állam, sem más emberek kényszerítő hatalma nem terjedhet túl, vagyis az autonómiának, az egyéni önrendelkezésnek egy mindenki más rendelkezése alól kivont magja, amelynél fogva – a klasszikus megfogalmazás szerint – az ember alany maradhat és nem válik eszközzé vagy tárggyá. Ezt fejezi ki egyébként az az Alkotmánybíróság által is osztott felfogás, hogy az emberi méltósághoz való jog »anyajog«, mindig újabb szabadságjogok forrása, amelyekkel az önrendelkezés szféráját folyamatosan biztosítjuk az (állami) szabályozással szemben.”² Eszerint az emberi méltósághoz való

jogot az önrendelkezés joga tölti meg tartalommal. Ha tehát a méltóság jogának van egy transzcendens magja, akkor minden – méltósághoz való jogból fakadó – alapjognak, így a méltóságot tartalommal megtöltő önrendelkezés jogának is rendelkeznie kell az említett – a jog számára megközelíthetetlen – maggal. Rendelkezik is, hisz ez „[...] egyben minden más jog korlátozásának elvi határa.” Ez az a határ, ami más jogok tekintetében is a korlátozhatóság határát képezi, „[...] nemcsak mert [e határ érintése] tilos, hanem mert a jog nem is képes erre.”³

Ezzel a „méltóság minimum definícióval” kijelölésre került egy belső ütközőpont. Azonban a szükségesség, arányosság és alkalmasság követelményének elve alapján egyértelmű, hogy a különböző jogok különböző élethelyzetekben, különböző mértékben korlátozhatók, vagy akár egy jog különböző részjogosultságai külön-külön, önálló határokat jelölnek ki. Felmerül a kérdés, hogy az élethez és emberi méltósághoz való jogon mint abszolút, korlátozhatatlan alapjogon kívül más, ebből levezethető jogok/jogosultságok között felállíthatók-e olyan abszolút határok, amelyek az anyajog transzcendens magjától függetlenül értelmezhetők? Tehát, az önrendelkezési jognál maradvá, mi az a belső határ (ha van ilyen), amely abszolút határként értelmezhető és nem esik egybe az élethez, méltósághoz való jog – a jog számára – megközelíthetetlen magjával? Azaz, mit tehet meg magával a személy, az élő ember, az önrendelkezéshez való joga alapján, ha azzal nem sérti más jogát? Nagyon nehéz kérdésről van szó, mivel el kell vonatkoztatni minden egyéb, jogon túli (vallási, kulturális vagy társadalmi konvencionális) szemponttól. Ez különösen nehéz, hisz a történelem során a jog, jogszabályok vagy csupán egyszerű jogszokások is egy közösség egyetértésén alapultak, tehát valamelyest tükrözték a társadalmi konvenciót. Manapság azonban a civilizált társadalmak jó része egyre inkább az individualizmus irányába változik. A közösség elvárásának jelentősége az egyénnel szemben egyre csökken. Az egyénnek egyre nagyobb lehetősége van személyiségének, identitásának kibontakoztatására. A közösség egyénre gyakorolt befolyásoló szerepe mérséklődik.

Kérdés, hogy ha létezik ez az abszolút belső határ, akkor annak a határkövei milyen szempontok alapján jelölhetők ki? Meddig avatkozhat be az ember önmaga testi és lelki énjébe? Milyen mértékben változtathatja meg testi és/vagy lelki identitását? Fűződik-e társadalmi érdek az egyén identitásához? Egyáltalán mi az, ami egy ember identitását jelenti? Ennek a tisztázása fontos lehet annak eldöntésében, hogy hol keresendő a korlátozhatóság abszolút határa.

Az identitás különböző megjelenési formái különböző szempontok szerint csoportosíthatók. Lehetnek *jogi értelemben vett identitásjellemzők*, melyeket a jogrendszer biztosít az egyén számára, és nem pedig egy adott tulajdonságot vagy körülményt véd. Ilyennek tekinthető – és talán a legkézenfekvőbb – a névhez való jog. Az identitásjellemzők sokaságából kialakítható egy következő csoport, melybe az *objektív adatok* sorolhatók. Ezek olyan tények, körülmények, melyeket nem a jogrendszer hozott létre, a jog csupán megállapítja azt, felhasználja, és mint identitásjellemzőt vagy – ha úgy tetszik – személyes adatot védi. Ilyennek tekinthető a születési dátum vagy éppenséggel az anyja neve, hogy egyebet ne is említsünk. A harmadik és egyben – véleményem szerint – utolsó halmazt képezik az *egészségügyi, fiziológiai jellemzők*, mint az ujjlenyomat, egészségi állapot,⁴ nemi jelek, pszichés állapot, melyek szintén nem a jogrendszer által képezett jellemzők, mint az első csoportba sorolt névhez való jog, de nem is olyan befolyásolhatatlan, megváltoztathatatlan tényezők, mint a második csoportba sorolt születési dátum. Ezek változásra, változtatásra képes, adott esetben befolyásolható tulajdonságok. E szempontok szerinti

csoportosítást szemlélve feltehetjük a kérdést, hogy melyek azok az identitásjellemzők, amelyek szabadon változtathatók és melyek változtatása korlátozható, milyen mértékben és miért?

Az Alkotmánybíróság nagy jelentőséget tulajdonít a döntésképeseknek. A személy tud-e élni az önrendelkezés jogával? Itt azonban nem csupán a cselekvőképességről, annak meglétéről, meg nem létéről vagy korlátozott mivoltáról van szó, hanem a döntésképeseknek egy sokkal alaposabb, mindig a konkrét helyzetre vonatkoztatott meglétéről vagy meg nem létéről van szó. Jó példa erre az 54/2004 (XII. 13.) AB határozat, mely szerint a kábítószer fogyasztása nem tudatos döntés, nincs szabad választási lehetőség, hisz a kábítószer fogyasztása függés következménye.⁵

Az önrendelkezési jognak, mint ahogy említettem, egészen különböző megjelenési formái vannak, ennél fogva teljesen különböző jellemzőkkel írhatók le, és más-más korlátokkal határolhatók. Így beszélhetünk információs önrendelkezési jogról, saját képmáshoz való jogról, egészségügyi önrendelkezési jogról, perbeli önrendelkezésről vagy éppen házasságkötési szabadságról.

Az Alaptörvény⁶ az emberi méltóság sérthetetlenességét írja elő. A személyiség különböző aspektusait védő jogok, melyeknek az emberi méltóság az alapja – például amelyet az előző bekezdésben is említettem –, azonban korlátozhatók, ám nem egyértelmű, hogy ezeknek a jogoknak hol van a korlátozhatóságuk határa. Ennek komoly elvi jelentősége van, hisz e határok kaput nyithatnak vagy zárhatnak a XXI. században bontakozó alapjogi tendenciák előtt.

De mik is ezek a jelen korunkra jellemző kihívások, melyek a jogrendszer válaszreakcióit igénylik, ahogy az előzőkben fogalmaztam? A közösség és az egyén látszólagos érdekellentétének kibékítése oly módon, hogy az egyén lehető legnagyobb szabadsága mellett – melyek érvényre juttatják többek között a különböző bioetikai alapelveket is (ha már a XXI. század kihívásait említettem) – ne zárjanak kaput a szabad kutatás lehetősége előtt sem. A jog ne kösse gúzsba a tudományt, ugyanakkor szabad döntési, rendelkezési lehetőséget biztosítson az egyén számára arra az esetre, ha egy adott tevékenység közvetlen befolyást gyakorolna rá.⁷ Itt első ránézésre megint csak a közösség és az egyén érdekellentéte viaskodik, holott valójában nincs szó erről, hisz a közösség és az egyén feltételei egymásnak, ennél fogva érdekeik sem lehetnek kibékíthetetlenül ellentétesek.⁸

A biológiai, egészségügyi kutatások terén elért eredmények, az azokban rejlő jövőbeni lehetőségek olyan szintre jutottak, amelyeket sem globálisan, sem az egyes államok jogrendszerének szintjén nem lehet válasz nélkül hagyni. Ez alatt a bioetikai jogi normák megfelelő kialakításának szükségességét értem, mely már korántsem mondható szűz területnek, de azért az elkezdett úton még van mit megtenni. Itt sok szempontból erősen vitatott/vitatható etikai normákról is szó van.⁹

Több nemzetközi egyezményben is vannak egészségügyi, ha úgy tetszik, bioetikai témájú rendelkezések, azonban e téren a legjelentősebb az Ovidói Egyezmény¹⁰, melynek kevés ország részese ugyan, de Magyarország részese. Az egyezmény a részes felek számára kötelező erővel bír. Jelen téma szempontjából különösen jelentős az egyezménynek az emberi lény elsőbbségét deklaráló megfogalmazása, miszerint „[a]z emberi lény érdeke és jóléte a társadalom vagy a tudomány pusztá érdekével szemben mindenkor elsőbbséget élvez.”¹¹ Tehát az egyén integritását, önrendelkezését semmilyen tudományos, illetve közösségi érdek nem csorbíthatja, ily módon védelmezve a minden jogok feletti emberi méltóságot.

Míg az Alkotmány¹² nem, addig az Alaptörvény már tartalmaz bioetikai tárgyú rendelkezéseket. E helyütt nem kívánok ennek részleteire kitérni, csupán megállapítom, hogy a nemzeti szintű jogalkotás – a korábbiakkal ellentétben – olyan területen emelt alkotmányos szintre bizonyos rendelkezéseket, mely területen korábban kizárólag alacsonyabb szintű szabályozás létezett. Ez mindenképp előrelépés a legkorszerűbb tudományos eljárások jogi szabályozása terén.

Jogkorlátozhatóság témájában tehát a legizgalmasabb az egészségügyi önrendelkezési jog alaposabb vizsgálata, mely alatt az általam három csoportba sorolt identitásjellemzők közül a harmadik csoportként megjelölt *egészségügyi, fiziológiai jellemzők* felett való rendelkezés jogát értjük. Izgalmas, hisz az említett, elsőként megjelenő, személyi és politikai szabadságjogokként bimbózó alapjogokból mára – szinte – „alapjogrendszeré” bonyolódó szabályhalmaznak kell tudni megtartani azt az egyensúlyt, amely miatt ezt több száz évvel ezelőtt életre hívták, nevezetesen, hogy az állam érdeke (kvázi a közjó, a kollektív érdek) és az egyén (az individuum) érdeke és jóléte közt egyensúlyt tartson. Ez ma sem egyszerű feladat, hisz ami a dinamikát illeti, az említett, rohamléptekkel fejlődő orvosi biológiai eljárások egyre káprázatosabb beavatkozások elvégzésére válnak alkalmassá, ami pedig e tudományterület statikáját illeti, ott pedig napról napra jutnak a szakemberek olyan új ismeretek birtokába, melyek az „életről, halálról kialakított szabályozás” újragondolását követelik meg a jog művelőitől. Tehát a jogalkotó által húzott határok időről időre megújításra szorulnak, mint ahogy a megfogalmazott szabályok újraértelmezésre, olykor pedig újraalkotásra.

Egy jog határai – vagy korlátai, ha úgy tetszik – „szélsőséges” esetben vizsgálhatók.¹³ „Önmagának mindenki árthat, s vállalhat kockázatot, ha képes a szabad, tájékozott és felelős döntésre. [...] Az állam korlátozó gyámkodása csak a határesetekben alkotmányossági viták tárgya (a kábítószer élvezésének büntetésétől az eutanáziáig).”¹⁴ Az alábbiakban érdemes ezt a kérdést alaposabban görcső alá venni, az Alkotmánybíróság döntéseinek tükrében.

A 43/2005. (XI. 14.) AB határozat szerint a – bármilyen okból történő – művi meddővé tétel kezdeményezésének joga az önrendelkezési jog kifejeződése, ezért ezen eljárást korlátozó szabályozást az Alkotmánybíróság megsemmisítette.

Harmathy Attila alkotmánybíró, különvéleményében felhívja a figyelmet az Oviedói Egyezményre¹⁵, melynek a „[...] 16. cikke a magukat kutatásnak alávető személyek védelméről szól. Kutatást az érintett személy kifejezett hozzájárulása esetén is csak akkor lehet végezni, ha hasonló hatékonyságú más módszer nem létezik, és a kutatás miatt a személyt fenyegető kockázatok nem haladják meg a kutatás lehetséges hasznát. A 16. cikk feltételektől teszi függővé az átültetés céljából élő személyből történő szerv- és szövetkivételt. Eszerint szerv- és szövetkivétel csak a befogadó gyógyítása érdekében hajtható végre, ha nem áll rendelkezésre halott személy megfelelő szerve vagy szövete, és nincs hasonló hatékonyságú gyógyító eljárás.”¹⁶ Ezt követően így folytatja: „Az Európa Tanács miniszteri bizottsága 1996. december 17-én rendelkezett az Oviedói Egyezményről készült magyarázó kommentár közzétételéről. A kommentár 38. pontja az egészségügyi beavatkozáshoz az érintett személy által adott hozzájárulásról szóló 5. cikket értelmezi. Az 5. cikk 3. bekezdése szerint a hozzájárulást bármikor vissza lehet vonni. A szakmai előírások alapján azonban az értelmezés szerint a műtétet végző orvos köteles lehet a hozzájárulás visszavonása ellenére folytatni a műtétet, ha ilyen módon hárrítható el a beteg egészségének

komoly károsodása.”¹⁷ Harmathy Attila levonja a következtetést, miszerint az Oviedói Egyezmény bizonyos esetekben „[...] az egészségvédelmi szempontokat kívánja érvényesíteni [...]”¹⁸ még akkor is, ha a beteg másként rendelkezik. Gondolatmenetét az Emberi Jogok Európai Bírósága két ítéletével is alátámasztja.¹⁹ Meglátása szerint tehát, az önrendelkezési jog egészségügyi okokból és közérdekből korlátozható. Tehát, az állam egészségvédelmi kötelezettsége áll szemben egy fogamzásgátlást célzó, maradandó egészségkárosodást előidéző beavatkozásra irányuló, döntési szabadsággal.

Tersztyánszkyé Vasadi Éva alkotmánybíró különvéleményében megfogalmazottak szerint „[...] a nem egészségügyi okból történő művi meddővé tétel olyan fogyatékos-ságot okoz, mely önmagában az emberi méltóság csorbulásával jár, és melyre így az önrendelkezési jog nem terjed ki. [...] Az államnak fő szabály szerint büntetnie kell azt, ha valaki egy másik személynek maradandó fogyatékos-ságot okoz. Ennek az állami életvédelmi kötelezettségnek az érvényesítésétől csak nyomós érvek alapján lehet eltekinteni. Ilyen nyomós érv lehet valamely egészségügyi indok, ideértve a pszichikai egészséget is. A családtervezési célból végzett művi meddővé tételnél azonban ilyen nyomós ok nincs; Magyarországon számos más hatékony, fogyatékos-ságot, egészségromlást nem okozó, veszélytelen családtervezési eszközhöz széles körben, akadály nélkül hozzá lehet jutni.”²⁰ Ez utóbbi különvéleménnyel Kovács Péter alkotmánybíró is egyetért.

Mindezekből kirajzolódik az állam – életvédelmi kötelezettségéből levezetett – egészségvédelmi kötelezettsége és az egyén önrendelkezési joga közti határmezsgye nyomvonalának bizonytalansága.

Az Alkotmánybíróság abortuszról szóló 64/1991. (XII. 17.) AB határozata gyakorlatilag definiálja az állam életvédelmi kötelezettségét, mely szerint az „[...] nem merül ki az egyes emberek egyedi életvédelmében, hanem általában az emberi életet és létfeltételeit is védi. Ez [...] minőségileg más, mint az élethez való egyéni alanyi jogok védelmének összeadása; »az emberi élet« általában – következőképp az emberi élet mint érték – a védelem tárgya. Ezért az állam objektív, intézményes életvédelmi kötelessége kiterjed a keletkezőben lévő emberi életre is, csakúgy, mint a jövő generációk létfeltételeinek biztosítására. Ez a kötelezettség – ellentétben az élethez való alanyi joggal – nem abszolút. Ezért lehetséges, hogy vele szemben más jogokat mérlegeljének. A magzati élet védelmére irányuló állami kötelezettséget így korlátozhatja például az anya egészséghez való joga vagy önrendelkezési joga.”²¹ Hogy az említett „határmezsgye nyomvonala” valóban bizonytalan, azt az Alkotmánybíróság ugyanezen határozata a következő bekezdésében meg is erősíti azzal, hogy „[...] nem lehet elvileg is indokolt választ adni arra, hogy miért nem egyenlően véd a törvény minden magzatot, hogy a magzat védelme és az ellene ható jogok közötti határ miért éppen ott húzódik, ahol a törvényhozó meghúzta. Miért érdekelt például »erősebben« az állam az érettebb magzat megmaradásában, mint a három hónapnál fiatalabbában, holott – ha megvédi – az is megérett volna. Mivel a magzat egész magzati léte során ugyanúgy potenciális emberi élet, milyen alapon lehet védelme intenzitását szakaszokra bontani; ha egyrészt kijelentik, hogy az élethez való jog a nasciturust is megilleti, milyen elvi indokkal tesznek másrészt mégis különbséget a megszületettek és a még meg nem születettek életének védelme között? Más országok alkotmánybírói ítéleteiben szokásosak a megkérdőjelezett indoklások; ezek mindig gyakorlati kompromisszumokat támasztanak alá, elvileg mindig vitathatóan.”²² Egyértelmű tehát, hogy vitatható állásfoglalásról van szó. Ez persze magában hordozza annak lehetőségét, hogy a magzat élethez való joga az idők során újra és újra jogviták forrása lehet.

A halálbüntetés és az abortusz kérdésköréhez képest az eutanázia esetén egy fontos különbség, hogy „[...] az emberi méltósághoz való jog nem az élethez való joggal elválaszthatatlan egységben jelentkezik, hanem fordítva: az egyik érvényesülésével együtt járhat a másik háttérbe szorulása.”²³ Tehát a korlátozhatatlan élet és emberi méltóság egysége nem alapozza meg az élet befejezésére irányuló önrendelkezés jogának korlátozhatatlanságát. Ezen túlmenően pedig ha „[...] a gyógyíthatatlan betegségben szenvedő személyeknek az a kívánsága, hogy halálukat orvosuk idézze elő, [...] már nem a beteget megillető önrendelkezési jognak az a része, melyet a törvény akár teljes egészében is ne vonhatna el, mivel ezekben az esetekben a halál más személy – az orvos – aktív tevékenysége folytán következik be.” Ez tehát „[...] nem vezethető le a minden beteget megillető általános önrendelkezési jogból. [...]”²⁴ fogalmaz az AB határozat.

A gyógyíthatatlan betegek súlyosan kiszolgáltatott helyzetének okán az Alkotmánybíróság arra az álláspontra helyezkedett, hogy „[...] az állam életvédelmi kötelezettségének különleges hangsúllyal kell érvényesülnie.” Nem másért, mint az élethez való jog védelméért. Tehát „[...] az Alkotmánybíróság álláspontja szerint a gyógyíthatatlan betegek önrendelkezési jogának [...] korlátozása egy másik alapvető jog, az élethez való jog védelme érdekében szükséges.”²⁵

Tersztyánszkyné Vasadi Éva alkotmánybíró párhuzamos indokolásában nagyon határozottan kiáll az élet és emberi méltóság megbonthatatlan egysége mellett. „Az ember fogalmilag nem kerülhet olyan helyzetbe, hogy élete és méltósága között választani tudjon: ha »méltóságát megőrzendő« lemond az életről, akkor ezzel méltósága is megszűnik. Az élet és a méltóság tehát fogalmilag elválaszthatatlan. Így az emberi méltóság fogalmának téves értelmezése tükröződik minden olyan megfogalmazásban, mely az élet és a méltóság közötti konfliktus és választás lehetőségét felveti.”²⁶ Így a saját halálról való döntést sem tekinti az önrendelkezési jog részének. Tersztyánszkyné például az öngyilkosság jogon kívüliségével magyarázza azt, hogy az öngyilkosságot elkövető személyt nem érheti joghátrány és nem azzal, hogy a személy önrendelkezési jogával él. Az aktív és a passzív eutanázia kapcsán pedig úgy összegez, hogy „[a]z emberi méltósághoz való jogból, illetve az abból eredeztetett önrendelkezési jogból nem vezethető le sem a más személy keze általi, sem az állam segítségével történő elhalálozáshoz való jog, és a »méltó halálhoz való jog« sem, hanem csak az, hogy a betegeknek lehetőséget kell biztosítani bizonyos beavatkozások meghatározott feltételek mellett történő visszautasításához. [...] A kezelésnek az ilyen visszautasítása nem a halált idézi elő, hanem elfogadja, hogy nem tudja azt megakadályozni. Ami ennél többet jelent a vizsgált körben, az alkotmányellenes, mert az Alkotmány az élethez való jog korlátozását kizárja.”²⁷

Az eddigiek alapján látható tehát, hogy az önrendelkezés szabadságát más személy jogának, illetve az állam védelmi kötelezettségének terjedelme szorítja korlátok közé. Ezek a korlátok kultúránként, jogrendszerenként máshol helyezkednek el. Ugyanakkor az államnak van még egy nagyon fontos szerepe ebben a viszonyban, mégpedig egy kiegyensúlyozó, egyensúlyfenntartó szerepe, mellyel úgy enged teret a kor tendenciáinak, hogy közben őrködik az évszázados emberi jogi vívmányok felett. Ha tehát az individuumot helyezzük a középpontba, akire mintegy külső tényezőként hatnak az állam, a társadalom vagy más személyek jogai, akkor mekkora sugarú kört húzhatunk az egyén köré, amelyen belül definiálhatjuk a szabadságát? Az individualizáció európai és észak-amerikai vívmány, melyet óvni kell és adott esetben a társadalmi változásokhoz csiszolni. E térségben a jelenkori tendenciák az individualizáció egyre jelentősebb

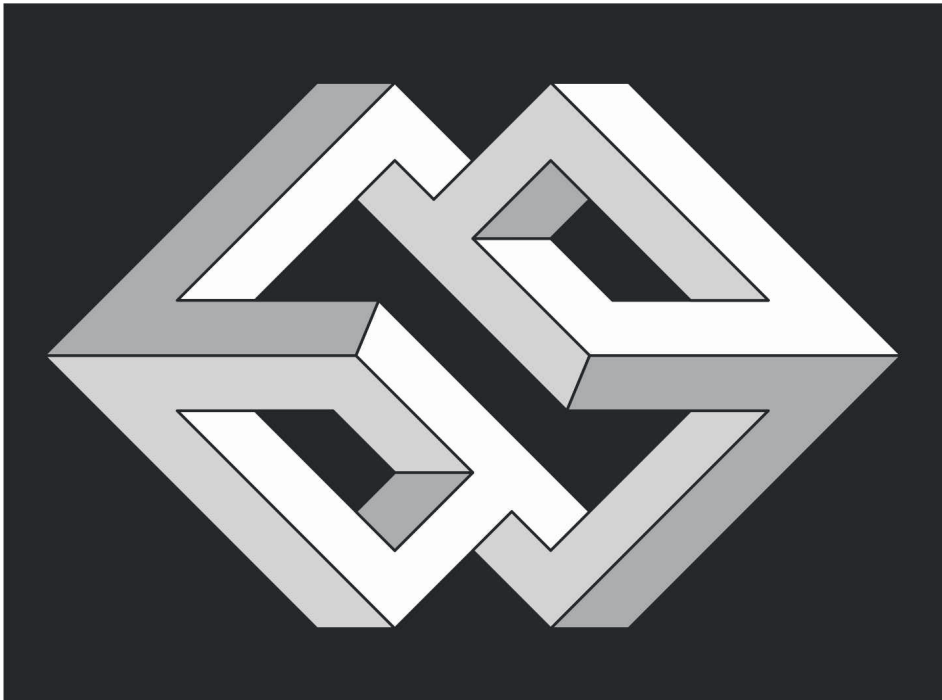
kiteljesedése felé tartanak. De vajon meddig tágítható e kör? Lehet-e, kell-e, szabad-e tendenciát tovább vinni, vagy csupán örködni a kialakított értékek felett, netán – különösen indokolt esetben – szűkíteni azt? Létezik-e optimális egyensúly vagy abszolút határ individualizmus és kollektívizmussal között? Képes-e az állam a jogrendszerén keresztül lekövetni a társadalmi változásokat? Ami még ennél is fontosabb, de ebből következő kérdés, hogy képes-e egyensúlyt tartani a különböző érdekcsoportok jogai között oly módon, hogy se az egyén szabadságjogai, se az egyéneken kívüli más érdekcsoportok (kvázi a közösség) jogai ne csorbuljanak oly mértékben, hogy azok kiüresedett látszatjogosságokká silányuljanak?

Több nézőpontból vizsgálható kérdésfelvetésről van szó. Csupán illusztrációjelleggel álljon itt egy más terület problémaköre, nevezetesen a szexualitás kérdése. Kétség nem férhet ahhoz, hogy az egyén legszemélyesebb magatartásáról van szó és azt is feltételezhetjük, hogy a szexualitás az ember létének az a területe, ahol a legjelentősebb mértékben érvényesülni kell az egyén szabadságának, illetve a legcsekélyebb mértékben kaphat csak teret a külső beavatkozás lehetősége. Mégis, az Emberi Jogok Európai Bíróságán számos döntés született e témában, több esetben helyénvalónak találva a jogszerű állami beavatkozást.²⁸ Ebből is látszik tehát, hogy fontos és hasznos feladat lenne a jövőben az itt felvetett problémák több irányból történő megközelítése, a dilemmák, kérdések e cikk kereteit jelentősen meghaladó mélységű és terjedelmű, részletes kibontása. Ugyanis – szabadság kérdésében – az egyén és a társadalom viszonya, az, hogy egy konkrét élethelyzetben a közösségi korlát milyen mértékben képes hatni a személyiség szabad kibontakozására, alapvetően határozza meg, hogy az állam a jogrendszerén keresztül milyen mértékben individualista, illetve kollektivistá.

JEGYZETEK

- 1 Lásd az emberi jogok kialakulásáról, fejlődéséről: Halász Iván: Az emberi jogok civilizációs meghatározottsága. In *Alapjogok. Az emberi jogok alkotmányos védelme*. Bp., 2021, Ludovika Kiadó, 19–39. o.
- 2 23/1990. (X. 31.) AB határozat
- 3 Fontos megjegyezni, hogy az 1990-ben hatályos Alkotmány az 54. § (1) bekezdésében úgy fogalmazott, hogy „[...] minden embernek veleszületett joga van az élethez és az emberi méltósághoz, amelytől senkit nem lehet önkényesen megfosztani.” Ehhez képest a ma hatályos Alaptörvény II. cikke a következőket deklarálja: „Az emberi méltóság sérthetetlen. Minden embernek joga van az élethez és az emberi méltósághoz, a magzat életét a fogantatástól kezdve védelem illeti meg.” A különböző megfogalmazásból különböző megközelítés következik, azonban ez jelen téma szempontjából irreleváns, ennek kibontása nem képezi e cikk tárgyát.
- 4 Lásd: 2011. évi CXII. törvény az információs önrendelkezési jogról és az információszabadságról
- 5 Lásd: 54/2004 (XII. 13.) AB határozat
- 6 Magyarország Alaptörvénye, 2011. április 25.
- 7 Kovács Gábor: Human Stem Cells. A Special Field Within the Medical Research. Doubts and Possibilities in Terms of the Hungarian Law AMEGA. *Asztma és Allergia Színe Tájékoztató Magazin*, 2007. 13. évf. 2. sz. 32–35. o.
- 8 lexikon.katolikus.hu, egyén és közösség kapcsolata, Schütz, Christian: *Praktisches Lexikon der Spiritualität. Freiburg*, 1988. – Magyarul: *A keresztény szellemiség lexikona*. Ford. Búzás József. Bp., 1993, 61. o. és Muzslyay István: *Gazdaság és erkölcs*. Bp., 1993, 102. o. /Studia Theologica Budapestinensia 7./ <http://lexikon.katolikus.hu/E/egy%20A9n%20C3%A9s%20k%20B6s%20A9g%20kapcsolata.html>
- 9 Kovács Gábor: A biológia és az orvostudomány hatása a büntetőjogra. In Sulyok Gábor (szerk.): *Opus magistrale*. Győr, 2007, 2008, Universitas-Győr Nonprofit Kft., 70. o.
- 10 2002. évi VI. törvény az Európa Tanácsnak az emberi lény emberi jogainak és méltóságának a biológia és az orvostudomány alkalmazására tekintettel történő védelméről szóló, Oviedóban, 1997. április 4-én kelt Egyezménye: Az emberi jogokról és a biomedicináról szóló Egyezmény,

- valamint az Egyezménynek az emberi lény klónozásának tilalmáról szóló, Párizsban, 1998. január 12-én kelt Kiegészítő Jegyzőkönyve kihirdetéséről
- 11 2002. évi VI. törvény, 2. cikk
- 12 1949. évi XX. törvény a Magyar Köztársaság Alkotmánya
- 13 Jelen gondolatmenet keretei közt nem bocsátkozom annak a filozófiai kérdésnek a kibontásába, hogy egy eset, egy tényállás mi alapján tekinthető szélsőségesnek. Ez több szempont alapján ítéltető meg, úgy, mint a tényálláselemek mibenléte, vagy akár a korszak, melyben megvalósulnak, de ennek kibontása nem része e cikknek.
- 14 21/1996. (V. 17.) AB határozat
- 15 2002. évi VI. törvény
- 16 43/2005. (XI. 14.) AB határozat
- 17 43/2005. (XI. 14.) AB határozat
- 18 43/2005. (XI. 14.) AB határozat
- 19 Laskey, Jaggard and Brown v. The United Kingdom (1997. február 19-én hozott határozat, No. 109/1995/615/703–705.) és a Rees v. The United Kingdom (1986. október 17-én hozott határozat, No. 2/1985/88/135.)
- 20 43/2005. (XI. 14.) AB határozat
- 21 64/1991. (XII. 17.) AB határozat
- 22 64/1991. (XII. 17.) AB határozat
- 23 22/2003. (IV. 28.) AB határozat
- 24 22/2003. (IV. 28.) AB határozat
- 25 22/2003. (IV. 28.) AB határozat
- 26 22/2003. (IV. 28.) AB határozat
- 27 22/2003. (IV. 28.) AB határozat
- 28 Lásd: Grád András: *Kézikönyv a strasbourgi emberi jogi ítélkezésről*. 2. átdolgozott, bővített kiadás, Budapest, 2000, HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft., 299–302. o.

A versenyképesség kulcsa a szerkezetpolitika

*„A jóakarátú, ám hibás logikájú emberek
több bajt okoztak a történelemben,
mint a rosszakarátúak tudatosan.”
(Milton Friedman)*

(A tudatos szerkezetpolitika hiánya) „Magyar iparpolitika = magyar sorsanalízis!” – vallotta Szondi Lipót. Magyarországon két nagy, átfogó makroszerkezet-váltás zajlott le az elmúlt évszázadban, mindkettő nagyjából húsz évig tartott: az 1945–1965, illetve 1990–2010 közötti időszakban.

Mindkettő lényege, hogy alapjaiban elhibázott volt! De kimutatható a kettő módja között egy lényeges különbség: a szocialista iparosítás egy téves, de tudatos, szabályozott, az ideológia által irányított gazdaságpolitika eredménye volt, míg a második egy spontán, anarchikus folyamat, amely nélkülözött mindenfajta tudatos tervezést, szabályozottságot.

(1945–1965: agráripari országból ipari-agrár országgá válás) „Növekedni annyit tesz, hogy többek leszünk, fejlődni annyit, hogy jobbak!” – hangoztatta Herman Daly.

A szocialista iparosítás az 1930-as évekbeli szovjet modellt követte szolgálai a nehézipar primátusával, főként egy következő nagy háborúra való felkészülés jegyében. Nagyon fontos jellemzője volt a beruházás fétise, vagyis a megemelt beruházási ráta modernizációs hajtóerejébe vetett babonás hit! „Ne együk meg az aranytojást tojó tyúkot!” (Rákosi Mátyás.) Fölhívnám a figyelmet arra a nagyon lehangoló tényre, hogy ettől a kártékony mítosztól a mai magyar gazdaságpolitika sem képes szabadulni! A beruházások erőltetése, és főleg a külföldi multitóke becsalogatásának egészen abszurd ösztönzése vezetett oda, hogy az egy főre jutó fogyasztás terén már Bulgária is megelőzött bennünket az Európai Unió országai között, így az utolsó helyen állunk. Márpedig ez az emberi tőke, a humán vagyon tragikus leértékeléséhez vezetett a magyar gazdaságban, immár nem először!

Visszatérve a szocialista iparosításra, ez a modell végképp kimerült az 1960-as évek közepére, ezért lépett a magyar gazdaságpolitika (egyedül az összes szocialista ország közül!) a reform útjára. Az 1968-ban elkezdődött váltás, az „új gazdasági mechanizmus” legfontosabb és legpozitívabb lépése a beruházási ráta visszafogása volt a korábbi 30% fölötti szintről 20%-ra. Ennek önmagában is nagyon pozitív eredménye lett: fölértékelődött a humán tőke. Nagyon fontos még kiemelnünk, hogy a korábbi sztálinista bürokratikus, direktutasításos, tervlebontásos rendszerről sikerült áttérnünk a gazdasági szabályozókkal való gazdaságirányítás új modelljére. Mégsem tartom a következő húsz évet egy újabb makrogazdasági szerkezetváltás példájának, ugyanis valójában az ideológia lehetetlenné tette a tényleges szakítást a szovjet modellel, azt legföljebb megreformálta, hatékonyabbá tette még két évtizedre. A legnagyobb eredménye mégis az volt, hogy sikerült a korlátozott piaci mechanizmusok bevezetése révén felszabadítani az egyéni hajtóerőket, főként a vállalkozásra, kreativitásra, jobb hatékonyságra való törekvést. A lakosságot jelentős erőfeszítésekre, sőt, már önkizsákmányoló életmódra sikerült ösztönözni, ez lett az alapja a „gulyáskommunizmusnak”, „fridsider-szocializmusnak”!

Jó lenne végre elfelejteni a jövőjét felélő, dorbézoló tücsök-nemzet legendáját, az „életszínvonal-emelés eladósodásból” jellegű meséket, amelyeket még ma is sajkóznak nap mint nap a médiában. Ez a nagyon kártékony mítosz időnként reinkarnálódik, példaként említeném a Medgyessy-kormány (2002–2004) 50%-os közalkalmazotti béremelését 2002 szeptemberében! Ennek kapcsán is örökösen föléled az „osztogatás”, a fedezet nélküli bérkiáramlás, az eladósodás terhére megvalósult életszínvonal-emelés mítosza, amiből egy szó sem igaz! Az a béremelés nagyon pozitív lépés volt, amely végre kezdte (volna) értékén kezelni a humán tőkét a holt tőkével szemben. De leállították, mégpedig a magát „baloldalinak” nevező Szocialista Párt asszisztálásával. Ez volt a magyar baloldal igazi kamikáze repülése, és ennek eredménye lett a Fidesz–KDNP-kormányok szinte véget nem érő kétharmadainak láncolata.

(1990–2010: spontán, anarchikus, irányítatlan átalakulás) A második valódi makroszerkezet-váltásra a rendszerváltás után került sor. A rendszerváltás utáni két évtizedet a spontaneitás, a közgazdasági tudatlanság, a dilettantizmus, az anarchia jellemezte. Leépültek olyan tradicionális, ám perspektivikus hazai ágazatok, vállalatok, amelyeket érdemes lett volna megtartani, továbbfejleszteni. „Sikerült” szétverni, szétaprózni, elkótyavetyélni az egykor világszínvonalú, egyedülálló hatékonyságú hazai élelmiszer-gazdasági vertikumot, a világszerte, így Nyugaton is csodált „magyar modellt”! Döbbenetes volt, hogy amit e téren az Antall–Boros-kormányok csak elkezdtek 1990–1994 között, azt a „baloldali” Horn-kormány vitte véghez a Bokros–Surányi-csomag részeként. A privatizációs bevételek hajszolása kényszerből (az említett csomag katasztrofális gazdasági következményeinek elfedésére!) minden racionális szempontot felülírt!

Valami megmagyarázhatatlan okból kifolyólag az a mítosz kerekedett felül, hogy csak a külföldi tőke modernizálhatja a magyar gazdaságot. Így aztán sikerült a multitóke járszalagjára szerelni, jövedelemszivattyújára kötni a magyar gazdaságot.

(Széles tulajdonosi középosztály helyett oligarcharendszer) Az állami és szövetkezeti tulajdon magánszektorba történő kivezetése egészen tragikus módon zajlott le nálunk, ugyanis a hatékony működtetésére, fejlesztésére teljesen alkalmatlan oligarchaosztály kezébe ment át. Valójában ez a fajta „privatizáció” jellemezte szinte az egész keleti blokk összes országát sajnos! Ehelyett széles kis- és középrészvényes tulajdonosi osztályt kellett volna teremteni. Márpedig minden oligarcharendszer, amely a tulajdon és a jövedelem túlzott koncentrációjára épül, magával vonja törvényszerűen a gazdaság és a politika összefonódását, a korrupció legkülönbözőbb formáit, és ezek mind mind a hatékonyság romlását, a modernizáció lefékeződését okozzák. Erre jó példa bizony a mai Magyarország! A szélsőséges vagyoni és jövedelmi polarizáció pedig a társadalmi béke fenntartását veszélyezteti hosszabb távon!

(A külföldi tőke valós szerepe) Meg kellene végre értenünk, hogy a külföldi tőke itt nem fejleszteni akar, hanem profitot termelni, és azt kiszivattyúzni folyamatosan! Alacsony bérszínvonal, szinte nevetséges adóterhelés: ez kell a multitókének szerte a világban, így nálunk is! Mindennek következtében a magyar gazdaság és társadalom belefutott egy újabb modernizációs zsákutcába! Együttesen rögzültek nálunk a legnegatívabb gazdaság és szociológiai jellemzők: a szélsőséges tulajdoni és jövedelmi viszonyok, az oligarcharendszer, végletekig polarizálódott a társadalom; és mindezt kiegészíti a multitóke dominanciája, tehát a megtermelőző hazai hozzáadott érték folyamatos

kiszivattyúzása! Mindennek következtében a világgazdaságba kifejezetten egy gyarmati jellegű munkamegosztással kapcsolódunk bele: összeszerelő üzemek, akkumulátorgyárak stb. Ez bizony a termelési láncolat középső, alacsony hozzáadottértékteremtő szegmense, amelyből kimarad az autonóm, belső innováció, hiszen az ebbe a szektorba kényszerített humán tőke csupán a végrehajtó szerepét játssza.

(Friedman igazsága bizonyítást nyert Magyarországon) „A közgazdasági dilettantizmus ebben az országban hosszú évtizedekre biztosított!” – jegyzi meg Nagy Pongrác, a Világbank egykori kelet-afrikai vezető szakértője.

Összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy Magyarország egy újabb tragikus gazdasági és szociológiai zsákutcában halad. Modern, 21. századi ökoszociális piacgazdaság helyett nálunk a szocialista rendszer romjain felépült egy 19. századra emlékeztető vadkapitalizmus, de a szocialista állami kézivezérlés anakronisztikus elemeivel vegyítve. Erre determinálta saját felkészületlen, erkölcsi szempontból pedig megbukott vezető eliteje a rendszerváltás után! Én itt a hazai közgazdaszakma alkalmatlanságát emelném ki: elméleti szempontból is felkészületlen, alulképzett a hazai közgazdaszakma, és erre a közgazdasági felsőoktatásban eltöltött negyedszázad tapasztalatai döbentettek rá. Magyarországot nem is annyira a politikusai, mint inkább a közgazdaszai juttatták ide, ahol ma van! E szomorú jelenségnek megvannak a maga nagyon is konkrét okai, de ezek taglalása egy következő tanulmány témája lehetne...

IRODALOM

- Bogár László: *Bokros újra töltve*. Bp., 2006, Kairosz Kiadó.
- Csath Magdolna: *Rendszerváltás a gazdaságban, avagy hova tűnt a magyar ipar?* Bp., 2015, Kairosz Kiadó.
- Csath Magdolna: *A múltból a jövőbe*. Bp., 2017, Kairosz Kiadó.
- Csath Magdolna: *A holnap ma kezdődik*. Bp., 2018, Kairosz Kiadó.
- Csath Magdolna: Iparpolitika helyett strukturális politikára van szükség. *Köz-gazdaság*. Corvinus University, 2023. dec. 18.
- Friedman, Milton: *Infláció, munkanélküliség, monetarizmus*. Bp., 1986, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Gazdag László: Utolérési törekvések és elszalasztott esélyek Magyarországon az elmúlt évszázadban. *Közgazdasági Szemle*, 1988. 3. sz. 303–316. o.
- Gazdag László: *Átváltozások az Elbától keletre és nyugatra*. Bp., 1994, Szenci Molnár Társaság.
- Gazdag László: *A Bokros-csomag mítosza és a valóság*. Győr, 2007, Laurus Kiadó.
- Gazdag László: *Magyarország úttévesztése – A rendszerváltás közgazdaságtana*. Bp., 2009, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó.
- Gazdag László: *Környezetgazdaságtan, környezetgazdálkodás*. Bp., 2018, Kossuth Kiadó.
- Hoós János: *Konjunktúra- és piackutatás*. Bp., 2003, Aula Kiadó.
- Jánossy Ferenc: *A gazdasági fejlődés trendvonala és a helyreállítási periódusok*. Bp., 1966, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Jánossy Ferenc: *A gazdasági fejlődés trendvonaláról*. Bp., 1975, Magvető Kiadó.
- Nagy Pongrác: *Készül a magyar gazdasági csoda?* Bp., 1991, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Nagy Pongrác: *A rendszerváltás gazdaságpolitikája*. Bp., 2004, Akadémiai Kiadó, 2004.
- Petschnig Mária Zita: Bokros kontra mai Magyarország. *Élet és Irodalom*, 2004. január 23.
- Pogátsa Zoltán: *A rendszerváltás politikai gazdaságtana*. Bp., 2016, Osiris Kiadó.
- Schultz, Theodore Williams: *Beruházás az emberi tőkébe*. Bp., 1983, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Sipos Béla: *Vállalati prognosztika*. Pécs, 1999, Janus Pannonius Egyetemi Kiadó.
- Veress József (szerk): *A fejlett gazdaság vonzásában*. Nyíregyháza, 2001, Stúdium Kiadó.

Rosalind Franklin – megkülönböztetések kereszteződésében

Beszélhetünk ellopott dicsőségről Vladimir Iljusin esetében, aki először járt a világűrben űrrakétával. De a földet éréskor – vagy inkább visszatérve a földbeesapódáskor – olyan súlyosan megsérült, hogy hónapokig kórházi kezelésre szorult Kínában. Mivel űrhajóst kellett felmutatni a világnak, hát Jurij Gagarint vették elő. Ő lopta el Iljusin dicsőségét.

A nők hátrányos megkülönböztetése jellemző a huszadik századra. Lise Meitner osztrák–svéd radiokémikus volt. Otto Hahnnal együtt fedezte fel a maghasadás jelenségét, de munkatársától eltérően ő nem kapta meg 1944-ben a kémiai Nobel-díjat. Ezt később jelentős igaztalanságnak tartotta a tudományos közvélemény, ezért a javításával is megpróbálkoztak. Például a Nobel-díjasok 1962-es Lindau-konferenciájára ő is meghívást kapott. 1968-ban hunyt el. Róla nevezték el a 109-es rendszámú elemet.

Rosalind Franklin esetét mindkét hátrányos és igazságtalan történettel kapcsolatba lehet hozni. 1920. július 25-én született Londonban, jómódú zsidó család gyermekeként. Öt gyerekből ő volt a második. Már 12 évesen eldöntötte, hogy életét a tudománynak szenteli. Kémiát és fizikát tanult. Doktori címét 1945-ben a Cambridge-i Egyetemen fizikai kémiából szerezte meg – annak ellenére, hogy az apja helytelenítette a nők egyetemi tanulását. A doktori cím elnyerése után Franciaországba költözött, ahol röntgendiffrakcióval kezdett foglalkozni, akkoriban a röntgensugarakat arra használták, hogy a kristályos anyagszerkezeteket vizsgálják. Rosalind Franklin érdeme, hogy más kísérletekhez is elkezdték a röntgensugarakat használni.

Bár jól érezte magát Franciaországban, 1951-ben a King's College biofizikai kutatócsoportjában kezdett dolgozni. Ez a team foglalkozott a DNS-sel. A rosszul kristályosodó DNS vizsgálatára Franklin a Franciaországban elsajátított röntgendiffrakciós módszert használta. A laboratóriumban addig a DNS vizsgálatával Maurice Wilkins foglalkozott, de éppen szabadságon volt. Visszatérése után nem szívélyesen fogadta az új munkatársat. Egyik oka a női mivolta volt, a másik az, hogy habitusuk egymás ellentéte volt. John Randall laborvezető, hogy oldja a kettejük közt levő feszültséget, ketté osztotta köztük a kutatói munkát. Franklinnek adta azt a kis mennyiségű, de rendkívül tiszta DNS-mintát, amelyet Rudolf Singer svájci vegyésztlől kapott a labor, Wilkins részére a rosszabb minőség jutott.

Innentől mérgesedett el igazán a helyzet. Wilkins állítólag felhasználta az 51-es fotót, amelyet Franklin és a már említett végzős diákja, Raymond Gosling készített. Franklin félretette ezt a fotót, és más irányba kezdett el kutatni. Wilkins a fotót megmutatta James Watsonnak. „Abban a pillanatban, ahogy megláttam a képet, tátva maradt a szám és hevesebben vert a szívem.” Watson ezek után becsúszva írt Franklinról, mind a külsőjéről, mind a jelleméről.

Rosalind Franklin engedélye nélkül használták fel az 51-es számú felvételt. És ha mindez nem lenne elég, Max Perutz professzor átadta Watsonnak és Cricknek Rosalind Franklin egyik beszámolójának titokban elkészült másolatát. Perutz később bevallotta, hogy engedélyt kellett volna kérnie, majd Wilkins is elismerte a bűnét. „Talán kérnem kellett volna Franklin beleegyezését, de nem tettem. A dolgok igen bonyolultak. Egyesek azt mondták, hogy csúnyán jártam el... talán így is volt.”

Meg kell említeni, hogy azzal egy időben, hogy megjelent Watson és Crick cikke a Nature 1953. április 25-ei számában, másik két tanulmányt is közzétettek, az egyiknek Wilkins, a másiknak Franklin volt a társszerzője. „... a következő héten elkészült a Nature-cikkünk első megfogalmazása. Két példányt küldtünk Londonba, hogy Maurice Wilkins és Rosalind Franklin megtehesse a megjegyzéseit. Semmi tárgyi ellenvetésük nem volt” – írta Watson. Crick és Watson azt is elismerte, hogy „Wilkins és Franklin publikálatlan kísérleti eredményei és ötletei általános jellegének megismerése is ösztönözte őket.”

Kilenc év múlva, amikor a cikkek szerzői közül hárman kaptak Nobel-díjat, Rosalind Franklint éppen csak megemlítették. A hét nevű magazin írta: „Ma kétségtelen, hogy ha Rosalind Franklin élt volna, 1962-ben egyike lehetett volna a Nobel-díj jelöltjeinek. Halála megkönnyítette a bizottság döntését, mert a díjat nem lehet post mortem odaítélni, és legfeljebb három személy között lehet megosztani. Hogy mi lett volna a döntés, ha Rosalind Franklin él, igen nehéz megítélni.”

Rosalind Franklin 1953 márciusában távozott a King's College-ból és a Birkbeck College új alkalmazottja lett. Új munkahelyén fontos kutatásokat végzett a vírusok molekuláris szerkezetéről. Eközben petefészekrák miatt több műtéten és sugárkezelésen is részt vett. 1958. április 16-án hunyt el. Egyesek szerint a munkája miatti sugárterhelés miatt alakulhatott ki nála a daganatos betegség, mások szerint a családjában sokan hunytak el rákban, valószínűsíthetik az öröklést.

A tudománytörténészek véleménye az, hogy Rosalind Franklin kutatásainak döntő szerepe volt a DNS megfejtésében: „Megérdemli, hogy ne úgy emlékezzünk rá, mint a kettős spirál áldozatára, hanem mint arra a kutatóra, aki egyenrangú félként vett részt abban, hogy megfejtésük a DNS szerkezetét.”

Előszó

A „*Mozgó dó...*” IV. – *Zene a katedrán – Kodály Zoltán zenepedagógiai műveinek művészi léggöre* című konferencia előadásából közlésre szánt tanulmányok elé

„Jobb zenészekre van szükség. Azzá lehet, aki naponta dolgozik rajta. Mennél jobb zenésszé lesz valaki, annál jobban tud másokat is bevonni a zene boldogító fénykörébe, annál jobban tudja szolgálni a nagy célt, hogy a zene az egész népé legyen.” (Kodály Zoltán, 1954)

A fenti idézet volt a mottója a 2021. november 17-én, a Pesti Vigadóban, a Magyar Művészeti Akadémia (MMA) székházában, az MMA Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézete által negyedik alkalommal megrendezett a „*Mozgó dó...*” című konferenciának, amely Kodály életművének zenepedagógiai vonalát vizsgálta, apropót találva az azt követő évben – 2022-ben – kikerekedett születési évfordulójában.

A sorozat kezdeményezője és szakmai vezetője az Intézet megbízott kutatója, dr. Fehér Anikó volt.

Folyóiratunk a művészeti köztestület kutatóintézetével kialakított együttműködés értelmében a korábbi konferenciák írásait is közölte, a mostani és a következő lapszámunkban az eddigiek szerinti utolsó szakmai találkozó előadásainak írott változatait ismerheti meg a tisztelt Olvasó.

(Szerk.)

Visszatekintés – zene a katedrán

„A nép dala életet hirdet, el nem múltó életet.”
„Hogy mit jelentett nekünk a játékkal egybekötött ének? Ezt ma is fontosnak tartom. Aki nem tud énekelni: bizony nagyon szegény ember; még ha tele van iz forintokkal a ládája. Kodály és Bartók feltarisznyált bennünket énekkel ezer esztendőre. Otthon amidőn valamelyikünk hosszú és magányos útra indult, öregeink azt kérdezték: Jól felöltöztél-e? Botod van-e? Hát éneket viszel-e magaddal? Vagyis védelmet a sötétség s az úti veszedelmek ellen. Azt mondanám én is: ne hagyjátok cserben az Éneket!”²

Az én életembe – noha a fővárosban születtem és éltem – mégis belefészkelte magát az éneklés öröme, mert az 1950-es években alapított legkorábbi zenetagozatos iskolák egyikebe, a Váci utcai ének-zeneibe jártam. Az én generáción volt a próbaköve ennek az iskolatípusnak, a miénk volt az első ilyen tagozatos osztály, a közeli óvodából ajánlott be az akkori vezető óvónő. A délelőtt és délután váltakozva zajló iskolai életben eszünkbe sem jutott, hogy nem az a normális, hogy mindig énekelünk. Weöres Sándor a *Kezdődik az iskola* című kedves versében, így jellemzi az énekórát:³

„Énekóra, la-la-la,
rontom-bontom
reng a terem ablaka,
csak azt mondom.”

A háború előtti cserkészmozgalomból átvett „nótafa” fogalma az „úttörőzésben” is megmaradt, és ezt a tisztséget mindig rám osztották. Nótafák a falvakban is léteztek, mert beleszülettek a hagyományba: a régmúlt időkben mindenre és mindenről volt ének, a munkafolyamatoktól kezdve a szerelmek születésén át egészen az élettől való elbúcsúztatásig. Az emberek nemcsak magukban dudorásztak, hanem a közösségi munkák során is, sokszor még hangszereket is fogadtak maguk mellé, akik így is emelték a hangulatot. A dalaikban megmutatták, feltárhatták a lelkükben rejlő zugokat, gondolatokat, melyeket más módon nem tettek közzé. Félszavakból is értették ezt a nyelvezetet.

1. Azt i - zen - te a li - kit - la - ka - tos, A la - ka - tos:

Kell - e kis - lány szok - nya ba - bos, ba - bos, Szok - nya ba - bos?

2. Nem kell nékem szoknya babos, babos, Szoknya babos.
Maga sem kell a likit-lakatos, A lakatos.

Ezt így fogalmazta meg Kodály: „A magyar népdal... az egész magyar lélek tükre. Mint egy nagy gyűjtőmedencébe, századokon át belefolyt a magyar érzelmi élet minden patakja, nyomot hagyott benne a magyarság minden lelki élménye, bölcsőjétől fogva: mert kétségtelennek kell tartanunk, hogy a magyar dal a magyar nyelvel egyidős.”⁴

A mai kor embere állandóan üzenet különböző módokon, a fiatalabb generáció pedig már annyi rövidítést használ, hogy legutóbb egy egész oldalas gyűjtemény került a kezembe, melyet a szülőknek szántak, hogy értsék, amit az üzenetben kapnak! Az üzenetek, azaz az *üzenetek* konkrét formában is megjelennek a népdalokban, például az *Azt üzente a likit-lakatos...* kezdetűben.⁵

A babos az alaptól elütő színű, nagyjából babszem nagyságú kerek pettyekkel minézott, tarkított ruhaanyag – az énekórán ezt is el kell magyarázni. A dalt Béden, Nyitra megyében gyűjtötte Kodály Zoltán – egy kisebb földrajzóra is kialakul rögtön –, és természetesen a történelem is nyitogatja az ajtaját, mert Nagy-Magyarországról beszélünk. Egy ilyen térkép elengedhetetlen kelléke az énekeremnek.

A következő közismert dallam, melynek szintén ismeretlen a szerzője, az 1848-as időket idézi: *Kossuth Lajos azt üzente, elfogyott a regimentje...*⁶ A dallamban megjelenik az utolsó verssor („Éljen a magyar szabadság, éljen a haza!”) közismert motívuma, de arra ma már nem hivatkozhatunk, hogy „hallgasd meg a Kossuth Rádió *szignálját*”, hiszen 2013 óta már nem az.

Kos-suth La-jos azt i-zen-te: el-fogyott a Re-gi-ment-je.

Ha még egy-szer azt i-ze-ni: Mind-nyá-junk-nak el kell men-ni,

Él-jen a ma-gyar sza-bad-ság, él-jen a ha-za!

Mi a szignálzene, tehetjük fel az újabb kérdést. Ez amolyan „hívó” zene, mint a közismert francia himnusz, a *Marseillaise*. Ezt Kodály nemcsak a *Háry* harmadik kalandjában dolgozta fel Napóleon megjelenítésére igen groteszk formában, de *Szabadság himnusza* címmel egynemű és vegyeskari változatot is komponált az eredeti dallamra. A himnusz Csajkovszkij *1812* nyitányában is felcsendül, de Mozart *C-dúr zongoraversenye* (K. 503) I. tételének témája is ennek egy variánsa, ahogyan a Beatles együttes *All you need is love* című dalának bevezető fűvészenéje is.

Vannak egyértelmű és a XXI. század emberének is könnyen értelmezhető zenei anyagok és szövegek, és vannak, melyek már komoly kutatómunkát igényelnek, olyan mélyre nyúlnak a gyökereik. Ezt a munkát a tanári katedrán kell elkezdeni és észrevétlenül belopni a feladatok közé az iskolába. A *katedra* szónak három jelentése van az értelmező szótár szerint: szószer, előadói emelvény vagy egyetemi tanszék.

Hallgatók a bolognai egyetem egy előadásán⁷

A középkori képeken ez jól látszik mint „üzenet”: az emberek arányaikban is különbözők, ezzel is erősítve és sugározva az írni és olvasni tudó emberek felé irányuló tiszteletet. A régi iskolákban nagy katedrákat örököltünk a tantermekben, a mai modern iskolákban ez eltűnt, egy szintre téve tanárt és diákot. Egyáltalán nem mindegy, hogy a már nem létező „katedrán” ki áll, és milyen üzenetet közvetít.

Énekoktatás egy reneszánsz fametszeten⁸

Amikor több mint 100 évvel ezelőtt Kodály és Bartók elindultak gyűjtőútjaikra, az ismeretlenbe mentek. Szinte háttal fordítottak a városi életnek, és ezen a rögös úton kezdték el a gyűjtést, fedezték fel a mi hagyományainkat, munkásságuk elévülhetetlen fontosságú.

Bartók így emlékezik 1915-ben édesanyjának írt levelében „...A dalgyűjtés – hála a papnak, illetve papoknak – elég szépen halad. Roppantul imponálnak a népnek – ellentétben a tanítókkal – és csakis ennek köszönhető az eredmény, különben a nép ki nem nyitná a száját énekre. És vonakodásuknak lélektani oka ez: azt hiszi, szégyent hoz magára, falujára azzal, hogy énekel ilyen »országos gyászban« ” – itt Bartók az első világháborúra utal. „Nem pedig mintha ő maga csakugyan olyan végtelenül gyászolna. De a papja kedvéért megteszi és méghozzá legvidámabban, kacagva...”⁹

A mai kor gyermeke – de felnőttje is – el sem tudja képzelni az életét a szelfik, közösségi oldalak vagy flashmobok, a legkülönbözőbb felületeken való megjelenés nélkül, ez lett ma a bemutatkozás, az önkifejezés egy pillanatig tartó lehetősége. Száz év múlva hol lesz ennek nyoma? Erre nem tudom a választ, de azt ma is meg tudom mondani Bartók vésztoí gyűjtése nyomán, hogy a párosító dalokban *Vargáné* (1909) káposztát főzött, és kontyba volt a haja fésülve, mert asszony volt, és élete legfontosabb kérdése a lányának, Kiszusának a férjhez adása volt. A dalszöveg folytatásából megtudjuk, hogy Kara István a kiszemelt férj, már a bölesőben odaigérték neki a lányt, a vagyon a vagyonnal házasodott.

A Dobszay László szerkesztésében megjelent, Kodály Zoltán 100. születésnapjára ajánlott *A magyar dal könyvének*¹⁰ 140. számú példájában található egy harmadik versszak is:

„Kara István nagy zöld béka,
úszik, úszik a folyóba,
ki-kiúszik a partjára,
Varga Zsuzsa látására.”

Kodály 1943-ban kiadott *333 olvasógyakorlatának* előszava egy útjelző: merre menjek, honnan induljak, és hová érkezem. Csak egy mondatot emelek ki ebből, és a továbbiakban egy-egy olvasógyakorlatot kötök a népdalokhoz. „A tanuló mindenkor tudásánál valamivel könnyebbet adjunk olvasópróbára, hogy lehetőleg hibátlanul sikerüljön. Ha küszködik velem, elakad, nincs sok haszon belőle.”¹¹ A szövegben az egyszerűség kedvéért a gyakorlatokat csak a kötet számával, illetve a gyakorlatok sorszámaival jelölöm (például 333/9.).

Az előbbi népdal, a *Hej, Vargáné...* izoritmikus, de páratlan lüktetésű, ezért elkél a gyakorlása. A 333/11. gyakorlat mindössze négy ütem, csak két hangon játszik a mazurkaritmussal, azon belül is a dallam ABBA formát mutat, ez csak egy kis „csírája” a népdalnak. A 333/9. számú gyakorlat „tükrözve” használja a már említett ritmust.

333/9.

333/11.

Míndez a gyakorlófüzet végén, a 327. gyakorlatban is visszaköszön. Ez is játszik a ritmussal, az izoritmia monotonitását megfűszerezi és a páratlan ütemeket megfordítja, így alkotva kétütemes egységeket ezzel a variációval. Az első két motívum zenei kérdés és válasz a *prima volta – seconda volta* formában, a zenei formát megtartja a következő egységben is, de más dallammal.

333/327.

A *Bicinia Hungarica I.* füzetében vegyesen találunk Kodály-dallamokat és népdalfeldolgozásokat. A 37. számú, az előbbi *333 olvasógyakorlatban* már megoldott feladatot Kodály a kíséző szólamban hasznosítja, szünetekkel kerekíti le a kíséretet. Hasznos feladat a dallam énekléséhez az alsó szólam ritmusát tapsolni vagy kopogni. A *dór* dallammal – amit *lá-sorként fi-*vel szoktunk szolmizáltatni – szemben áll a *lá-pentachord + szó* és *mi* hangsor az alt szólamban.

Kodály Zoltán az I. füzet 2. kiadásában ezt írta: „...előkészületül, majd később párhuzamos gyakorlatul a *Bicinia* mellé kétszólamú ritmusgyakorlatokat kell végezni a tanulóknak legalább a füzetben előforduló jelenségek begyakorlására, de jó, ha ritmust többet tudnak, mint ami az énekhez kell.”¹²

Talán ugyanez a Varga család, ahol az ablak „rózsával van kirakva”, mert a „Garzó Péter jár ide, jár oda”. Eddig a helyszín leírása, a továbbiakban már átváltunk párbeszédre, ahol a fiú hívogatja a leányt, aki kedvesen válaszol, kicsit incselkedve: „tudnám én azt, ha várna, mert a szívem dibegne-dobogna.” A dal kilóg a megszokott négygyorosságából: csak háromsoros, és a sorvégi szóismétlések miatt igen játékos, jókedvű hangulatot áraszt.

1. Hej, Var - gá - né ká - posz - tát főz, Kon - ty a - lá ü - tött a gőz.
 2. Nem ad - ja azt más e - gyéb - nek, Ga - zsó Ist - ván ő - kel - mé - nek.

1-2. Hej, Var - gá - né hány - ja, ve - ti ka - na - lát,

Hány - ja, ve - ti fá - ka - na - lát, Ki - nek ad - ja Zsu - zsa lá - nyát.
 Még ak - kor ne - ki í - gér - te, Mi - kor böl - cső - ben ren - get - te.

Ki - nek ad - ja a lá - nyát, Zsu - zsa lá - nyát.

Ifjabb Bartók Béla így emlékezik: [Apám] „sokat járt Békés megyében lakó hűgához, ahol népdalokat is gyűjtött és a Vésztő környéki népdalokban szereplő Varga Julcsát, Garzó Pétert és társait személyesen is ismertem.”¹³ Róluk szól az *Este van már; csillag van az égen...*¹⁴ (1909) kezdetű népdal. Itt már nem a bimbózó szerelem a téma, sokkal inkább a keserű valóság, ami a második versszakból derül ki. Katonának vitték Garzó Pétert, fegyverének a nyelében a szeretett lány neve szerepel, és ez mindennél többet jelent neki.

$\text{♩} = 60$

Es - te van már, csil - lag van az é - gen.

Var - ga Jul - csa me - zít - láb a ré - ten.

Saj - nál - ja a ci - pő - jét fel - húz - ni,

Gar - zó Pé - ter nem vesz töb - bet né - ki.

2. Garzó Péter elment katonának,
 acél fegyvert csináltat magának,
 acél fegyvert, rózsafa a nyele,
 rá van írva Varga Julcsa neve.

A következő, 333/331. számú gyakorlat sok lehetőséget ad a továbbgondolásra, összehasonlítva a népdallal. Az ütemváltás miatt a két szemelvényben más lesz a hangsúlyrend.

	Este van már, csillag van...	333/331.
Szerkezet	kvintelő, azaz kvintranzpozíciós, visszatérő AA ⁵ A ⁵ A	kvintranzpozíciós, de nem visszatérő AA ⁵ A ⁵ B
Hangsor	szó-pentaton (<i>tí pien</i> hanggal)	<i>lá</i> -pentaton
Ritmus	mazurkaritmus	ritmusvariáns
Dallamfordulat	dúr kvartszext indulás	két tiszta kvart egymás után
Ütemmutató	ütemváltós: 3/4; 2/4; 2/4	ütemváltós: 3/4; 4/4

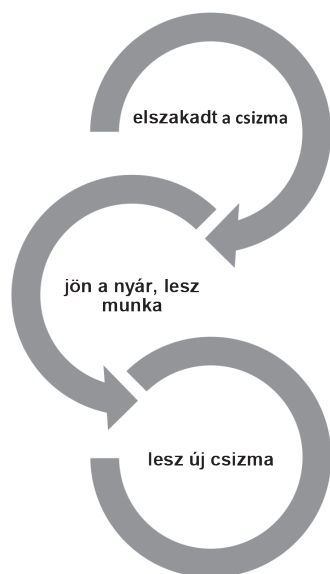
A népdal és az olvasógyakorlat összehasonlításának lehetséges szempontjai

Az *Este van már nyolc óra...* (Vésztő, 1909) kezdetű népdalban Jakuts Pista és Bíró Róza a főszereplők, a dal egy életképet mutat be pontos helyszínnel, tárgyakkal és szereplőkkel, emellett párosító is. A tanórán készíthetünk és felállíthatunk hozzá díszletet, ki lehet osztani a szerepeket, és még az eljátszandó cselekvésekre is van utalás a szövegben. A Dobszay-könyvben¹⁵ csak X. Y. és N. N. olvasható a név helyén (ahová tetszőleges, párosítandó nevek helyettesíthetők be), egy szövegvariáció él a közhasználatban. Négy másik dallamváltozatot is közöl ugyanitt a könyv szerkesztője.

1. Sárga csikó, csengő rajta, vajon hová megyünk rajta, Huzsedári huzsedom.
2. Majd elmegyünk valahova, Kocsis Róza udvarára, Huzsedári huzsedom.
3. Betekintünk az ablakon, Ki kártyázik az asztalon? Huzsedári huzsedom.
4. Kovács Jani karosszékben, Cigánykártya a kezében, Huzsedári huzsedom.
5. Kocsis Róza fésülködik, A tükörbe biggyeszkedik. Huzsedári huzsedom.
6. – Ugye, Jani, szép is vagyok, Éppen neked való vagyok? Huzsedári huzsedom.
7. – Szép is vagy te, jó is vagy te, Csak egy kicsit csalfa vagy te.
Huzsedári huzsedom.
8. Kocsis Róza vetett ágya, Pallást éri a párnája. Huzsedári huzsedom.
9. Kovács Jani görbe lába, Nem tud felmászni az ágyra. Huzsedári huzsedom.
10. Majd felmászik a kisszékről, A meszes dézsa füléről. Huzsedári huzsedom.

Az eredeti Bartók-lejegyzésből kiderül, hogy a *Sárga csikó, csengő rajta*... kezdetű népdal általánosan ismert szövegéhez tartozik még három versszak. A mai énekkönyvek-ből a 8., 9. és 10. versszak már hiányzik – pedig azok is sokatmondóak. Kocsis Róza ágya a plafonig fel van tornyozva – túlzó a megfogalmazás, kiemeli a gazdagságot. Kovács Jani sem hibátlan persze, a lába görbe – szinte visszavág a lányt ért kritikára az énekes. A lezárás és a megoldás is megmarad a gúnyolódás szintjén: sámlí kell neki, de a meszes dézsa fülének említése is elárulja, miként vélekedik az énekes. A refrén lehet egy összekacsintás a hallgató részéről az előadóval. E dal esetében is kilépünk a mazurkaritmus kopogásából, de csak a refrénnél, ugyanis itt feltűnik a nyújtott ritmus. Ehhez tanácsos egyenletes negyedeket tapsoltatni, nemcsak a tempótartás végett, hanem mert ez is koncentrációt igényel: se kevesebb, se több ne legyen a kíséret. A 3/4-es ütemből ne legyen 4/4!

A daltanítás szigorú módszertani pontjai közül a második – az élő, értő bemutatás után – a szövegértelmezés. Általában ez elmarad, illetve egy általános kérdéssel elintéződik, pedig itt lehetne a mai gyerekeket is „megfogni”. Nem egy esetben a ma is használt tárgyak a régi dallamokban kiemelt szerepet kapnak. Számos népdalban fellelhetők a különböző pénzfajták – krajcár, fillér, garas, aranytallér, rézpénz – vagy például a ma már nem túl különlegesnek számító csizma. Az *Anyám, édesanyám*... kezdetű dal két versszakos, nyolcsoros, és teljes életképet vázol fel élénk, mely a következőképp ábrázolható:

Az *Anyám, édesanyám*... kezdetű népdal történetének lehetséges ábrázolása

A folyamatot versszakokra bontva is felírhatjuk:

1. versszak: Leány – tényközlés, izgatottság → elfeslett a csizma → ki varrja meg?
2. versszak: Az anya tényszerű, nyugodt válasza: jön a nyár, csépelünk → lesz pénz → lesz új csizma

333/55.

r r r r d d r r r r d d m r d r m r d r m d m m r r

A 333/55. gyakorlat is tartogat meglepetést: úgy indul ritmikailag, mint a népdal, de a harmadik motívum (6. ütem) ritmusa megváltozik. Akár a dal előkészítéseként, akár utána, csak gyakorlásra szánjuk, mindig hasznos segítőnknek bizonyul. Improvizációs feladat is válhat belőle, ha a dal szövegét az olvasógyakorlat dallamára énekeljük, ugyanis a harmadik motívum második ütemében – az olvasógyakorlat eltérő ritmusa miatt – az olvasógyakorlat hangjait a leírttól eltérően szükséges énekelni (például hangokat kihagyva). A hangkészlet csak a *m-r-d* hangokat tartalmazza, tehát alsó tagozaton is alkalmazható.

m m m m m r s s l l m m
s s l l m r d d r l, l, l

Az *Ötfokú zene I.* füzetének 15. darabja csak az utolsó ütemben vált ritmust, a hangkészlet felfelé bővül. Itt is lehet improvizáltatni a befejezést.

A 333/83. olvasógyakorlatában már bővül a hangkészlet: *dóval* kezdve az éneklést a tiszta kvart *d-sz*, lépését is olvashatjuk, a ritmikai variáns észrevétele pedig már gyakorlattá válhatott az órán. „A dallamban fel fog tűnni, hogy sok a leugrás. Szükség van erre, mert eddig elhanyagoltuk” – írja Kodály szintén az *Előszóban*.¹⁶ Ez kötelező olvasmány tanároknak, kórusvezetőknek és énekművészeknek egyaránt.

333/83.

t4↓ t4↑ t4↑ t4↓ t4↑ t4↓ t4↑

Az *Új a csizmám...* (Volly István, Tura, 1939) arról szól, hogy a csizma „a szögre van felakasztva”, és a sarkantyúját már be is lepte a rozsdá, tehát tulajdonosa védte, óvta, nem használta, mert mezítláb járt. Az énekes talán saját magát nyugtatja meg a harmadik sorban: úgy összeveri majd a sarkantyúkat, amikor felveszi a csizmát, hogy „leperog a rozsdá róla”. Már az első versszak is személyes, de a második még intímabb. A szűr is a szögön lóg, az énekes a kedvesét hívja segítségül, hogy a nyakába akassza a ruhaneműt, majd a

következőképp zárja a versszakot: „így is, úgy is ott annak [ti. a szűrnek] a helye, még az éjjel betakarlak, babám, vele.”

A *Van már nékem szép új csizmám...* kezdetű dalban az indítás büszkeséget sugall, majd ugyanaz a gondolatvilág következik, mint az előző dalban, csak feltételes módban: „karácsonyra fel is húznám”. „Az egyiknél jobb a másik” – folytatja, és következik a csattanó: „nincs több rajta, csak három lik” – azaz eléggé használhatatlan.

A dallamban a *fi* és a *fá* ingadozik, erre jól „rímel” a *Bicinia Hungarica* 41. és 41. a) dallama, a *Fehér liliomszál...* népdal feldolgozása. A második szólam kvintkánonként lép be, és egy szép mixolíd skálával fordul a befejezéshez. Ez a példa a Kodály–Ádám-tankönyvben is szerepet kap a 6. osztályban – semmi sem véletlen. „Akik e dalokat nem ismerik, nem akarják ismerni, önként kizárják magukat a nemzet nagy közösségéből... Mert ez az a közösség, ahol egy érzésben találkozhatnak az egyszerű pásztor a nemzet bármely nagyjával; ahol mind a kettő csak ember, és annyit ér, amennyire ember”¹⁷ – írja Kodály a *101 magyar népdal* előszavában.

First system of the musical score for 'Fehér liliomszál'. It consists of two staves. The upper staff is in treble clef with a key signature of one sharp (F#) and a 4/4 time signature. It contains the melody with lyrics: 'Fe-hér li - li - om - szál, Fe-hér li - li - om - szál'. The lower staff is in bass clef and contains the accompaniment with lyrics: 'Fe-hér li - li - om - szál, Fe-hér li - li - om -'. Dynamics markings 'fi' and 'd' are present above the first and second notes of the upper staff respectively.

Second system of the musical score. It consists of two staves. The upper staff is in treble clef with a key signature of one sharp and a 4/4 time signature. It contains the melody with lyrics: 'Sej, u-gorj a Du - ná - ba, Sej, u-gorj a Du - ná - ba.'. The lower staff is in bass clef and contains the accompaniment with lyrics: 'szál Sej, u-gorj a Du - ná - ba, Sej, u-gorj a Du - ná - ba.'. The system ends with a double bar line.

Third system of the musical score. It consists of two staves. The upper staff is in treble clef with a key signature of one sharp and a 4/4 time signature. It contains the melody with lyrics: 'Fe-hér li - li - om - szál, Fe-hér li - li - om - szál'. The lower staff is in bass clef and contains the accompaniment with lyrics: 'Fe-hér li - li - om - szál, Fe-hér li - li - om -'. Dynamics markings 'fi' and 'd' are present above the first and second notes of the upper staff respectively.

Fourth system of the musical score. It consists of two staves. The upper staff is in treble clef with a key signature of one sharp and a 4/4 time signature. It contains the melody with lyrics: 'Sej, u-gorj a Du - ná - ba, Sej, u-gorj a Du - ná - ba.'. The lower staff is in bass clef and contains the accompaniment with lyrics: 'szál Sej, u-gorj a Du - ná - ba, Sej, u-gorj a Du - ná - ba.'. The system ends with a double bar line.

Weöres Sándort is megihlette a csizma, íme egy kis versecske ebben a témában a *Magyar etüdök*¹⁸ száz kis énekszövegéből. A 35. és 44. számú szöveg (*Van-e szoknya eladó...*, *Van-e csizma eladó...*) a *Bicinia Hungarica I.* 11. gyakorlatának dallamára illett, mely Kodály-invenció, a kvintváltó szerkezet a régi stílust idézi:

Van-e szoknya eladó, tarkabarka suhogó, a derékra simuló, nyárba-télbe jó? Nincsen szoknya vehető, csak egy régi lepedő, ráncos, rojtos, repedő, üsse meg a kő.	Van-e csizma eladó, patkós sarka kopogó, szattyán-szára ropogó, sárba-vízbe jó? Nincsen csizma vehető, csak egy rozzant tekenő, ócska egér-etető, üsse meg a kő.
--	---

11. Lépést $\text{♩} = 104$

1. Van-e szoknya eladó, tarkabarka suhogó, a derékra simuló, nyárba-télbe jó.
2. Van-e csizma eladó, patkós sarka kopogó, szattyán-szára ropogó, sárba-vízbe jó.

A *Bicinia Hungarica I.* füzetének kézírással kiegészített olvasógyakorlata¹⁹

A fenti kotta a múlt századból való, az 1970-es évekből, amikor a Hungaroton többek között egy *Bicinia Hungarica*-válogatást vett fel Andor Ilona Kodály Leánykarával a Kodály-kórusok összkiadásába. Ezen a felvételen én is részt vettem, énekeltem. A kottában nem volt szöveg, azt Ilonka néni gépelve odaadta nekünk, magam írtam alá, így megmaradt, és amikor a teljes négy kötetet felvették a 2000-es évek elején CD-re²⁰ különböző leánykarokkal, könnyen azonosíthattuk. Nagy örömmre a Magyar Kodály Társaság akkori elnöke, dr. Ittész Mihály a régi válogatást a CD-lemezre áttette, és archív anyagként ott megtalálható. A kottában a szoprán dallam szövege olvasható.

SÁRGUL már a fügefa levele	<input type="text"/>
ZÖLD erdőben	<input type="text"/>
KÉK ibolya búra hajtja	<input type="text"/>
FEKETE föld termi	<input type="text"/>
PIROS alma mosolyog	<input type="text"/>
FEHÉR fuszulykavirág	<input type="text"/>

Példák a természeti képekben fellelhető színekre

Érdekes, hogy népdalaink kezdősoraiban, természeti képeiben milyen sok szín fordul elő. Ezekben a természeti képpel kezdődő népdalokban se szeri, se száma a Duna vagy a Tisza említésének. A sok ismert közül a legismertebb talán az *Által mennék...*²¹ kezdetű népdal, mely életkép, szövege által pedig fókuszunk – mintha egy kamera lenszójén keresztül néznénk – fokozatosan közelít a tárgyra, míg végül az ablakban nyíló virágokat is megláthatjuk.

Tánclépcs

1. Ál - tal - men - nék én a Ti - szán la - di - kon, la - di - kon de la - di - kon.
Ott la - kik a, ott la - kik a ga - lam - bom, ott la - kik a ga - lam - bom.

Ott la - kik a vá - ros - ban, a har - ma - dik ut - cá - ban,

Pi - ros ró - zsa, kék ne - fe - lejcs, i - bo - lya vi - rít az ab - la - ká - ban.

2. Által mennék én a Tiszán, nem merek, nem merek, de nem merek.
Attól félek, hogy a Tiszába esek, hogy a Tiszába esek.
Lovam hátán, sejhaj, félre fordul a nyereg,
A Tiszának hajjai közt elveszek, a babámé nem leszek.

Már az első sor is „üzenet” hordoz a feltételes módjával, ez is okot adhat a játékra, azaz egy kérdésre: „Te hogy folytatnád?” A válaszok között hasonlókra számíthatunk például: ...ha lenne csónakom; ...ha nem esne az eső; ...ha tudnék úszni, ...ha konkrét dolgom lenne ott.

Az énekes egyes szám első személyben beszél, és konkretizálja a helyet földrajzilag („én a Tiszán”), de nem tudjuk, melyik helysége gondol. A földrajzi érintettség újabb lehetőség a kitekintésre, azaz a térkép böngészésére. A dallam AABA formájú, visszatérő szerkezetű, új stílusú, az első sor dallama megismétlődik, de a szöveg folytatódik, és egyre közelebb jutunk az „igazsághoz”. Olyan ez, mint egy nyomozás. Megtudjuk a 2. sorban, hogy az énekes a *galambját* szeretné felkeresni. Ismét lehetőségünk van egy kis feladatra: keresgélni az ismert népdalainkban a kedves megszólítására. Például:

- *Ősszel érik...* – „Kinek varrod, *babám*, azt a hímzett kendőt?”
- *Sárgul már a fügefalevele...* – „Azt hallottam, *kedves kisangyalom*, sej, nem akarsz szeretni.”
- *Kerek utca szegelet...* – „Ha még egyszer ott járok, a rózsámra találok.”

A harmadik sor még közelebb visz a helyszínhez, hiszen a városról beszél. Itt emlékezhetünk meg a gyűjtőről, Bartók Béláról. Az órán ezen a ponton megemlíthetnénk azt is, hogy Bartók 1907-ben gyűjtötte a dalt Felsőiregen – újabb szűkítés a térképen, Tolna megyét kell megkeresni. Az elképzelt kamera további biztos pontokat mutat, hiszen a harmadik sorban kiderül, hogy „a harmadik utcában” lakik a leány, ahol azt a különleges házat kell keresni, melynek ablakában a „piros rózsza, kék nefelejcs,

ibolya” virít. Ne feledjük, hármasszám népmesei elem, meseszám! Azonban van egy „szépséghibája” a dolognak, mégpedig az, hogy Kodály Zoltán *A magyar népzene* című kötetében nem ez a versszakok sorrendje.²²

Tempo giusto ♩ = 80

Á - tul men - nék én a Ti - szán, nem me - rék, nem me - rék, de nem me - rék,
At - tul fé - lek, hogy a Ti - szá - bã jes - êk, hogy a Ti - szá - bã je - sêk.
Lo - vam há - tán se - je - haj, fél - re for - dul a nye - rêg, Hej,
Ti - sza, Du - na hab - gya - i közt el - ve - szêk, a ba - bá - mé nem lê - szêk.

- b) Általmennék én a Tiszán ladikon, ladikon de ladikon.
Ott lakik a, ott lakik a galambom, az én kedves galambom.
Ott lakik a városba, a harmadik uccába,
Piros rózsza, kék nefelejts, ibolya virít az ablakába.

Dobszay²³ is így teszi közzé:

1. Ál - tal - men - nék én a Ti - szán la - di - kon, la - di - kon de la - di - kon.
Ott la - kik a, ott la - kik a ga - lam - bom, ott la - kik a ga - lam - bom.
Ott la - kik a vá - ros - ban, a har - ma - dik ut - cá - ban,
Pi - ros ró - zsa, kék ne - fe - lejcs, i - bo - lya vi - rít az ab - la - ká - ban.

2. Által mennék én a Tiszán, nem merek, nem merek, de nem merek.
Attól félek, hogy a Tiszába esek, hogy a Tiszába esek.
Lovam hátán, sejhaj, félre fordul a nyereg,
A Tiszának hajjai közt elveszek, a babámé nem leszek.

Ugyanakkor a Bartók-féle feldolgozásban²⁴ a zongorakísérettel egy másik változat került be a köztudatba: a dallamvariáció és a díszítések is elmaradtak, a szöveg is „városias” lett. Mint tudjuk, a népdal variánsaiban él, ezzel megsokszorozódik.

1. Ál - tal - men - nék én a Ti - szán la - di - kon, la - di - kon de la - di - kon.
Ott la - kik a, ott la - kik a ga - lam - bom, ott la - kik a ga - lam - bom.
Ott la - kik a vá - ros - ba', a har - ma - dik ut - cá - ba',
Pi - ros ró - zsa, kék ne - fe - lejcs, i - bo - lya vi - rít az ab - la - ká - ban.

2. Által mennék én a Tiszán, nem merek, nem merek, de nem merek.
Attól félek, hogy a Tiszába esek, hogy a Tiszába esek.
Lovam hátán, sejhaj, félre fordul a nyereg,
Tisza vize habjai közt elveszek, a babámé nem leszek.

Sok évtizedes munkája során maga Kodály is érzékelte a magyar népdal minden tekintetben ezerarcú voltát. Erről az örökös és állandó megújulásról így írt: „A népköltés örök rejtélye... A folyton forrongó kohó, melyben egyszerre születnek új szintézisek és bomlanak föl régi egységek, egyszerre születik meg az új és hal meg a régi – de újjászületik, ami benne maradandó...”²⁵

Baj-e ez? Nem.

Ebben a rövid írásban megpróbáltam néhány példán keresztül reflektorfénybe állítani a tanári munka ezernyi lehetőségét, melyek nemcsak az énekórára vonatkozhatnak, hanem a magyar nyelvre, a történelemre vagy a földrajzra is. Ezzel a lehetőséggel kötelességünk élni. A „fiókok nyitogatása”, ahogy Kodály biztatta annak idején tanítványait, nagy örömet okozott, mert visszaidézte bennem a száznál is több bemutatóórára való készülést, keresgélés örömet – úgy is fogalmazhatnék: újraéltem tanári hivatásom legszebb napjait. Szerencsésnek mondhatom magam, mert a több évtizedes pályafutásom alatt semmilyen korosztálynál nem találkoztam a népdaltanulással kapcsolatban ellenvetéssel, ez pedig megalapozta a gyakorlati példák megvalósítását.

IRODALOM

- Bartók Béla – Kodály Zoltán: *Magyar népdalok*. Bp., 1906, Rozsnyai Károly Könyv- és Zeneműkiadóhivatala, 5. o. [https://vmmirror.imslp.org/files/imglnks/usimg/4/42/IMSLP105968-PMLP216126-Bartok_-_Magyar_nepdalok_10_Hungarian_Folk_Songs_for_voice_and_piano_\(1-10\).pdf](https://vmmirror.imslp.org/files/imglnks/usimg/4/42/IMSLP105968-PMLP216126-Bartok_-_Magyar_nepdalok_10_Hungarian_Folk_Songs_for_voice_and_piano_(1-10).pdf)
Dobszay László: *A magyar dal könyve*. Bp., 1984, Zeneműkiadó.
Király Katalin: *Magyarságunk énekei*. Szeged, 2006, Mozaik.
Kodály Complete Edition: Choral works. Bicinia Hungarica, Tricinia. 2013, Hungaroton.
Kodály Zoltán – Ádám Jenő: *Énekes könyv (Általános iskola 4. osztály)*. Bp., 1994, Nemzeti Tankönyvkiadó.

- Kodály Zoltán: *A magyar népzene*. Bp., 1969, Zeneműkiadó.
 Kodály Zoltán: *Visszatekintés I.* Bp., 1964, Zeneműkiadó.
 Kodály Zoltán: *Visszatekintés II.* Bp., 1964, Zeneműkiadó.
 Lukin László – Lukin Lászlóné: *Ének-zene. Általános iskola 8. évfolyam*. Bp., 2002, Nemzeti Tankönyvkiadó.
 Sütő András: Kórémuzsika. In uő: *Gyermekkorom tükörcserepei*. Bp., 1982, Móra, 35–37. o.
 Újfalussy József: *Bartók breviárium*. Bp., 1974, Zeneműkiadó.
 Weöres Sándor: *Magyar etüdök*. Bp., 2006, Tercium.
 Weöres Sándor: Kezdődik az iskola. In uő: Weöres Sándor: *Ha a világ rigó lenne*. Bp., 1981, Móra.

JEGYZETEK

- 1 Előszó a Százszorszép – 100 magyar népdalhoz. In Kodály Zoltán: *Visszatekintés I.* Bp. 1964, Zeneműkiadó, 312. o.
- 2 Sütő András: Kórémuzsika. In Sütő András: *Gyermekkorom tükörcserepei*. Bp., 1982, Móra, 35–37. o.
- 3 Weöres Sándor: Kezdődik az iskola. In Weöres Sándor: *Ha a világ rigó lenne*. Bp., 1981, Móra.
- 4 A magyar népdal művészi jelentősége [1929]. In Kodály: *Visszatekintés I.* 33. o.
- 5 Kodály Zoltán – Ádám Jenő: *Énekes könyv (Általános iskola 4. osztály)*. Bp., 1994, Nemzeti Tankönyvkiadó, 68. o.
- 6 Király Katalin: *Magyarságunk énekei*. Szeged, 2006, Mozaik, 52. o.
- 7 A kép forrása: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Henry_of_Germany_delivering_a_lecture_to_university_students_in_Bologna_by_Laurentius_de_Voltolina_\(21114437820\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Henry_of_Germany_delivering_a_lecture_to_university_students_in_Bologna_by_Laurentius_de_Voltolina_(21114437820).jpg)
- 8 A kép forrása: <https://alchetron.com/cdn/gntherzainer-59737939-fea0-4a3d-aafe-eae193324fb-resize-750.jpeg>
- 9 Újfalussy József: *Bartók breviárium*. Bp., 1974, Zeneműkiadó, 193. o.
- 10 Dobszay László: *A magyar dal könyve*. Bp., 1984, Zeneműkiadó, 124. o.
- 11 Kodály Zoltán: 333 olvasógyakorlat – Előszó [1943]. In Kodály: *Visszatekintés...* i. m. 128. o.
- 12 Kodály Zoltán: *Bicinia Hungarica*. Néhány megjegyzés az I. füzet második kiadásához. In Kodály: *Visszatekintés...* i. m.
- 13 Újfalussy: i. m. 94. o.
- 14 Kodály Zoltán: *A magyar népzene*. Bp., 1969, Zeneműkiadó, 402. o.
- 15 Dobszay: i. m. 132. o.
- 16 Kodály: *Visszatekintés...* i. m. 127. o.
- 17 Kodály Zoltán: Százegy magyar népdal. Előszó [1929]. In Kodály: *Visszatekintés...* i. m. 46. o.
- 18 Weöres Sándor: *Magyar etüdök*. Bp., Tercium, 2006, 35., 44. o.
- 19 A fotó a szerző magántulajdona.
- 20 *Kodály Complete Edition: Choral works. Bicinia Hungarica, Tricinia*. 2013, Hungaroton.
- 21 Lukin László – Lukin Lászlóné: *Ének-zene. Általános iskola 8. évfolyam*. Bp., 2002, Nemzeti Tankönyvkiadó, 31. o.
- 22 Kodály: *A magyar népzene...* i. m. 454. o.
- 23 Dobszay: i. m. 290. o.
- 24 Bartók Béla – Kodály Zoltán: *Magyar népdalok*. Bp., 1906, Rozsnyai Károly Könyv- és Zeneműkiadóhivatala, 1906, 5. [https://vmirror.imslp.org/files/imglnks/usimg/4/42/IMSLP105968-PMLP216126-Bartok_-_Magyar_nepdalok_10_Hungarian_Folk_Songs_for_voice_and_piano_\(1-10\).pdf](https://vmirror.imslp.org/files/imglnks/usimg/4/42/IMSLP105968-PMLP216126-Bartok_-_Magyar_nepdalok_10_Hungarian_Folk_Songs_for_voice_and_piano_(1-10).pdf)
- 25 Kodály Zoltán – Gyermekjátékok. In Kodály Zoltán: *Visszatekintés II.* Bp., 1964, Zeneműkiadó, 184. o.

Az első gyermekkari Kodály-esten szereplő népdalfeldolgozások és azok további élete az iskolai nevelésben

1929. április 14. jeles dátum volt és marad mindnyájunk számára, hiszen egy felejthetetlen hangverseny időpontja. Ez a hangverseny volt az első, amelyen Kodály Zoltán gyermekkarak számára komponált kórusművei hangzottak el. A történelmi jelentőségű eseményről a Pester Lloyd kritikusa így írt: „aki ezeket a gyerekeket hallotta, megleshette, hogyan keletkezik a nemzeti zenekultúra.”⁷¹

Bár a gyermekkari est 1929-ben volt, a szereplők közül két kiemelkedő kórus énekét már 1928-ban megörökítette a His Master’s Voice angol hanglemez cég. Az 1920-as évek végének két híres énekkarát ma is meghallgathatjuk, ugyanis a muzeális felvétellel Kodály Zoltán születésének 100. évfordulója alkalmából 1982-ben a Hungaroton jóvoltából is megjelent. A Wesselényi Utcai Polgári Fiúiskola kórusát Borus Endre, a Szilágyi Erzsébet Leánylíceum énekkarát B. Sztojanovits Adrienne vezényelte. Milyen feladatot adott ez az egyedülálló lehetőség a karnagyoknak és az éneklő gyerekeknek? „A karnagyok múlhatatlan érdeme, hogy kórusuk lelkes, lendületes éneke újabb művek komponálására ihlette a zeneszerzőt, és követésre buzdította karnagy társaikat”⁷² – olvasható a lemez kísérőfüzetében.

A hangversenyen az 1925 és 1929 között komponált 13 kórusmű hangzott el, közülük öt első alkalommal. A koncert programjáról Bónis Ferenc így vélekedett: „Csokorba gyűjtésük nagyszabású nevelői programról tanúskodik: a jövő felnőttjeinek és a művészi muzsika világának egymáshoz közelítéséről.”⁷³

Azokat a népdalokat, gyermekdalokat, népi kiolvasókat, népszokásdallamokat – mintegy húszat –, amelyeket Kodály Zoltán feldolgozott gyermekkari műveiben, 1906 és 1922 között gyűjtötte. Ezekről és a további, nem csak kórusműben feldolgozott, gazdag népdalkincséről *Kodály népdalfeldolgozásainak dallam- és szövegforrásai* címmel a Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézet Népzenekutató Csoportjának öt kutatója – Bereczky János, Domokos Mária, Olsvai Imre, Paksa Katalin és Szalay Olga – kiváló könyvet állított össze, amely a Zeneműkiadónál 1984-ben jelent meg. 2019-ben bővített, angol nyelvre fordított formában is kiadták a további kutatások alapjául szolgáló tudományos művet.

Mielőtt az est műsorát és előadóinak névsorát megtekintenénk, vessünk egy pillantást egy régi fotóra, amelyen Kodály Zoltánt, a Wesselényi Utcai Polgári Fiúiskola 120 tagú kórusát és a kórus vezetőjét, Borus Endrét örökítette meg a fotós.

Miért esett Kodály választása a Wesselényi utcai fiúkra? A zeneszerző 1925-ben felkérte Borus Endrét, hogy a fiúkórusnak tanítsa be a Psalmus Hungaricus ad libitum gyermekkari számára komponált részletét⁷⁴. Az egyik próbán elragadták az „üdén, ércesen csengő fiúhangok”⁷⁵ – ekkor kezdett Kodály Zoltán figyelme a gyermekkarak felé fordulni: „...azokat a dalokat írtam gyermekkara, amelyeket falun is csak gyermekek szoktak előadni. Van ugyanis egy egészen külön gyermek tradíció.”⁷⁶

Ezekben a művekben valósult meg először Kodály zeneszerzői, népzenekutatói és széles körű nevelő tevékenységének egysége. Raics István szerint „kettős szempont vezette őt [Kodály Zoltánt – H. J.], amikor hozzáfogott az első kórusművek írásához. Egy szorosabb értelemben vett zenei szempont, és egy tágabb értelmű, általános

nevelési probléma... A régebbi iskola német szellemű, s minőségileg jelentéktelen kóruszenéje helyett magyar énekkari művészetet akart teremteni a Mester a magyar iskolában. Kodályé a döbbenetes felfedezés, hogy a magyar gyermek nem ismeri saját zenei anyanyelvét.”⁷⁷ Tóth Aladár 1928-ban így fogalmazott: „Kodály Zoltánnak egy egységes és általános, európai nivójú, de sajátosan magyar zenekultúráért vívott küzdelme: a mai Magyarországnak kétségkívül legheroikusabb és legmélyebb gyökerű kulturális erőfeszítése.”⁷⁸

**A Kodály Historicals on His Master's Voice lemezborítójának részlete⁹.
A fotó közepén Kodály Zoltán és Borus Endre, körülöttük a Wesselényi Utcái Polgári Fiúiskola kórusa.**

A felvételt megismerve lehetséges, hogy csalódunk. Manapság tisztára csiszolt hangú, csengő hangszínű felvételek hallhatók, és a különböző versenyeken a zsűritagok is az egységes hangzású szólamokból formált kórushangzást keresik. A felvételen ezzel szemben a Wesselényi utcai fiúk éneklése „kócos”, énekük nem a fegyelmezett tiszta-pontosság megvalósítását célozza, hanem természetes, gyermeki lendület vezet előadásukat. Ez a felvétel korántsem makulátlan, de sugárzik a gyerekek játékos kedve, a mű iránti szeretet, az igyekezet, a közös éneklés adta öröm. Színes fantáziájuk abban nyilvánul meg, hogy a hangjukkal játsszák el a történetet, átélnek minden pillanatot.

Mit tudtak ezek a fiúk? Miért lehetnek – bizonyos szempontból – példának tekinthetők? Fényes hangjuk, tiszta tekintetük megragadta Kodály Zoltánt, aki hasonló gyerekek között nevelkedett hét évig Galántán. A pesti fiúk talán emlékeztették a zeneszerzőt mezítlábas pajtásaira. Sokféle érzélem átélésére, megjelenítésére volt képes a gyereksereg akkor is, ha dramatizált gyerekjátékot játszott, még inkább, ha a játék a magyar történelem hosszabb-rövidebb periódusának emlékét őrizte. A hidasjáték, amely a magyarok

és a németek egyenlőtlen harcát, a magyar nép igazságkeresését örökíti meg, Kiss Áron *Magyar gyermekjáték-gyűjteményében*¹⁰ negyven változatban található meg. Kodály Zoltán teremtő fantáziája ezekből alkotott nagyszabású tablót.

KODÁLY ZOLTÁN GYERMEKKARÉSTJE

1929. ÁPRILIS 14-ÉN, VASÁRNAP ESTE FÉL 6 ÓRAKOR
A ZENEMŰVESZETI FŐISKOLA NAGYTERMÉBEN

KÖZREMŰKÖDNEK:

- AZ ATTILA UCCAI
POLGÁRI ISKOLA ÉNEKKARA**
VEZETI: KERTÉSZ GYULA
- A BERZSENYI DÁNIEL
REÁLGIMNÁZIUM ÉS A BÓLYAI
REÁLISKOLA EGYESÜLT ÉNEKKARA**
VEZETI: TURRY FERENCZIN
- A HERNÁD UCCAI
POLGÁRI ISKOLA ÉNEKKARA**
VEZETI: STEINER REZSÓ
- A ROTTENBILLER UCCAI
POLGÁRI ISKOLA ÉNEKKARA**
VEZETI: DORÓ SÁNDOR
- A SZILÁGYI ERZSÉBET
LEÁNYLICEUM ÉNEKKARA**
VEZETI: B. SZTOJANOVITS ADRIENNE
- A WESSELÉNYI UCCAI
POLGÁRI ISKOLA ÉNEKKARA**
VEZETI: BORUS ENDRE
- ORGONA: RIEGLER ERNŐ

Az 1929-es koncert közreműködői

egyneműkar részére dolgozta fel 1929-ben, így az első gyermekkari koncert felemelő nyitódarabjaként hangzott el.

A hangverseny műsora – nyomatott Kner Izidor könyvnyomdájában Gyomán

MŰSOR

*

I. PANGE LINGUA

ORGONAKÍSÉRETTTEL ELŐADJA
AZ ATTILA UCCAI POLGÁRI ISKOLA ÉNEKKARA
ÉS A SZILÁGYI ERZSÉBET LEÁNYLICEUM
ÉNEKKARA *Előv. előadás!*

II. JELENTI MAGÁT JÉZUS

2. ÉPESZTENDŐT KÖSZÖNTŐ
ELŐADJA A SZILÁGYI ERZSÉBET
LEÁNYLICEUM ÉNEKKARA

III. GERGELYJÁRÁS

ELŐADJA A ROTTENBILLER UCCAI
POLGÁRI ISKOLA ÉNEKKARA

IV. I. VILLÓ

2. FÜNKÖSDŐLŐ

ELŐADJA A SZILÁGYI ERZSÉBET
LEÁNYLICEUM ÉNEKKARA

S Z Ü N E T

V. I. GÓLYA NÓTA

2. TÁNCNÓTA

ELŐADJA A WESSELÉNYI UCCAI
POLGÁRI ISKOLA ÉNEKKARA

VI. I. ISTÉN KOVÁCSA

2. TÜRÖT ESZIK A CIGÁNY
ELŐADJA A HERNÁD UCCAI
POLGÁRI ISKOLA ÉNEKKARA

VII. CIGÁNY SIRATÓ

ELŐADJA A BERZSENYI DÁNIEL
REÁLGIMNÁZIUM ÉS A BÓLYAI REÁLISKOLA
EGYESÜLT ÉNEKKARA

VIII. I. A SÜNET SÓGOR

2. LENGYEL LÁSZLÓ
ELŐADJA A WESSELÉNYI UCCAI
POLGÁRI ISKOLA ÉNEKKARA

A 13 mű keletkezési sorrendje a következő:

- 1925: Villő – Zoborvidéki böjti szokás
Túrót eszik a cigány – Két népdal
- 1926: *Gergely-járás* – Magyar iskolás fiúk nótái szerint
- 1927: *Jelenti magát Jézus* – Zoborvidéki népdal
Lengyel László – Népi töredékek alapján
Ajánlás: „A Wesselényi utcai fiúknak és vezérüknek, Borus Endrének”
- 1928: *A süket sógor* – Népi szöveg
Cigánysírató – Székely népdalok
Isten kovácsa – Népi kiolvasó szöveg
- 1929: *Pange lingua* (Az *Öt Tantum ergo* zenei anyagából)
Gólya-nóta – Népi gyermekdal
Pünkösddőlő – Népi töredékek alapján
Ajánlás: „A Szilágyi Erzsébet leánylíceum énekkarának és mesterének, B. Sztojanovits Adrienne-nek”
Táncnóta – Népdal után
Új esztendőt köszöntő – Nagyszalonta

A kórusok karnagyairól – kettő kivételével – a következőket tudhatjuk: A Wesselényi Utcai Polgári Iskola karnagya Borus Endre volt. A Zeneakadémián hegedűt és zeneelméletet tanult, szakfelügyelőként, Budapest főváros tisztviselőjeként is tevékenykedett, 1923-tól a Wesselényi Utcai Polgári Fiúiskola énektanára volt. Kórusával közreműködött az alakuló ifjúsági kórusmozgalom elindításában. Kodály első gyermekkari műveinek nagysikerű bemutatója is az ő nevéhez fűződik: először a *Villőt* és a *Túrót eszik a cigányt* énekelték, később számukra írta Kodály a *Lengyel Lászlót*.

Az Attila Utcai Polgári Iskola énekkarát Kertész Gyula vezette. Karnagy tevékenysége mellett zeneszerzőként, zenetanárként működött, Kodály tanítványa, a Magyar Kórus Kiadóvállalat egyik alapítója volt.

A Rottenbiller Utcai Polgári Iskola énekkarának karnagyáról, Dobó Sándorról sajnos nem tudunk többet.

A Hernád Utcai Polgári Iskola (ma Baross Gábor Általános Iskola) énekkarát Steiner Rezső vezette, róla több információval nem rendelkezünk.

A Berzsényi Dániel Reál gimnázium és a Bólyai Reáliskola egyesült énekkarának karnagya Turry Peregrin zenekari oboaművész (évtizedekig az Operaház zenekarának tagja), középiskolai énektanár, karnagy volt, aki a Zeneakadémián is tanított.

A Szilágyi Erzsébet Leánylíceum Énekkarát Sztojanovits Adrienne vezette. Az iskola elődje a kerületi nyilvános községi leányiskola volt, amelyet 1881-ben alapítottak. Az iskola gazdag zeneisége Sztojanovits Adrienne művészete nyomán, az általa vezetett, száztagú leánykar által – részben Kodály Zoltán műveinek előadásával – mutatkozott meg. A híres karnagy az 1920-as évektől, majd Szőnyi Erzsébet az 1940-es évek végétől, Mohayné Katanics Mária 1959-től 1984-ig, Csík Miklós pedig az 1980-as években vezette a jeles énekkart, amelynek magas művészi szintjét Sztojanovits Adrienne követői is megőrizték.¹¹

A két leghíresebb kórus bemutatói az első hangversenyen igencsak tiszteletet parancsolóak ma is, mert igen nehéz műveket tanultak meg rövid idő, mindössze egy-két hónap alatt. A 13 műből az 5 akkor először bemutatott darab a következőképp oszlott meg a legjobb énekkarok között.

A Wesselényi Utcai Polgári Fiúiskola énekkara és Borus Endre:

- *Gólya-nóta* (1929)
- *Táncnóta* (1929)

A Szilágyi Erzsébet Leányliceum Énekkara és Sztojanovits Adrienne:

- *Pange lingua* (1929)
- *Új esztendőit köszöntő* (1929)
- *Pünkösdlő* (1929)

**Sztojanovits Adrienne, Kodály Zoltán, Borus Endre és a Szilágyi Erzsébet
Leányliceum Énekkara. Az 1929-es koncert közreműködői –
a hanglemez kísérfüzetéről¹²**

Bátran kijelenthetjük, hogy az 1929-es hangverseny egy heroikus erőfeszítés első gyümölcse volt. 85 évvel később, 2014. április 13-án elhangzott az első gyermekkari Kodály-est teljes műsora. Dr. Ittész Mihály, a Magyar Kodály Társaság elnöke, Kodály Zoltán teljes életművének legavatottabb ismerője méltó megemlékezés-ként a nevezetes hangverseny műsorának megisméltését tűzte ki, szintén a Zeneakadémián. Ehhez a dátumhoz társult az Éneklő Ifjúság mozgalom 80. évfordulója.

Az ifjúsági kórusok mozgalma az 1929-es koncerttel kezdődött el, és annak óriási sikere folytatásra ösztönözte Bárdos Lajos tanár urat és elhivatott munkatársait, Kertész Gyulát és Kerényi Györgyöt. Ők alapították a Magyar Kórus kiadványt, és szervezték az ifjúság dalos ünnepeit. 1934-ben már Éneklő Ifjúság néven Budapesten első ízben, a 30-as évek második felében egyre több vidéki városban rendeztek Éneklő Ifjúság hangversenyeket.

Az Éneklő Ifjúság és a cserkészmozgalom hatékonyan fordította a fiatalok figyelmét a magyar népdalkincs felé, népszerűsítette a népdaléneklést. Ezért a népdalfeldolgozások tanulása, előadása fokozta az éneklés okozta örömet. Bár ének-zenei általános iskolák még nem voltak, de az „énekes iskolák” voltak azok, amelyeknek mindennapjai áthatottak az éneklés. 1948-ban megszüntették az énekes „mozgalmat”, a Magyar Kórus Kiadó engedélyét bevonták.¹³

1950-től ének-zenei általános iskolák nyíltak az országban, amelyeknek tantervében a mindennapi énekóra, karéneke, társaszene vagy a néptánc sok élményen keresztül gazdagította a gyerekek tudását. Az iskolai kórusok magas színvonalú szereplései – akkor az Úttörő Kulturális Seregszemléken – bizonyították a zenetanulás, éneklés értékét, nevelő erejét. 1978-ban jelent meg hivatalos közlemény az Éneklő Ifjúság újraindításáról, a KÓTA Ifjúsági Bizottsága szervezésében folytatódott a nemes tradíció. A 80-as években normál tantervű iskolák kórusai is – rátermett kórusvezetővel – képesek voltak a *Villót* vagy a *Gólya-nótát* énekelni. Ma már ez nincs így.

Manapság csak ének-zenei általános vagy zenei tagozatos iskolák kórusai képesek a három- vagy többszólamú művek művészi előadására. Hogy az éneklőkedv megmaradjon, a Kodály Zoltán Nemzeti Kórusversenyen két szintre jelentkezhetnek a gyermekkarok. Az „A” szinten kötelező művet is be kell mutatni, a „B” szinten szabadon választott műsorral szerepelhetnek a kórusok.

Ez után a rövid áttekintés után érkezzünk el a 2014-es gyermekkari esthez! Az 1929-ben éneklő legtöbb énekkar jogutódja nem szerepelhetett 2014-ben, mert vagy nem létezik már az iskola az intézmény – vagy akár az épület – szintjén, vagy nem rendelkezik a műsor előadására képes énekkarral. A Magyar Kodály Társaság elnöksége azok közül a kórusok közül választott, amelyek már több jelentős kórusesemény – nemzeti és nemzetközi versenyek – sikeres résztvevői, nyertesei, állami ünnepek, évfordulók felkért szereplői voltak 2014-ig. Vezetőik karnagyi különdíjak, állami kitüntetések birtokosai, országos tanári továbbképzések előadói.

KODÁLY ZOLTÁN GYERMEKKAREST

2014. ÁPRILIS 13-ÁN,
VASÁRNAP ESTE 6 ÓRAKOR
A ZENEAKADÉMIA NAGYTEREMÉBEN

AZ ELSŐ ÉNEKLŐ Ifjúság HANGVERSENY
80. EVFORDULÓJA MÁMÁR!
A 85. ÉV. 1929. ÁPRILIS 14-ÉN MEGTARTOTT
ELSŐ KODÁLY GYERMEKKARIST MÓRHÁVÁN

Küremköldök:

KODÁLY ZOLTÁN MAGYAR KÓRUSISKOLA
LAKÓTELE ÉS FERENC KÓRUS
VEZETI: SÁPSON FERENC

ANDOR ILONA ÉNEK-ZENEI ÉRTELMI ISKOLA
ANDOR ILONA GYERMEKKAR
VEZETI: TAMÁSI KINGA

HUNYADI JÁNOS ÁLTALÁNOS ISKOLA
NAGYKÖRÖSI
VEZETI: IGALINE BÜTTNER HEDVIG

VÁROSMAGYARI GYMNÁZIUM ÉS
KÖR KODÁLY Ifjúság Kórusa
KÖR GYERMEKKARA
VEZETI: HRASCHÉK KATALIN

MARCHEZSÉNY FERENC KODÁLY ISKOLA
GYERMEKKARA
VEZETI: ÓRI SILLA ÉS HERCEGZKY ESZTER

PESTSZENTIMREI VÁROSMAGYARI GYMNÁZIUM
VÖRÖSMARTYI ÉNEKKARA
VEZETI: GYOMBOLAI BALÉNT

SENET ISTVÁN KIRÁLY ZENEKÖZPONTI
SZAKKÖZNEVELŐ ISKOLA
VEZETI: TÓKÉS MARIÁ TERÉZ

TERÉZVÁROSI MAGYAR
KODÁLY KÓRUS
VEZETI: SZÉKELY VALÉRIA

ORIGÓNA HARMATH DÉNES

Műsor:

1. Pange lingua

Ajtonyi Szent Terézia himnusza
Előadja a Landler és Tóthlaci Kórus
Vezető: SÁPSON FERENC
Orgonán közreműködik: HARMATH DÉNES

Készítőtől mondja: Irénia Mihály
a Magyar Művészeti Akadémia rendes tagja,
a Magyar Kodály Társaság elnöke

II. 1. VIII/8

Zoborvirágok lejtő szőlője (1925)

2. Tánemőda

Vígadal után (1929)

Előadja az Andor Ilona Gyermekkar
Vezető: TAMÁSI KINGA

III. 1. A síket sógor

Népi estereg (1928)

2. Gergegy-járás

Magyar adalok legújabb szavai (1926)

Előadja a Hunyadi János Iskola Nagykörösi
Vezető: IGALINE BÜTTNER HEDVIG

IV. Cigányábrító

Szekély népdalok (1928)

Előadja a Kör Gyermekkar
Vezető: HRASCHÉK KATALIN

V. 1. Gólyanóta

Népi gyermekdal (1929)

2. István kovácsa

Népi kórusdal szöveg (1928)

Előadja a Kodály Iskola Gyermekkar
Vezető: ÓRI SILLA ÉS HERCEGZKY ESZTER

VI. 1. Túrót eszik a cigány

Két népdal (1925)

2. Lengyel László

Népi történelmi alapítvány (1927)

Előadja a Vörösmartyi Leánykar
Vezető: GYOMBOLAI BALÉNT

VII. 1. Jelenti magát Jézus

Zoborvirágok népdal (1927)

2. Újzelemlődik köztudó

Nagyváltás (1929)

Előadja a Szent István Király Nőkar
Vezető: TÓKÉS MARIÁ TERÉZ

VIII. Pünkösdtűz

Népi történelmi alapítvány (1929)

Előadja a Magnificat Ifjúsági Kórus
Vezető: SZÉKELY VALÉRIA

IX. A magyarokhoz

Berezanyi István verse (1907 / 1936)

Előadja az egyesített énekkar
Vezető: SÁPSON FERENC

A hangverseny fővédőke:
Kodály Zoltáné

Védőkör:

dr. Vigh Andras, barfamielése,
egyetemi tanár,
a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem rektora

dr. Bónis Ferenc, zenetanár,
a Magyar Kodály Társaság volt elnöke,
a valamikori népzenei Éneklő Ifjúság programok szerkesztője

Daróczi Bárdos Tamás, zeneszerző,
a Bartók Lajos Társaság társelnöke

Közösített tartoznak
a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetemnek és
a Kórusművelési Intézetnek és
a hangverseny megrendezéséhez nyújtott segítségért.

A hangverseny társzervezője
a Magyar Kórusok és Zenekarok Szövetsége, KÓTA

A helyszíni együttesen 500 Ft.
Értékesítésként
a Magyar Kodály Társaság irodájában
magyar.kodaly@iszakademia.hu
06-1722-1092

a KÓTA Titkarságán
kora@kota.hu
06-1225-3713

A meghívó betűtípusa és díszítőelemei
az 1929. évi hangversenynek
a gyomai Kőr Nyomdában készült eredetijét követik.
Tipográfia és nyomtatás: IRISZ REPRO STUDIO. Kőszeműtár
Feltöltés kizárólag a MKT cikke

A 2014-es hangverseny műsora és szereplői¹⁴

A műsor teljes egészében megegyezik a nevezetes 1929-es hangverseny műsorával, de a művekből álló blokkok összetétele nem ugyanaz. Egyedül a legelsőnek elhangzott *Pange lingua* maradt a helyén. Még egy változás történt: ezen a hangversenyen az egyestített énekkar – 8 iskola több mint 500 tanulója – énekelte Kodály Zoltánnak a műsört befejező, *A magyarokhoz* című, 1936-ban komponált, emblematikus kánonját.

A felemelő, a múltat idéző hangverseny rendkívüli élményt jelentett a szereplő kórusoknak és karnagyaiknak, akik „megmártózhattak” Kodály Zoltán első, gyermekeknek szánt kompozícióiban. A tanárok – annak idején, gyermekként – ezeket a műveket saját, valószínűleg példaképnek tekintett kórusvezetőjük vezényletével énekeltek, talán Kodály Zoltán jelenlétében, néhányszor dicséretét is elnyerve. Micsoda eszköz volt annak a generációnak a kezében, akik nagy elődök sugárzásában nőttek fel!

A két hangverseny között eltelt 85 év. A társadalmi változások oktatásügyet tépázó hullámváza után 2014-ben bizonyítani tudtak a szereplők: bemutatták, hogy a jó tanár lelkén, személyiségén, muzikalitásán keresztül lehetséges tovább éltetni a népdalokat, népdalfeldolgozásokat. Mohayné Katanics Mária ezt a következőképp fogalmazta meg: „Évtizedek óta valamilyen belső erő tartja frissen a kórusműveket. Nem válnak megunttá, nem kopnak, valahányszor elővesszük, újjászületnek.”¹⁵

IRODALOM

- Bónis Ferenc: *Élet-pálya: Kodály Zoltán*. Bp., 2011, Balassi Kiadó – Kodály Archívum.
 Dr. Brückner Huba: *Egyenes úton – Bárdos Lajos élete*. Bp., 2017, Bárdos Lajos Társaság.
 Eöszte László: *Kodály Zoltán élete és munkássága*. Bp., 1956, Zeneműkiadó Vállalat.
 Herzka Ferenc, Gábor Ágnes és a Szilágyi Erzsébet Női Kar (szerk.): *Katanics – „A legmélyebben átélt szellem mágusa”*. 2018.
 Kiss Áron: *Magyar gyermekjáték-gyűjtemény* [1891]. Bp., 2000, Holnap Kiadó.
 Kocsis Zoltán (szerk.): *Kodály historicals on His Master's Voice* [1928]. Bp., 1982, Hungaroton.
 Mohayné Katanics Mária: *Válogatás Kodály kórusműveiből*. Bp., 2019, Flaccus.

JEGYZETEK

- Eöszte László: *Kodály Zoltán élete és munkássága*. Bp., 1956, Zeneműkiadó Vállalat, 99. o.
- Kocsis Zoltán (szerk.): *Kodály historicals on His Master's Voice* [1928]. Bp., 1982, Hungaroton. Idézet Eöszte Lászlótól a hanglezem kísérőfüzetéről.
- Bónis Ferenc: *Élet-pálya: Kodály Zoltán*. Bp., 2011, Balassi Kiadó – Kodály Archívum, 244. o.
- Eöszte: i. m. 80. o.
- Uo.
- Uo.
- Uo.
- Idézet Eöszte Lászlótól a hanglezem kísérőfüzetéről. Kodály Zoltán: *Engyel László*. Előadja a Wesselényi Utcai Polgári Iskola fiúkórusa. Vezényel Borus Endre. <https://www.youtube.com/watch?v=vyDPHESPI>
- Kocsis Zoltán (szerk.): *Kodály historicals on His Master's Voice* [1928]. Bp., 1982, Hungaroton.
- Kiss Áron: *Magyar gyermekjáték-gyűjtemény* [1891]. Bp., 2000, Holnap Kiadó.
- Herzka Ferenc, Gábor Ágnes és a Szilágyi Erzsébet Női Kar (szerk.): *Katanics – „A legmélyebben átélt szellem mágusa”*. 2018, 17. o.
 Kodály Zoltán: *Villő*. Előadja a Szilágyi Erzsébet Leánylíceum Énekkara, vezényel Sztójanovits Adrienne.
<https://www.youtube.com/watch?v=sZnFo-JeZaU>
- Kocsis (szerk.): i. m.
- Dr. Brückner Huba: *Egyenes úton – Bárdos Lajos élete*. Bp., 2017, Bárdos Lajos Társaság, 205. o.
- A képen a szerző saját példánya látható.
- Mohayné Katanics Mária: *Válogatás Kodály kórusműveiből*. Bp., 2019, Flaccus, 270. o. Katanics Mária szavainak bizonyítékul szolgálhat a Marosszéki Kodály Zoltán Gyermekkarának felvétele (2012. január 22.), melyen Kodály *Táncnóta* című kórusművét éneklék Czákó Gabriella vezényletével. <https://www.youtube.com/watch?v=Dtlk1Ats4dw>

Kapcsolataim a csehtestvérekkel

A magyar–cseh művelődéstörténeti kapcsolatok fontos, kevésbé ismert fejezetét jelentik a protestáns kapcsolatok. Visszatekintve akár a huszitizmus koráig. Később pedig ennek az „előreformációnak” a hagyományát folytatták az evangéliumi egyházak. Amikor II. József engedélyezte a protestáns egyházak működését a cseh tartományokban, számos magyar lelkész indult ottani szolgálatra. Jelenleg a Csehtestvérek Protestáns Egyháza képviseli a protestantizmus örökségét Csehországban, híveinek száma nem sokkal több félszázezernél. A jelentős mértékben szekularizálódott cseh társadalomban e kisebbségi egyházban gazdag a gyülekezeti élet. A cseh kultúra fontos hagyományához értékes eredményekkel járultak hozzá, az első bibliafordítás (Kralice, 1579–1593) a cseh „testvérek” munkája volt. Utolsó püspökük pedig, a hazájából menekülni kényszerült Comenius, a pedagógia tudományának európai jelentőségű alapvetője. Nem volt véletlen, hogy 1650-ben, részint politikai célokból (a Habsburg-ellenes protestáns szövetség lehetőségét keresve) Lórántffy Zsuzsanna meghívására Sárospatakra érkezett, majd négy éven át tanított a református kollégiumban. Hitvallási iratait tekintve a csehtestvér egyház a magyar református egyházhoz áll a legközelebb, kapcsolatai külön fejezetet jelentenek a protestantizmus közép-európai történetében. E személyes visszaemlékezés a hagyomány közelmúltbeli folytatásának néhány állomását eleveníti fel.

(I.) Teológus-hallgatóként két évig jártam Huszti Kálmán Prágában doktorált professzorunk fakultatív cseh kurzusára. Pusztán érdeklődésből tettem ezt, nem is sejtve, mennyi jó dolog fakad majd ebből egész életemben. Mikor édesapám meghallotta, hogy csehül tanulok, nekem ajándékozta azt a reprezentatív kiadványt, melyet egy prágai orvosi szimpóziumon kapott emlékbé: egy gyermekmondókákat, népmeséket és mondákat tartalmazó gyűjteményes kötetet Mikoláš Aleš illusztrációival. Nagy gyönyörűséggel addig-addig forgattam, míg végül sok minden úgy ragadt rám belőle, mintha cseh óvodába jártam volna.

(II.) Még a hatvanas években történt, hogy egy nemzetközi konferencián „Dobrý večer!”-rel találtam beköszönni a cseh és szlovák kollégák szobájába, mire ők rögtön beinvitáltak és helyet kínáltak. A percek alatt kialakult ismerkedő beszélgetés során egy pozsonyi lelkész elejtette, hogy most kezdett el szlovák létére magyarul tanulni, mert gyülekezetének néhány idős tagjával csak így tud elbeszélgetni. Erről a testvéri gesztusról sohasem értesültem volna, ha kollégáimat nem az anyanyelvükön szólítom meg.

(III.) A hetvenes–nyolcvanas években Tóth Károly püspökünk egyhetes német nyelvű konferenciákat szervezett Tahiban NDK-s, csehtestvér és magyar református lelkészek számára. Ezekben az alkalmakon meglepődve tapasztaltam, hogy életérzés, gondolkodás és kegyesség tekintetében – nyilván történeti okokból – hozzánk legközelebb a csehtestvérek állnak. Jó volna egymást jobban megismernünk!

(IV.) Tahiban az egyik ilyen konferencián barátkoztunk össze Bohuslav Holý moravectsi lelkipásztorral, aki meghívott a Türelmi Rendelet 200. évfordulóján tartandó jubileumi ünnepségükre. Erre készülve elevenedett meg előttem igazán, hogy mi is történt 1781-ben a következő években a cseh–magyar református egyházi kapcsolatok terén.

Tudvalevő, hogy az 1620-as fehérhegyi csata után a csehek háromszáz évre elvesztették nemzeti függetlenségüket, s a nem katolikus egyházak egyetlen tollvonással törvényen kívül helyezték. Aki nem hagyta el az országot, az automatikusan a katolikus egyház tagja lett. Ezután 160 évvel, II. József Türelmi Rendelete ugyan nem engedte meg a Csehtestvér Egyház újrászervezését, de engedélyt adott arra, hogy az egykori cseh–morva testvérek utódai – ha volna még ilyen szándékuk – az ágostai hitvallású evangélikus, vagy a helvét hitvallású református egyház keretében gyakorolják hitüket. Erre a kapunyitásra több mint hetvenezen jelentkeztek, és 1784 végéig 267 protestáns anyaegyházközség és 748 leányegyházközség kelt újból életre. A megelevenedő gyülekezeteknek érthető módon égetően szükségük volt lelkészekre és tanítókra, akik készek gondjaikba venni a pásztor nélkül maradt nyájat. S mivel a csehtestvérek hagyományai a helvét irányzathoz álltak legközelebb, az árva eklézsiák nagy többsége református lelkészek után nézett. Megkeresésükre a század végéig Sárospatakról és Debrecenből összesen 74 teológus hallgató és fiatal lelkész vállalt szolgálatot cseh és morva földön. Közülük való volt az a miskolci születésű Szalatnay János is, aki a moravecsi gyülekezet pásztorja lett. Utódja a fia, majd az unokája volt. Vendégszolgálatom alkalmával magam is megállhattam egymás melletti sírjaik fölött a moravecsi templomkertben.

Amikor megérkeztem Moravecsbe, Holý kollégám első kérdései közt szerepelt, hogy milyen nyelvű igehirdetéssel készültem: „Német nyelvűvel” – feleltem. „Szó sem lehet róla – mondta erre –, csehül kell prédikálnod!” Másnap mondatról mondatra lefordította a prédikációm, én meg diktálása után írtam a cseh szöveget, és szóról szóra megtanultam. Megérte! Az ünnepi istentisztelet után a templomajtóban mindenkivel kezet fogtunk, és szemmel látható volt az elköszönő hívek hálás öröme. Egy időss asszonytestvérünk még kezet is akart csókolni. (Ez a templombejárat látható a csehtestvérek 2017-es hajtogatós falinaptárának utolsó oldalán, mely azóta is ott van a falon az asztalom fölött.) Az istentiszteletet követő ünnepi ebéden pedig egy élő, Pilzenben lakó Szalatnayval is találkozhattam. És végül azt sem hagyhatom említés nélkül, hogy Moravecsbe anyósom is elkísért, s mivel ő csak magyarul tudott, házigazdánk neki egy, a gyülekezetéhez tartozó, Csallóközből kitelepített családot szervezett be beszélgetőtársaknak.

Holý barátommal folyamatosan tartottuk a kapcsolatot levelezés és családi látogatás formájában, egészen a haláláig. Egyszer ő is prédikált nálunk Szolnokon, természetesen csehül. De a zárómondatot magyarul tette hozzá: „Isten szeret Titeket!”

(V.) A Lutheránus Világszövetség az 1984. évi nagygyűlését Budapesten tartotta. A gyűlés idejére eső vasárnapon a külföldi résztvevők az ország különböző gyülekezeteiben szolgáltak. Mi akkor már Szolnokon laktunk, de továbbra is tartottuk a kapcsolatot előző szolgálati helyünk, Albertirsa protestáns lelkészeivel. Ennek köszönhetően az irsai evangélikusok meghívására az említett vasárnapot velük tölthettem, és egy cseh lutheránus püspök tolmácsa lehettem.

(VI.) A kilencvenes évek elején már nagy lendülettel folytak énekeskönyvünk megújításának munkálatai. Első lépésként egy pótfüzetet kívántunk megjelentetni. Az anyaggyűjtés során néhány ének különösen megtetszett a Holý barátomtól kapott cseh énekeskönyvből. Fordítót keresve jutottam el Bede Annához, akinek több műfordítását is telitalálatnak éreztem. Igen szívesen fogadott, és készséggel kapcsolódott be énekügyi munkáinkba. Sodró erejű zsoltárátköltései mellett négy csehből fordított éneke is bekerült az 1995-ben *Ó és Új* címmel megjelent pótfüzetünkbe, az *Emlékezzünk mennyi Fiáról* kezdetű pedig a 2021-es új énekeskönyvben látott napvilágot.

(VII.) 2006-ban feleségemmel együtt nyugdíjba mentünk, és gyermekeink közelébe, Csepelre költöztünk. Újra felvehettem néhány elejtett fonalat, egyebek közt a cseh–magyar kapcsolatok ápolását. Sok minden megfordult a fejemben: vendégprofesszorok meghívása Prágából, cserediákság, testvérgyülekezeti kapcsolatok, tematikus lelkészkonferenciák stb. Bár több irányban is tettem kezdeményező lépéseket, a következőkben csak arra szeretnék kitérni, ami ezekből – vagy ezeken túlmenően – Deo favente meg is valósult.

(VIII.) 2006 őszén részt vettem az európai protestáns egyházzenészek bystricei konferenciáján. A szakmai eszmecsere és a nagyon színes zenei programok mellett ilyenkor mindig mód nyílik arra is, hogy személyes kapcsolatokat létesítsünk, illetve ápoljunk egymással. Ekkor találkoztam először Ladislav Moravetz-cel, az 1918-ban újrászerveződött Csehtestvérek Protestáns Egyházának főkantórával, valamint Oliver Engelhardt-tal, az egyház külügyi osztályának munkatársával. Remekül tudtunk együttműködni mindkettejükkel a következő években.

(IX.) Kapcsolatépítő terveimmel fölkerestem Jaromír Plíšek budapesti cseh nagykövetet, akiről tudtam, hogy a csehtestvér egyház zsinati tagja. Nagyon segítőkészen fogadott, és rögtön beajánlott a követség haladó nyelvtanfolyamára. A tanfolyam vezetője, Leoš Dufek kitűnő pedagógus volt, aki minden egyes tanítványának a maga érdeklődési területén igyekezett segítséget nyújtani. Nekem például kiszemelte és kikölcsönözte a követség könyvtárából Kúr Géza *Cseh–magyar református történeti kapcsolatok* című könyvét, amelynek rendkívül nagy hasznát vettem a továbbiakban.

(X.) 2009-ben volt a csehtestvér egyház soron következő zsinati ülése, amelyre – bevett szokás szerint – egyházunk képviselőit is meghívták. Mivel időben ez éppen egybeesett a mi alkotmányozó zsinatunkkal, vezetőink közül senki sem tudott Prágába menni. Ráérős, nyugdíjas voltomra és ismert cseh kapcsolataimra tekintettel végül rám esett a választás. Ékes cseh nyelven elmondott köszöntőmmel (melyet előzőleg Leoš Dufek is átnézett és kisimított) kellemes meglepetést szereztem a csehtestvéreknek. A zsinati ülés szünetében alkalmam volt szót váltani Fazekas Lászlóval, a Szlovákiai Református Keresztyén Egyház püspökével, valamint a cseh testvéregyház két jelenlévő külügyesével, Gerhard Frey-Reininhausszal és Oliver Engelhardt-tal egy cseh–magyar lelkésztalálkozó lehetőségéről, mondjuk Mátraházán.

Mindhárman örömmel fogadták a kezdeményezést, és támogatásukról biztosítottak.

(XI.) Hazaérkezve előterjesztettem elgondolásunkat kerületünk püspökének, Bogárdi Szabó Istvánnak, aki rögtön pártfogásába vette a kezdeményezést. Felajánlva a szükséges erkölcsi és anyagi támogatását, a további teendők intézésével munkatársát, Regéczy-Nagy Enikót bízta meg. Az előkészítés során szükségesnek bizonyult egy rövid áttekintés a csehtestvérek és a magyar reformátusok történelmi kapcsolatairól. Ezt az áttekintést Kúr Géza könyvének és a mi nemzedékünk tapasztalatainak felhasználásával magam állítottam össze. Élőszóban mondhattam el ezt Sárospatakon Kiss Endre József könyvtáros meghívására, Karsay Eszter felkérésére a Budapest-Klauzál téri gyülekezetben, Hantos Jenő felkérésére pedig a nyugdíjas lelkészek egyik összejövetelén.

(XII.) 2010-ben meghívtak a prágai Magyar Intézetbe, ahol előadást tartottam *Kicsoda az ember?* címmel. A hallgatóság soraiiban ott ült feleségével és leányával Jaromír Plíšek volt budapesti nagykövet is. Mikor az előadás után régi ismerősökként üdvözöltem őket, baráti

beszélgetésre hívtak egy közeli sörözőbe. Többek között szóba került a szervezés alatt álló mátraházi konferencia is. Azt mondta, mindhárman szívesen eljönnének rá. Ez alkalommal ismertem meg Éles György prágai magyar lelkészt, aki gyülekezetének néhány érdeklődő tagjával együtt szintén részt vett az előadáson.

(XIII.) 2011 tavaszán került sor a régóta formálódó mátraházi találkozóra. Mintegy tíz magyar és tíz cseh résztvevő volt jelen egyszerre. A találkozót Szabó István püspök nyitotta meg, majd Fazekas László szlovákiai püspök és Kiss Gy. Csaba, az ELTE tanára köszöntötte a jelenlévőket. Időközben megérkezett Prágából Jaromír Plíšek családjával, valamint Oliver Engelhardt és Éles György. Mindenki az anyanyelvén beszélt, Édes Árpád és Erdélyi Pál felvidéki lelkipásztorok tolmácsolásával. Az igeszolgálatok mellett két előadás hangzott el egyházainknak a rendszerváltás körüli útkereséséről, illetve a lelki megújulás szükségességéről és lehetőségéről. Tomáš Molnár trutnovi, illetve Végh Tamás Budapest-fasori lelkipásztor előadását csoportos megbeszélés, majd összegző fórum követte. Délután: kirándulás, este: állófogadás, ismerkedés, kötetlen beszélgetés. Szívmelengető szímfoltot jelentett Kardos Ábel lovasberényi szolgatársunk vetítettképes beszámolója a časlaviakkal ápolott testvérgyülekezeti kapcsolatokról. Megszólt Jaromír Plíšek esti dala cseh (Když soumrak zháší světlo) és magyar változatban is (Vizi István fordításában: Az est leszáll). Vasárnap cseh vendégeink egy-egy budapesti vagy környékbeli gyülekezetben szolgáltak. Az igen pozitív visszajelzések ellenére e kapcsolatteremtő kezdeményezésnek sajnos egyenes folytatása nem volt.

(XIV.) A 2010-es években párhuzamosan formálódott a csehtestvérek és a magyar reformátusok új énekeskönyve. A két főszerkesztő – Bódiss Tamás és Ladislav Moravetz – folyamatos kapcsolatban állt egymással. Munkájukba olykor engem is bevontak. Bódiss kérésére utólag lefordítottam Moravetz németül elhangzott előadását a csehtestvérek énekeskönyvi koncepciójáról, majd átírtam magyarra Moravetznek egy morva népdalra írt áldás-szövegét. Mikor arról értesültem, hogy Bede Anna Husz fordítását – túlzottan ítélt költői szabadsága miatt – ki akarják hagyni az új énekeskönyvből, az utolsó pillanatban elvállaltam egy maximálisan szövegű fordítás elkészítését. Hál' Istennek ezt végül elfogadták és bevették az énekeskönyvbe (*Krisztus, jóságos főpapunk*). Cseh dallammal szerepel benne egy másik énekszövegem (*Jézus, téged kereslek*), bár ez eredetileg más dallamra íródott. Az énekeskönyvi bizottság úgy döntött, hogy ehhez a szöveghez ez a dallam lesz a legmegfelelőbb.

2021-ben a miénkkel csaknem egy időben jelent meg a csehtestvérek új énekeskönyve. Igen nagy örömmel fedeztem föl benne Balassi Bálint *Mennyei seregek* kezdetű énekét – Jaromír Plíšek fordításában. Az énekeskönyvről Werner Horn osztrák egyházenész készített recenziót, melyet Bódiss Tamás megbízásából fordítottam le, kiegészítve néhány magyar vonatkozással.

(XV.) Nem emlékszem már pontosan, mikor és melyik csehtestvér barátomtól kaptam ajándékba Miloslav Hájek „Vím, komu jsem uvěřil” (*Tudom, kinek hiszek*) című könyvét. Ebben a szerző a zlíni gyülekezetben elhangzott igehirdetések, kátémagyarázatok és bibliaórai beszélgetések szerkesztett változatát adta közre hitünk alapigazságairól, igen eredeti megközelítésben. Mostanában ebből fordítok le egy-egy szemelvényt lelkész gyermekeim és barátaim számára. Miloslav Hájekkel annak idején Tahiban találkoztam, de nem alakult ki közöttünk közelebbi kapcsolat. Egy ideig a Csehtestvér Protestáns Egyház zsinati elnöke volt. Azóta ő is elment minden élők útján. De lám, „még holta után is beszél” – méghozzá magyarul is.

A moldvai csángó mondahagyomány kézikönyve

A folklórkutatás örvendetes fejleménye, hogy 2022 végén megjelent és immár teljessé vált az a könyvsorozat, melyet Magyar Zoltán az utóbbi években a magyar mondahagyomány rendszerbe foglalásának szentelt. Miként műve bevezetőjében a szerző (a Néprajztudományi Intézet tudományos főmunkatársa) fogalmaz, egy „látens trilógia” harmadik darabja e kiadvány, amely ezúttal is többkötetes – igaz, *A magyar történeti mondák katalógusának* 12 kötete (2018), valamint az *Erdélyi magyar hiedelemmondakatalógus* 4 kötete (2021) után ez már „mindössze” 2 kötet, ám szintén meglehetősen vaskos kézikönyv, összesen 1030 oldal terjedelemben. Míg a magyar történeti mondák típus- és motívumindexe a nemzetközi folklorisztika első olyan kiadványa volt, amely egy európai nemzet történelmi és kultúrtörténeti témájú narratív hagyománykörét adta közre monografikus igényvel, az erdélyi hiedelemmondák rendszerezése pedig – bár voltak nemzetközi előzményei – e népköltészeti műfajnak vált legnagyobb szabású összefoglalásává, a *Moldvai csángó mondakatalógus* is sok tekintetben úttörő mű. Az első olyan – terjedelmes – kézikönyv, amely egy nagy múltú etnikai csoport mondahagyományának teljes spektrumát bemutatja, minden részletre kiterjedő, aprólékos figyelemmel.

A moldvai csángó népi kultúra iránti kitüntetett figyelem a szerző munkásságában nem előzmények nélküli. Már egyetemi diplomamunkáját is a moldvai magyarok népi vallásosságáról írta (*A moldvai csángók búcsújáró szokásai*, 1993), és első tanulmányainak egyike is ilyen vonatkozású (*Vallás és etnikum kapcsolata egy moldvai csángó faluban*, 1994). Ő írta a Borsos Balázssal közösen kiadott *A magyar népi kultúra régiói*, (2011) című kétkötetes kézikönyv Moldváról szóló fejezetét, és ugyanazon évben az *Erdélyi népmondák* című kétkötetes mondagyűjteményében moldvai folklórgyűjtéseiből is közölt függelék gyanánt mutatványszerű ízelítőt. Hogy Magyar Zoltán ez idáig mégsem elsősorban Moldva-kutatóként ismert, annak sokoldalú szakmai érdeklődése és a Kárpát-medence egészét behálózó folklórgyűjtői tevékenysége lehet az elsőrendű oka, hiszen a folklorisztikai „utolsó óra” jegyében végzett intenzív terepmunkája a gyűjtések eredményeit feldolgozó, azokat közreadó kötetek tucatjait eredményezte. A Magyar Tudományos Művek Tárában a 2023. eleji kimutatás szerint Magyar Zoltán összesen 496 művel van jelen, melyek közül kereken 100 az általa írt, és további 18 az általa szerkesztett kötet. A recenzált kézikönyv tehát olyan impozáns életmű részét alkotja, amely mind egészében, mind pedig egyes szegmenseiben figyelmet érdemlő.

Hogy az 1990-es évek első felében oly intenzívnek tűnő Moldva-kutatás Magyar Zoltán tudományos munkásságában évtizedekre háttérbe szorult, abban valószínűleg annak a momentumnak volt meghatározó szerepe, hogy egyik fő kutatási terepévé a Moldvával határos Gyimes, a gyimesi csángó népi kultúra vált. Vonatkozó műveinek sorából érdemes kiemelni mindazokat a többnyire monografikus igényű népköltészeti gyűjteményeket, melyek a Keleti-Kárpátok völgyeiben élő csángók mondahagyományát és történetmondó népi egyéniségeinek repertoárját mutatják be (*A csángók mondavilága. Gyimesi csángó népmondák*, 2003; *Lüderc völgyén. Póra Péter meséi – Gyimesfelsőlaki népi elbeszélések*, 2006; *Így beszéltek Farkasok patakán. Tankó Fülöp Gyugyu történetei*, 2008; *Csinódi népköltészet. Az Úz-völgyi csángók folklórhagyománya*, 2009; *Történetmondás és ökológiai tudás. Egy mesélő ember Farkasokpatakán*, 2022). Az archaikus népi kultúrájú Gyimes persze – már csak a szoros interetnikus

kapcsolatok miatt is – bizonyára „előszobája” volt az itt elemzett műnek, amelynek közreadása mégis némiképpen meglepetésszerű, bár a szerző tollából a 2021–2022-ben különböző folyóiratokban feltűnő szaktanulmányok (pl. *Štefan cel Mare alakja a moldvai csángó néphagyományban*; „*Keressük a Szűzanyát...*” *Csiksomlyóról szóló mondák a moldvai csángó folklórban*) már arra utaltak, hogy ezúttal is valami nagyobb szabású mű készül.

Hogy a *Moldvai csángó mondakatalógus* létrejötte is, törvényszerű módon, egy hosszabb folyamat eredménye kellett legyen, arra e mű adatbázisa utal. Mint az a korábbi mondarendszerező kézikönyvsorozatok esetében is megtörtént (vö. *Magyar Történeti Mondák Archivuma*; *Erdélyi Magyar Hiedelemmonda Archivum*), ez esetben is egy teljességre törekvő népköltészeti szakarchívum felállítása kellett, hogy képezze az alapját minden további tudományos munkálatnak. A szerző bevallása szerint egy teljes évtizedet átfogó adatbázis-építés eredménye a Moldvai Csángó Szövegfolklor Archivum, amelyben a mondákon kívül mesék, anekdoták és igaz történetek is szerepelnek, és amely jelenleg mintegy 7600 folklórszövegből áll. A Magyar Történeti Mondák Archivumában fellelhető történetimonda-anyaggal kiegészülve ez esetben kb. 8000 mondaszöveg került rendszerezésre, amely már csak azért is jelentős szám, mert például a közelmúltban publikált, kiváló cseh hiedelemmonda-katalógus (Jan Luffer: *Katalog českých démonologických pověstí*, 2014) ennél jóval kisebb adatbázis alapján készült el.

Az említett szakarchívum a szerző beszámolója szerint felöleli a moldvai csángók történelmével és néprajzával foglalkozó összes publikált forrás prózaepikai adatait, melyek origója az a Lükő Gábor által feltárt, de csak újkori román krónikás kivonatokból ismert moldvai *Magyar évkönyv*, amely még a 15. században íródott. Magyar Zoltán művének fontos forrásműve az 1646–1648 között keletkezett *Codex Bandinus* is, amelyben különösen sok korabeli folklóradat lelhető fel. És persze nagyon támaszkodik a moldvai magyarság iránt a 19. század közepétől meginduló nemzeti érdeklődés alapműveire és mindazokra a kisebb közleményekre, melyeknek regisztere az irodalomjegyzék tanúsága szerint a mű nyomdába adásáig terjed.

Mint az már a szerző korábbi mondakatalógusai kapcsán is gyakorlat volt, a publikált forrásanyag csak a felhasznált/rendelkezésre álló adatbázis egyik pillére. Ahhoz, hogy a kézikönyvben feldolgozott folklórörökség valóban megközelítőleg teljes körű legyen, a szerzőnek szisztematikusan át kellett néznie a moldvai folklórt is tartalmazó néprajzi archívumokat (Néprajzi Múzeum Etnológiai Archivuma, Kriza János Néprajzi Társaság Adattára, Román Akadémia kolozsvári Folklor Archivuma, Székely Nemzeti Múzeum Adattára stb.), valamint betekintést nyernie azokba a magánarchívumokba, melyekben kiadatlan feldolgozott népköltészek is nagy számban voltak. Ez az adatbázis egészült ki a szerző saját moldvai szövegfolklorgyűjtéseivel, melyek a jelzett népköltészeti szakarchívum mintegy 10%-át teszik ki. S habár a gyűjtők által máig leiratlan, további mondaszövegek előkerülésére még biztosan számíthat a néprajzkutatás, a Magyar Zoltán által a „csűrbe behordott” népköltészeti örökség már méltán tekinthető reprezentatív igényűnek – mint ahogyan a kutatások végtermékeként létrejött kétkötetes kézikönyv is az.

E mű legfőbb újdonsága, hogy nem egy-egy mondai részterület vagy alműfaj tudományos klasszifikációját valósítja meg, hanem a monda műfajának teljes spektrumát átfogja. Mint arról a szerző ír: „A történeti mondákon és hiedelemmondákon kívül ugyanis részét képezik a monda harmadik meghatározó, tradicionális alműfaját képviselő eredetmagyarázó mondák, továbbá azokkal – kivált a moldvai népi kultúrában – szoros szimbiózisban lévő apokrif, biblikus történetek is. Noha ez utóbbi témacsoport

számos narratív típusát legendameseként a magyar és nemzetközi népmese kutatás is számontartja, mitikus jellege ellenére is valóságosnak tekintett műfaji karaktere és történelmi szereplői miatt azokat a monda egy további alműfajának tekinthetjük, hasonlóan a mondafejlődés utolsó nagyműfaji csoportjával, a hiedelemmondával korreláló modern mondákkal, melyek azonban a középkori rétegzettségű, archaikus vonásokban bővelkedő moldvai magyar népi kultúrában csak szórványosan és véletlenszerűen tűnnek fel, nem váltak szerves részévé a közösségi ismeretanyag narratív repertoárjának.” (Magyar, 2022. I. 19.)

A katalógus szerkezete a korábbi lexikonszerű kézikönyvek szerkesztési gyakorlatát követi. Az első kötet (az elméleti bevezetőt követően) a moldvai csángó mondák típusmutatója, világos tagolásban mutatva be e regionális mondahagyomány rendszerét, regiszterét. A mondák 16 fő tematikus csoportba vannak besorolva (*Eredetmagyarázó mondák; Apokrifek: népi biblikus történetek; Alapítási hagyományok; Történelmi hagyományok; Vallásos témájú mondák; Bűn és bűnhődés; Kincsmondák; Egyéb földrajzi és történelmi jellegű hagyományok; Ómen: sorsmondák, előjelek; Halál és halottak; Túlvilágijárás; Természetfeletti lények; Természetfeletti tudással és képességgel rendelkező emberek; Mitikus állatok és növények; Egyéb hiedelmek és hiedelemtörténetek; Mindennapi mágia*). Az egyes típusokat és altípusokat a későbbi hivatkozást megkönnyítő típuszám (MZM...) és típuscím vezeti be, majd következik a tárgyalt történet hosszabb-rövidebb szűzsége, végül az adott monda forráshelyeinek felsorolása. A katalógust a belső utalások sűrű hálózata teszi még teljesebbé, olvasóbaráttá pedig az, hogy a szövegek lelőhelyeire történő hivatkozások nem ömlesztve, hanem táji tagolásban (Románvásár vidéke: északi csángók; Bákó vidéke: déli csángók; Tázló, Tatros és Ojtoz völgye: székelyes csángók) vannak feltüntetve.

E mondakatalógus már említett újdonsága a típusmutató első két fejezete, amely nővmunkák számát a magyar folklórisztikai irodalomban. Noha az eredetmagyarázó mondák rendszerezésére – más kutatók által – már az 1960-as évektől történetek törekvések, azok csak a kutatói szándéknyilatkozatok szintjéig jutottak el. Magyar Zoltán műve tehát az első, magyar nyelven publikált eredetmonda-katalógus (is). Külön tudománytörténelmi érdekesség, hogy az eddigi legnagyobb szabású és leginkább professzionálisnak tekintett eredetmonda-rendszerezés is ebből a kárpáti régióból ismert, a román Tony Brill tollából (*Tipologia legendei populare românești*. 1., 2005). Az eredetmagyarázó mondákat egészítik ki az azokkal szoros szimbiózisban, gyakori átfedésben lévő biblikus apokrif történetek, melyek műfaji besorolhatóságának dilemmáira a szerző is utal: történelmi hagyományként, mitológikus tradícióként egyaránt értelmezhetők, egyes szövegtípusaikat pedig a népmese kutatás is számontartja (még a nemzetközi mesekatalógus is). Ennek ellenére meggyőzőnek tűnik Magyar Zoltán felvetése, hogy az apokrif történetek csoportjában valójában az ötödik moldvai alműfaj azonosítható. Az első részt a moldvai csángó mondák forrásainak bibliográfiája zárja.

A katalógus második kötete a típusmutató tudományos segédanyaga és elméleti szintézise. Itt szerepel a trilógia korábbi két darabjához hasonlóan a mondák legkisebb alkotóelemeiig, a motívumokig lehatoló index, amely a tárgyszavak szöveggörnyezetére is utalva egy laikus olvasó számára is nagyban megkönnyíti a keresett téma, folklórszöveg megtalálását az első kötetben. A motívumindexet egészíti ki a moldvai csángó mondahagyományt a nemzetközi párhuzamokkal egybevető konkordanciajegyzék, amely a műfaj európai kézikönyvein kívül Stith Thompson nemzetközi motívumindexéből (*Motif-Index of Folk Literature* 1–6., 1955–1958), a nemzetközi népmese-katalógus legújabb kiadásából (Hans-Jörg Uther: *The Types of International*

Folktales I–III., 2004) és a *Bibliából* sorol fel nagyobb számban analógiákat. A *Biblia* már csak azért is meghatározó a moldvai csángók epikus népköltészete kapcsán, mert olyan magyar etnikai csoport tagjairól van szó, akiknek mindennapjait a felekezeti (római katolikus) identitás és a középkorias vallásosság lényegében a 20. század végéig áthatotta.

A második kötet második felében a moldvai magyar mondahagyományt elméleti közelítésben tárgyaló tanulmányok olvashatók. E monográfiászerű könyvfejezetben esik szó a moldvai magyarság történelméről és főbb néprajzi jellemzőiről, a moldvai csángó szövegfolklor kutatástörténetéről, a moldvai csángó apokrif hagyomány nemzetközi háttéréről (az eredetmagyarázó mondák külhoni rendszerezéséről), továbbá a katalógus adatbázisának létrejöttéről és főbb jellemzőiről. Ezt követik azok a tematikus fejezetek, melyekben a csángó mondák egy-egy meghatározó és esetenként tájspecifikus témakörét elemzi a szerző. E tanulmányok sorában olvasható igen alapos áttekintés a magyar szentek moldvai hagyományköréről (lásd különös tekintettel a Szent Lászlóról szóló mondákra), Nagy István moldvai vajda csángó hagyományköréről, valamint a csíksomlyói kegyhellyel kapcsolatos hagyományokról. Itt esik szó olyan, csakis a moldvai folklórból ismert szövegtípusokról is, mint a Szent András farkasairól szóló hagyomány, vagy egy Bákó-vidéki kincsmonda, és hasonló regionális sajátosságok a hiedelemvilág kapcsán is feldolgozásra kerültek (a lészpedi „szent leány”, a táltos/ellátó, a szépasszony).

A kézikönyvet térképek, táblázatok, valamint angol nyelvű tartalomjegyzék és összefoglalás teszi még teljesebbé. Csak remélhető, hogy – mint arra a szerző is utal az első kötet bevezetőjében – e műnek angol nyelvű változata a nem magyar olvasók és szakkutatók számára is belátható időn belül elérhető lesz. Külön is kiemelendő a kötetek szép és elegáns formátuma, a borítókép gyanánt választott 15. századi kályhacsempékkel, melyeknek figurális ábrázolásai a hajdan szintén magyarok által lakott Moldvában folytatott régészeti ásatások nyomán kerültek elő.

Magyar Zoltán *Moldvai csángó mondakatalógus* című műve méltó folytatása és záró darabja a szerző által az utóbbi négy esztendő során közreadott tudományos kézikönyveknek. Összesen 18 olyan kötetről van szó, melyekben enciklopédikus igénnyel van megőrkítve a magyar nép narratív képzeletvilága. A moldvai csángók szájhagyományozott kulturális öröksége e sorozat utolsó darabjaként egy, a 21. század elején a nyelvi asszimiláció végső stádiumába jutott, több évszázados múltú, gazdag és különleges kultúrájú magyar népcsoportnak állít maradandó emléket.

(Magyar Zoltán: Moldvai csángó mondakatalógus. I–II. – I. A mondák típusai. II. Index, konkordancia, tanulmányok. Budapest, 2022, Kairosz Kiadó, 650 és 380 oldal)

Fraser Nelson

Átstrukturált gyermekkor

Jonathan Haidt professzor arról beszél, hogy hogyan tesznek tönkre az okostelefonok egy generációt.

Valami furcsa történik a gyerekek mentális egészségével. Nagy-Britanniában, az Egyesült Államokban és Ausztráliában, és másutt is ugyanaz a tendencia figyelhető meg: a múlt évtized közepén markánsan emelkedni kezdett azoknak a fiataloknak a száma, akik szorongának, depresszióval, sőt öngyilkos hajlamokkal küzdenek. Jonathan Haidt, a New York-i Egyetem Stern Üzleti Iskolájának (Stern School of Business) pszichológiaprofesszora változást vett észre, amikor azok a diákok kezdtek érkezni a kampuszra, akik mobiltelefonnal a kezükben nőttek fel. Mérgesebbek voltak. Sérülékenyebbek. Nagyobb valószínűséggel sértődtek meg. Haidt arra a következtetésre jutott, hogy a közösségi média hatására alakult ki az a nézet a fiatalokban, hogy a társadalomban állandóan konfliktusok vannak, ami viszont elvezetett bennük a mikroagressziókról és a versengő áldozatiságról szóló elképzelésekhez. Mindez Haidt szerint káros a fiatalok egészségére.

A professzor jelenleg egy könyvön dolgozik, amely az idei évben fog megjelenni, és ahol az említettekről szóló értekezését fogja az olvasó elé tárni. Beszélgetésünk alkalmából szokatlan körülmények között találkozunk: videólínen keresztül és közönség előtt egy konferencián, Londonban. Szavait álmélkodva és tapsolva fogadják a nézők, bár üzenete eléggé riasztó.

Haidt azt állítja, hogy a közösségi média eszközei egyszerűen túl agyafúrtak a fiatal elmék számára. A digitális platformokon a tizenévesek gyakran idegen közönség előtt „mutogatják magukat”, és ez függőséghez, üldözési mániához és kétségbeeséshez vezet. A lányokra különösen nagy a hatása. „Hirtelen jövő, hatalmas változást látunk a lányok mentális egészségében szerzte az angolszász világban és a skandináv országokban – mondja. 2013-tól lett

nyilvánvaló egy nagy átalakulás, amikor a valóságos, személyes jelenlétre épülő baráti társaságokat kezdték felváltani az okostelefonok és az online csevegés. – Nem lehet azonban hálózatokban felnőni. Ehhez közösségekre van szükségünk.”

Feltűnő, hogy azok a fiúk, akiknek jelen van a vallás az életükben, kevésbé sérülékenyek. „Ha valaki vallásos-konzervatív családból származik, mentális egészsége átlagosan nem rosszabb, mint tíz évvel ezelőtt. Viszont a világias-liberális lányok valószínűleg több mint kétszer akkora valószínűséggel küzdenek lelki problémákkal. A szerző idézi a Michigeni Egyetem felmérését az önbecsmérlésről, azaz arról, hogy mekkora valószínűséggel állítják a tinédzserek magukról, hogy ők „nem jók”, vagy hogy „semmit nem tudnak jól csinálni”. A számadatok hosszú évek során nem változtak, majd tíz évvel ezelőtt meredeken elkezdtek emelkedni – kivéve azoknak a fiúknak a körében, akik konzervatívnak vallották magukat, és azt mondták, hogy fontos számukra a vallás.

Úgy tűnik, hogy a hit nincs akkora segítségére a lányoknak. Vajon miért? Az egyik elmélet szerint a lányok egyszerűen többet használják a közösségi médiát. Haidt professzor azonban még arra is gondol, hogy talán jobban bedőlnek az általa a közösségi média „három nagy hazugságának” nevezett dolognak. Az első úgy hangzik, hogy sérülékenyek, továbbá, hogy beszéd-del és szavakkal árthatnak nekik. A másik, hogy érzelmeik és különösen szorongásaik megbízható módon mutatják az utat a valósághoz. S végül, hogy a társadalom egyetlen nagy, az áldozatok és az elnyomók közt zajló küzdelem. Mindez Haidt professzor szerint a közösségi médiában folyó diskurzus mögöttes szövege.

„Arról a jelenségről van szó, amit én telefon-alapú gyerekek hívok – mondja. – Az emberiség egész történelme során, évmilliókon keresztül az emlősök játszottak. Bárki, akinek volt kiskutyája, tudja, hogy minden a játékról szól. Hasonlóan, mi is átmentünk egymáshoz játszani gyerekkorunkban, egészen 2010-ig.” Nagy-Britanniában ezután jelentősen visszaesett azoknak a gyerekeknek a száma, akik valódi játszótársakkal játszottak. Szükségtelen mondani, hogy a lezárások nem sokat segítettek a helyzeten.”

„A gyerekkor újrastrukturálásának nevezem mindezt. Pontosan ugyanolyan módon sújtotta az Egyesült Államokat, Kanadát, Ausztráliát és Új-Zélandot. A közösségi média kissé megtévesztő elnevezés – mondja. Már nem arról szól, hogy összekösse az embereket, hanem hogy „egy platformon szereplünk”. Ez talán rendben van a felnőttek esetében, de nem így a gyerekek-nél, „ahol mondhatnak valamit a nyilvánosság előtt, ideértve az idegeneket is, és akkor elvben emberek milliói szívenyíthetik meg őket nyilvánosan... A gyerekeknek nem szabadna jelen lenni a közösségi médiában. Játszaniuk kellene – élőben. A közösségi média platformjait nem szabadna elérhetővé tenni a gyerekek számára 18 éves korukig. Esztelenség, hogy megengedjük gyerekeinknek ezeket a dolgokat.

Minden platformot egyformán veszélyesnek ítélem meg? – kérdezem a professzortól, mivel nehéz elképzelni, hogy a LinkedIn-en például bárki sokat árthatna. „A TikTok valószínűleg a legrosszabb a szellemi fejlődésük szempontjából. Szerintem szó szerint csökkentti azt a képességüket, hogy bármire is koncentrálnak, miközben egy algoritmus által kiválasztott, felajzott érzelmi állapotot teremtő apró hírdarabkákat adagolnak nekik. Nem az igazság érdekében.” És ha a közösségi médiából szerezzük a híreket (mint teszik ezt sokan – az Egyesült Királyságban az Instagram hírforrásként már az összes újságot megelőzte), ez megváltoztathatja a világról alkotott képünket, különösen mivel az algoritmusok előszeretettel támogatják a legesztőbb nézeteket.

Ha megkérdezzük az amerikaiakat, hogy inkább Izraelt, vagy a Hamaszt támogatják, „az amerikaiak nagy többsége Izraellel van, kivéve a Z-generációt, amely fele-fele arányban oszlik meg – mondja Haidt. – Nemrég volt egy Twitter-fűzér, amely megmutatta, hogyan történik ez, és ha megnézzük, mit mondanak az emberek a TikTok-on, meg is érthetjük az okát. A TikTok és a Twitter rendkívül veszélyesek demokráciánkra. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy összeegyeztethetetlenek azzal a fajta liberális demokráciával, amely az utóbbi néhány száz évben kialakult.” Haidt professzor nagyon határozott ez ügyben, szinte evangéliumi lelkesedés fűti. A 2021-ben megjelent, *The Righteous Mind* ('Az igazságos elme') című könyve jut erről eszembe, amelyben annak veszélyéről beszél, amikor túlzottan bennragadunk a saját buborékunkba, és a saját rögeszméinkben

hiszünk. Talán ennek a bűnébe esne itt? Nem lehetséges, hogy arról van szó – teszem fel a kérdést – hogy jelenleg kevésbé veszi körbe megbélyegzettség a mentális betegségeket, ezért a tizenévesek is sokkal nagyobb valószínűséggel ismerik be, hogy problémáik vannak?

„De miért van akkor, hogy 2013 körül ezek a lányok hirtelen jelennek meg a pszichiátria fekvőbetegosztályain? Vagy nézzük az öngyilkosságot! – sokkal több az öngyilkossági kísérlet. Az önbántalmazás mértéke 200–300 százalékos növekedést mutat, különösen a tíztizennégy éves fiatalabb lányok körében. Tehát nem állja meg a helyét az az elképzelés, hogy ez pusztán az önjelentésben (self-report) bekövetkezett változás, mert ugyanezeket a görbéket látjuk ezzel egy időben a viselkedést illetően is. Az öngyilkosság természetesen nem az önjelentésre jellemző változó. Ez valóságos. Ez a legnagyobb mentális egészségügyi válság a gyermekek számára emberi történelmünk során” – fogalmaz lesújtóan a professzor.

Haidt úgy véli, hogy mivel ez a válság öngyilkosságban és önkárosításban nyilvánul meg, ezért erőteljes kormányzati válaszlepedéseket kellene kiváltania. „Hány gyerek halt meg a Covid miatt? Hányan hunytak el gyermekbénulásban? Az öngyilkosságok olyan nagy számban emelkedtek 2010 óta, hogy gyanítom, ez az egyik legnagyobb közegészségügyi fenyegetés a gyerekekre nézve, mióta a nagy betegségeket felszámolták. Nagy-Britanniában az öngyilkosságok száma 2014-ben kezdett emelkedni, a fiúk esetében mintegy 20 százalékkal (évi 420-ra), a lányok esetében pedig 60 százalékkal (évi 160-ra).

Mit tehetnek a szülők? Tudják, hogy ha megpróbálják elvenni kamasz gyermekük okostelefonját, az azzal fogja vádolni őket, hogy tönkreteszik a társaséletét. Ez tökéletesen kifejezi azt, amit mi kollektív cselekvési problémának nevezünk – hangzik a válasz. – Bárki, aki helyesen jár el, nagy bajban van. De egyáltalán miért engedjük oda a gyerekeinket a közösségi médiára? Ez csakis az általunk említett dinamikával magyarázható.” A professzor szerint új normákra, szabályokra van szükség. Könyve pedig négyet javasol.

Az első szabály: 14 éves kora előtt ne vegyünk okostelefont a gyerekeknek. S mi van akkor, ha elszigetelődnek a barátaiktól? Adjunk neki egy „fliptelefont”. Az Y generációnak öszszecsukható, fliptelefonjai voltak. Sms-eket küldtek egymásnak: „Négykor találkozunk

a plázában.” És akkor találkoztak a plázában. Ne adjunk okostelefont a tízévesünknek. Várjunk, amíg 14 éves lesz.” Második szabály: 16 éves koruk előtt nem használják a közösségi médiát. „Ha a gyerekek fele nincs fenn a közösségi oldalakon, akkor ténylegesen találkoznak az iskola után és szórakoztató dolgokat csinálnak. Ők lesznek a menők.”

Haidt professzor harmadik tanácsa így hangzik: nem kell mobiltelefon az iskolába. „Ez nem azt jelenti, hogy az iskolatáskában kell tartani – mondja. – Egyébként a gyerekek kimennek a vécébe. Megtalálják a módját, hogy megkapják a mobiladagjukat.” S végül: több felügyelet nélküli játékidő kell. „Az 1990-es években mindkét ország megijedt, bezárta a gyerekeket, mert elvesztettük az egymás iránti bizalmunkat. Azt gondoltuk, hogy mindenki gyerekeket molesztál vagy erőszaktevő. A gyerekek és a kamaszok naponta akár hat vagy hét órán keresztül nem voltak kapcsolatban a szüleikkel” – mondta. Ha benntartjuk őket, ezzel több kárt okozhatunk, mint amennyit a külvilág jelentene.

Beszélgetésünknek akkor szakadt hirtelen vége, amikor az Alliance for Responsible Citizenship (Szövetség a Felelős Állampolgárságért) konferencián elérkezik az ebédidő. A konferencia célja az volt, hogy olyan fontos kérdéseket vitassanak meg, amelyek nincsenek jelen a politikai palettán. Az online biztonságról szóló törvényjavaslat nemrég emelkedett jogerőre, de nem tartalmaz semmit a tizenévesek képernyő-idejéről. Ha Haidt professzor elmélete csak felerészben igaz, akkor nem valószínű, hogy sokáig késik a szabályozás.

(The Spectator)

India Bourke – Lucy Sherriff

Helyi élelmiszerek sovány pénztárcával

Londonban és Los Angelesben megpróbáltunk helyi élelmiszereket venni, hogy környezetbarátabb módon étkezzünk. A feladat elég egyszerűnek tűnt: egy egyhetes kísérlet során a BBC Future Planet ('Bolygónk jövője') két újságírója – egyikük Londonban, másíka az Amerikai Egyesült

Államokban – csak helyi élelmiszert fog enni, hogy megpróbálja csökkenteni ökológiai lábnyomát és fenntarthatóbbá tegye étrendjét.

A világ élelmiszerrendszere a klímaváltozást előidéző üvegházhatású gázok fő forrását jelenti, amely mintegy egyharmaddal járul hozzá a világ *szénlábnymához*. A szállításhoz szükséges „élelmiszer-kilométerek” viszont a kibocsátás körülbelül 19 százalékát teszik ki. Következésképpen ha olyan élelmiszereket eszünk, amelyek otthonunk közelében teremnek meg, rögtön környezetbarátabbá válnak ételeink, különösen, ha növényi alapú étrenddel párosítjuk, hogy a károsanyag-kibocsátás és biológiai sokféleség elszegényedése ügyében is tegyünk valamit, amelyekért szintén az élelmiszer-termelés okolható. A kutatások szerint a „hazai” választása a helyi gazdaság fellendítéséhez és a közösségi kapcsolatok erősítéséhez is hozzájárulhat.

Legalábbis így szól az elmélet. De mi történik valójában, ha csak helyben megtermelt élelmiszereket próbálunk fogyasztani – tényleg fenntarthatóbbá teszi az étrendünket? Lehetőség-e egyáltalán a helyi élelmiszerek fogyasztása, ha egy nagyvárosban élünk, és sovány a pénztárcánk? Továbbá mit jelent valójában a „helyi élelmiszer”?

Az elméletet két városban teszteltük – mind egyikét más-más éghajlat és kultúra jellemzi. Lucy Sherriff a kaliforniai Los Angelesben állomásozik, amely híres a friss, egészséges, napérlelte termények bőségéről. Az Amerikai Egyesült Államoknak ez a térsége számos növény kizárólagos termelőjének számít az országban: ilyen a mandula, az olajbogyó, a mazsola, a füge. Ha Kalifornia külön ország lenne, akkor a világ ötödik legnagyobb élelmiszer-beszállítójaként tartanánk számon. Tehát Kaliforniában könnyen lehet olcsóbb, helyben termesztett élelmiszerhez jutni, nem igaz? Lucy is ezt gondolta – de nem kis meglepetésben volt része.

India Bourke székhelye Londonban van – és mielőtt viccelődni kezdenénk a brit konyhaművészettel kapcsolatban, gondoljunk arra, hogy

Nagy-Britannia egy olyan sziget, ahol több mint 6000 éve gazdálkodás folyik; tehát tudniuk kell valamit az élelmiszer-termelésről. Napjainkban azonban a Nagy-Britanniában eladott gyümölcsöknek mindössze 17%-át, a zöldségeknek pedig a felét termesztik hazai földön. Lehetséges-e egyáltalán, hogy helyben megtermelt brit élelmiszereket fogyasztva, viszonylag olcsón éljünk meg? A következők történetek.

India Londonból

Ingyenes egészségügyi ellátás, a Beatles, varázslókönyvek: kicsi, de impozáns a lista, amivel a britek büszkélkedhetnek az amerikaiak előtt. Most, hogy elkezdtem ezt az étkezési naplót, remélem, tekintve a talpraesett szigetlakók nemzetének régre visszanyúló múltját, a „fenntartható helyi élelmiszerekhez való hozzáférést” is hozzáírhatom a listához.

Ennek ellenére van egy másik brit valóság, amelyet nem lehet figyelmen kívül hagyni: az emelkedő élelmiszerárak. Az ukrajnai háború nyomán, amely felhajtotta az üzemanyagok és műtrágya árát, valamint a termést megtizedelő hatalmas árvizek miatt az inflálódo élelmiszerek szinte soha nem látott magasságokba kúsztak az Egyesült Királyságban. Mostanra számtalan család szorul élelmiszerbankokra és a jótékonyági szervezetek által osztogatott sürgősségi élelmiszercsomagokra. Az élelmiszer miatti bizonytalanság világszerte óriási probléma, és még a békésebb, nyugalmasabb időkben is jelen van a bőséges termés ellenére. Az Amerikai Egyesült Államokban ezt úgy határozzák meg, ha valaki nem tud hozzáférni az aktív, egészséges életmódhoz szükséges megfelelő élelmiszerekhez, továbbá e jelenség a pénzhányhoz kötődik, amely leginkább a szegény és egyszerű családokat érinti. Mindennek kezdettől fogva sorsformáló hatása van: az amerikai élelmiszer-biztonság hiánya a gyermekes háztartások 17,3%-át érinti (6,4 milliót).

Az élelmiszer-szegénység mint globális probléma megoldásához tehát mind nemzeti, mind nemzetközi szinten egyaránt rendszer-szintű változásra van szükség – javasolják olyan szakértők, mint Tim Lang, a londoni City University élelmiszer-politika professzo-

ra, aki rámutat arra, hogy csökkenteni kell az egyenlőtlenségeket és növelni a rendelkezésre álló jövedelmeket, hogy mindenki képes legyen fenntartható módon táplálkozni. De még azokon kívül is, akiket a legsúlyosabban érint a mindennapi betevő falat hiánya, általános-ságban is hatással van a fogyasztói döntésekre a termékek drágulása, és az emberek óvatosan költenek.

Ezeket az embert próbáló tágabb összefüggéseket szem előtt tartva elhatároztam, hogy minden nap ugyanazt az alapélelmiszerekből álló szerény kis étket fogom elkészíteni. A „bubble and squeak” (‘rotyog és serceg’ – kb. káposztás röszt) nevű hagyományos angol receptnél maradtam, amely összetört sült krumpliból és káposztából készül, és tojástól a sajtig bármi-vel kiegészíthető. A cikk írása idején – novemberben – a fő alkotórészek megvásárolhatók az Egyesült Királyságban, ami segít mind a fenntarthatóság, mind a költségek szempontjából.

Kísérletezésem első napján ellátogatok néhány szupermarketbe londoni lakóhelyem környékén, hogy összehasonlítsam az árakat – első pillantásra úgy is tűnik, hogy ésszerű stratégiát választottam. Rengeteg lehetőség adódik, ha az Egyesült Királyságban természetesen káposztát és burgonyát akarok venni, van bio és nem bio, és ez utóbbiak a legolcsóbb termékek közé tartoznak a kínálatban. De akad néhány apró probléma is, ha ezzel a lehetőséggel élek. Nem túl életszerű dolog minden este ugyanazt az ételt enni, de az idényben kapható kerekrepát és fehérrepát tartalmazó ételekről csak korlátozott ismeretekkel rendelkezem. Ráadásul az a fajta étrend, amely mind az embereknek, mind a bolygónak jó tenne, egy egész sor olyan élelmiszer fogyasztását is megköveteli a gyümölcsöktől a diófélélig, amelyek nem biztos, hogy mindenkinek a bevett szokásai közé tartoznak – és esetleg még azzal is jár, hogy lefaragunk a „keményítőtartalmú zöldségek”, például a burgonya fogyasztásából. Ráadásul nehezen lehet különféle helyi gyümölcsökben és zöldségekben gazdag ételeket fogyasztani, amikor a szupermarketek kínálatának nagy része külföldről származik – az Egyesült Királyság például a paradicsom mintegy 95%-át külföldről hozza be.

Ahogy elnézem a szupermarketekben a brit címkével ellátott zöldségek szűkös választékát, kissé irigykedem a dúsan zöldellő Kaliforniában lakó Lucy-re, akinek bizonyára sokkal könnyebb dolga van ezen a héten.

Lucy Los Angelesből

Kalifornia legtöbb terményt adó megyéiben ötből négy „élelmiszer-sivatagnak” számít, ami azt jelenti, hogy az embereknek ezeken a helyeken nincs hozzáférésük friss, egészséges ételeket árusító boltokhoz. Hogyan lehetséges ez? Kísérletem során újból és újból beleütközök a megdöbbentő valóságba: lehet, hogy valaki friss zöldségeket bőven termő vidéken lakik, és töltheti az életét öntözéssel, gyomlálással és betakarítással – mégsem tud enni belőlük.

Minden ötödik kaliforniai ember rossz helyzetben van élelmiszerbiztonsági szempontból, annak ellenére, hogy ez az állam az USA gyümölcs- és zöldségtermelésének csaknem felét adja. A szerény jövedelmű színesbőrű közösségek különösen rosszul állnak a friss termékeket árusító boltok tekintetében. Még nehezebb megfizethető áron – növényvédő szerek nélkül termesztett – bioélelmiszereket találni. Ezzel együtt Los Angelesben, egy szabadtéri, egészséges életmódjáról ismert nagyvárosban élek, amely bővelkedik a szupermarketekben. Csak találok már néhány jó lehetőséget?

Kalifornia fő növénytermesztési időszaka már véget ért, mire kísérletembe fogok, ami a küldetésemet újabb nehézségi szintre emeli, de talán életközeli is teszi. Elvégre az embereknek a téli hónapokban is enniük kell valamit. Kinézek magamnak egy középkeletre szupermarketet, és a polcokon a helyi termékek után vizsgálódok. Felejtkezzünk el a krémes avokádóról – az évnek ebben az időszakában mind Mexikóból érkezik. Az uborka Peruból jön. Találok egy zacskó rukkolát, amely az Egyesült Államokban termelt (hogy pontosan melyik államban, az nincs feltüntetve), valamint amerikai tenyésztésű pulykát.

A következő szupermarketben megpillantok egy óriási gondolat, amelyen ez áll: „Avokádó Kaliforniából!” – de a gyümölcsön lévő matrikák alapján kiderül, hogy mind Mexikóból

származik. Tekintettel arra, hogy a szállítás kilométerei olyan nagy hatással vannak az éghajlatra, elkeserítő, hogy a vásárlóknak ennyire nehéz kideríteniük, hogy valójában honnan származik az élelmiszerük. Ha nem egy munkahelyi megbízatás miatt csinálnám, szánnék vajon ennyi időt a megvásárolandó áru „átvilágítására”?

Végül az Amerikai Egyesült Államok minden tájáról származó földi jóval térek haza – Wisconsin államból származó joghurttal, atlanti-óceáni lazaccal, az említett pulykával meg zacskó rukkolával. Sikerült levadásznom néhány Kaliforniában termesztett dolgot: fűszernövényeket és egy zacskó krumplit. Úgy néz ki, hogy a napsütötte Kalifornia meglepően hasonló lehet az esős Nagy-Britanniához táplálkozási szempontból. Hacsak... lehetséges, hogy rossz helyen keresgélek? Esetleg a szupermarketek egyszerűen nem a megfelelő jó forrásai a helyi, megfizethető élelmiszereknek. Vajon más lenne egy utcai piac? Úgy döntök, hogy utánajárok.

India Londonból

Nem Lucy az egyetlen, aki az utcai piacok és közvetlen eladók körében kezd el keresgélni. Az Egyesült Királyságban dicsérik a piaci standokat, mert az ország változatos ételkultúráját tükrözik és „elérhető áron” ajánlanak „egészséges ételt”. Sokan közülük kevesebb csomagolóanyagot használnak és ösztönöznek az újrafelhasználásra. Ha ellátogatok egy helyi standra a lakóhelyemen, akkor talán olyan lehetőségekre bukkanok, amelyek esetleg elkerülték a szupermarketek figyelmét?

Egy közeli standon az alapvetően az Egyesült Királyságból származó zöldségek – a káposzta és a krumpli. A stand elején élénk színben pompázik az importból származó banán, mangó és papaja. De amikor már kezdem úgy érezni, hogy a télvíz idején Londonban talán okosabb választani aközött, hogy vagy helyit veszek vagy változatosan étkezek, ellátogatok egy őstermelői piacra – és egyik ámulatból a másikba esem.

Egy iskola parkolójában felállított, átázott ételsátrak sora alatt néhány valószínűtlenül jókedélyű árus bújik meg. Szívesen

beszélgetnek a termékeikről. A piac párás levegőjét ínycsiklandó illatok töltik meg: Essexből származó ínycsekeknek való gombákkal készült sztroganoff rotyog, házi készítésű vöröslencsetortilla és sitergő vegán gombócok. London külvárosában, a Epping Forestben tartott méhektől származó mézet vásárolok, valamint vajjat és sajtot szerzek be egy, a londoni körgyűrűtől 32 kilométerre lévő családi gazdaságból. A szürke felhők alatt az az érzésem támad, hogy mindenféle értelemben jól ellátnak, és melegség jár át. Továbbá ha közvetlenül a termelők-től vásárolok, ez értékes lehetőséget kínál arra, hogy megtudjam, hogyan teremtik elő azt, amit megeszek.

Sandra Woodfall, a Gazdák Kiskereskedelmi Szövetségének munkatársa szerint a beszéldekes árusok valójában a magját alkotják az őstermelői piac elképzelésnek; ez bizonyítja, hogy az ilyen piacok „valódiak”, és nemcsak nevükben azok. Ugyanazoknak az embereknek, akik termesztik a zöldséget, gyümölcsöt, tenyésztik az állatot vagy készítik terményeikből az ételt, ott kell lenniük, hogy elmeséeljék a vásárlóknak a folyamat apró részleteit, magyarázza Woodfall; például, hogy milyen takarmányt esznek az állatok, és hogy milyen virágon gyűjtötték a nektárt a mézelő méhek.

Míg a termelőkkel beszélgetek, jó néhány dologban megvilágosodást élek át. Az egyik standnál az árus azt ajánlja, hogy a káposzta helyett a „rendkívül finom” kelbimbót vegyem meg, ami izgalmas új lehetőséget villant fel a rösztim tekintetében. Az árus azonban arra is emlékeztet, hogy az a küzdelem, hogy megengedhető áron legyen hozzáférésünk jóféle helyi élelmiszerhez, a termesztők küzdelmét is visszhangozza. „Olcson? Igen is, és nem is: nem lehet olcsón venni a minőséget – mondja a férfi, amikor elmesélem neki, hogy fenntartható és megfizethető élelmiszereket szeretnék találni kísérletem során. Egy nemrég készült felmérés szerint az Egyesült Királyság gyümölcs- és zöldségtermelőinek fele attól fél, hogy 2024-re tönkremegy.

„Nagyon nehéz a földből megélni – magyarázza Woodfall. – A gazdáinknak kell megmet-szeniük a fákat, és leszedniük a gyümölcsöt,

ezért lehet, hogy drágább, mint egy szokásos szabadterei piacon, ahol bármelyik tál gyümölcs egy fontba kerül, és amelyet valószínűleg repülővel hoztak be, és nagy tételben vásárolták.”

Egy valóban igazságos rendszernek tehát alacsonyban kellene tartania az árakat a vásárlók szempontjából, ugyanakkor kellőképpen meg kellene jutalmaznia a felelős termelőket. De megvalósítható-e ez egyáltalán?

Lucy ebédre hivatalos Los Angelesben

A helyi élelmiszerek utáni vadászatban kedvetlen fordulat állt be: üzleti ebédem kell részt vennem, és nem választhatom meg a helyszínt. Egy mediterrán étteremben kötök ki, amelyik azzal büszkélkedik, hogy az élelmiszer a világ különböző tájairól érkezik légiúton: dán lazacot a Feröer-szigetektől, olajbogyót Görögországból. Nem szabad elfelejteni, hogy míg büszkén viselhetjük a „helyi” címkét, ha az élelmiszer-kilométerekre gondolunk, vele szemben az „importált” még mindig nagyobb presztízzsel bír sok más összefüggésben. Az éttermek szempontjából pedig, amelyek próbálnak fennmaradni a nehéz gazdasági körülmények között és becsalogni a vendégeket, nem rossz ötlet, ha menüiket messze földről származó, csábító finomságokkal dobják fel.

Más fontos okai is vannak annak, hogy a helyi élelmiszerek miért nem számítanak mindig a legalkalmasabb választásnak egy vállalkozás vagy akár a magánszemély számára. Az egyik nyilvánvaló ok a kulturális sokféleség, és az abbéli öröm, hogy a világ bármely tájáról származó ételeket és fűszereket ehetünk, vagy a más országból származó családok megkaphatják a távoli otthon régóta vágyott ízét. Los Angelesben hatalmas latin-amerikai népesség él, amely a város 3,8 milliós lakosságának 48 százalékát teszi ki, és számtalan apró bolt és piac van, amely szupermarketekben nem található, közép- és dél-amerikai termékeket árul, mint például jukkát vagy csilipaprikák széles választékát.

Elmegyek a piacra, amely viszonylag közel van az otthonomhoz, és ott találok Costa Rica-i ananászt és jukkát, guatemalai banánt, mexikói csilit, de az Egyesült Államokban termesztett

retket, petrezselymet és vízitornát is. Ami abbéli célomat illeti, hogy „helyit vásároljak”, enyhén szólva is vegyes eredményekkel járt. De Indiához hasonlóan én is úgy látom, hogy a piacra járás más előnyökkel is jár, például azzal, hogy termények tetszetős választékát látom, és többet tudok meg egy olyan étkezési kultúráról, amely annyira fontos részét képezi Los Angelesnek.

Van-e mód arra, hogy összekapcsoljam a célt, hogy helyi ételt fogyasszak ezzel a közösséghez kötődéssel? Kísérletem utolsó részeként kipróbálom a közösség által támogatott mezőgazdaság (community-supported agriculture, CSA) dobozát, amely egy olyan rendszer, amelyben ha feliratkozunk, hogy egy doboz gyümölcsöt és zöldséget kapunk házhoz szállítva egy helyi gazdaságtól. Ezeknek a rendszereknek az a célja, hogy a közvetítő személyeket kikerülve alacsonyan tartsák az árakat, és biztos vásárlói bázist nyújtsanak a gazdáknak.

A dobozok természetesen nagyon tetszetősek: az egyik barátom heti szállítmánya friss finomságok meglepetésszerű keverékét tartalmazza, többek között frissen süített péksüteményt, valamilyen édes csemegét, fél tucat tojást és körülbelül 16 különböző zöldségfélét. Az ára... 125 dollár (43000 forint). Ahogy Indiának elmondta az árus a termelői piacon, ez egyszerűen csak azt tükrözi, hogy mennyibe kerül valójában az élelmiszerek megtermelése, ha tisztességes összeget akarunk kapni érte. Talállok egy 37 dolláros (kb. 13000 forintos) árú dobozt, amelyikben datolyaszilva, szőlő, kivi, egy tök, két csokor zöldfűszer, pár cékla, pak csoi, egy csokor sárgarépa és póréhagyma van. Elképesztő, hogy mindezt egy helyi, családi gazdaságban termesztik. Miközben ezt írom, alig várom, hogy megérkezzen, amit rendeltem – és hogy végre lehetőségem legyen rendszeresen élvezni Kalifornia földjén termesztett élelmiszereket.

Szemet gyönyörködtető látni, hogy még a fő termelési idényen kívül is ilyen bő és izletes kínálatot lehet itt előteremteni. Akkor ez miért nem jelenik meg a szupermarketek polcain? Ez részben a nemzetközi kereskedelmi egyezményeknek köszönhető, amelyek megszüntették

azokat az akadályokat, amelyekkel korábban szembe kellett nézni az országoknak külföldi élelmiszerek behozatalakor. S mivel alapvetően olcsóbb a latin-amerikai országokban termesztetni, egyre nagyobb tömegben importálják a friss gyümölcsöt és zöldséget.

India, Londonból

A közösség által támogatott mezőgazdaság az Egyesült Királyságban is egyre népszerűbb elképzeléssé vált. Egy közösséget közvetlenül kapcsolnak össze egy gazdasággal, gyakran 24 kilométer sugarú körön belül, és gyakran meghosszabbított, havi vagy szezonális előfizetéssel működnek, magyarázza Suzy Russell hálózatszervező. Mivel a gazdák pontosan tudják, hogy a közösségnek mennyi terményre van szüksége egy-egy idényben, előre tudnak tervezni, és nagymértékben tudják csökkenteni a veszteségeiket. S míg a tagság viseli a rossz idő kockázatát, a bőséges termés jótéteményeit is ők élvezik.

Az árak a biotermékekéhez képest mérsékeltőbbek lehetnek, mondja Ed Hamer, aki az Egyesült Királyságban, Devonban, Dartmoorban a közösségi mezőgazdaság kezei között gazdálkodik. Elmondása szerint a gazdaságuk zöldségesdobozáiban található biotermények 15–20%-kal vannak a szupermarketek árai alatt. „A jövedelmi skála alján lévők számára ez nem elérhető, ők nem tudnák ezt rendszeresen megengedni maguknak. De minden rendszer, amelyet megtekinttem, ajánlott fel ártámogatást – ez nagyon önzetlen hozzáállás”.

A költségsökkentés egy másik módjának számítanak az „élelmiszer-csomópontok” (food hub). Ezek a szupermarketek méretgazdaságosságát próbálják leutánozni azáltal, hogy helyi és biotermékeket előállító gazdáktól vásárolnak, és központosítják a forgalmazást a helyi kiskereskedők számára, meséli Rachel Jones, a Sustain Alliance (‘Fenntarthatósági Szövetség’) munkatársa.

Az ugyanolyan élelmiszer-csomóponton keresztül működő Better Food Trader országos weboldalt használva képes vagyok beszerezni egy zacskónyi gyümölcsöt és zöldséget.

A zacskó 10,65 fontba (4660 forintba) kerül, és cékla, négy répa, hagyma, spenót és egy nagyon régi almafajta van benne, továbbá egy hatalmas fehér jégcsapretek. Elgondolkozom az ilyen sokféle zöldség felhasználása okozta kihíváson, és a zöldségragu mellett döntök. Azt is nagyra értékelem, hogy a helyi kocsmába (pubba) szállítják. Ahogy a termelői piacon is, a barátságos pultosokkal való csevegéstől még inkább olyan érzésem támad, hogy otthon vagyok ezen a helyen, ahol élek.

Abból, hogy egy héten át helyi forrásból származó élelmiszereket próbáltam fogyasztani, az az egyik igen fontos felismerésem származott, hogy a napi étkezésünk milyen szorosan kapcsolódik ahhoz, ahogyan az élelmiszerrendszerünket felépítjük. Továbbá, hogy a fenntartható „helyi” élelmiszerekre talán nemcsak az élelmiszer-kilométerek csökkentése szempontjából kellene gondolni, hanem abból a szempontból is, hogy olyan módon termesszük az élelmiszereket, amely védi a „helyi” környezetet és közösséget, amelyben termesztették.

Az, hogy mindenki számára biztosítsuk a jó élelmiszerekhez való hozzáférést, nemcsak egy szem krumpli áráról szól – hanem arról is, hogy mindenkinek legyen elég pénze ahhoz, hogy a számára megfelelő élelmiszert válassza, hogy tudjon az adott időnyben elérhető helyi élelmiszerekből főzni, és hogy a termelőket is tisztességesen megfizessük. Néhány szempont, mint például a közösség, a személyes kapcsolatok, valamint az új ízek és ételek felfedezése, talán nem tartozik hagyományosan a megfizethetőségi egyenletbe, de ezekkel is magyarázható, hogy az élelmiszer miért tölt be olyan központi és fontos szerepet társadalmunkban és gazdaságunkban.

Ha segítünk a köztisztviselőknek, mint például az iskoláknak és kórházaknak, hogy a közjót szolgáló élelmiszerekbe ruházzanak be, ez egyik módja lehet a kormányok számára annak, hogy fellendítsék a fenntartható étkezés említett különféle vetületeit, hogy – számos egyéb intézkedés között – növelheti a támogatást az olyan kezdeményezések számára is, mint amilyenek élelmiszer-csomópontok fejlesztése. Az is segítségül szolgálhat, ha új alapokra helyezük az

élelmiszerekről és a főzésről szóló egyéni gondolkodásunkat. Nem mondhatom, hogy 100 százalékgig biztos vagyok abban, hogy mihez kezdek a zöldséges zsákkal, amelyet legutóbb kaptam – tele most termett kerekrépával –, de jóleső érzés, hogy erre az útra léptem.

Lucy Los Angelesből

Egyik fontos felismerésem, hogy képes vagyok olcsón megélni – kaliforniai életviszonyok között – és helyit is tudok vásárolni, ha tudom, mit keressek. Nem igazán tudom viszont összegezgetetni a kettőt. Úgy tűnik, hogy a fenntartható módon történő vásárlás, legalábbis Los Angelesben, még mindig a jómódúak kiváltsága. Továbbá, a megfizethető vásárlás sokkal bonyolultabb az árak pusztá összeadásánál. Az már magában luxusnak számított, hogy ennyi időt töltöttem a boltokban és piacokon, élelmiszerek után kutakodva és a zöldséges dobozok összehasonlításával.

Az Egyesült Államokban más városok is kísérleteznek a helyi élelmiszerek elérhetőbbé tételével: egyre inkább teret hódít a nagyvárosi mezőgazdaság, New Yorkban vertikális farmok (zöldségtermesztő tornyok), Detroitban pedig városkörnyéki gazdaságok és közösségi kertek működnek. Az ilyen jellegű kezdeményezések azonban kevésbé elterjedtek. A CSA-k messze a legjobb lehetőségnek tűnnek, és meglátásom szerint több támogatást érdemelnének.

Vegyes eredményeim ellenére, vagy talán éppen azért, a kísérlet igen mély hatással volt rám. Egyetlen hét leforgása alatt boltok és piacok hosszú sorát látogattam végig, és rengeteget tanultam Los Angeles és Kalifornia élelmiszerrendszeréről. Megértettem azokat a különböző döntéseket és kompromisszumokat, amelyek akkor születnek, amikor élelmiszert vásárolunk, és hogy mindez milyen kapcsolatban áll életünk más területeivel és a társadalommal. Azonkívül remélem, hogy ez végérvényesen megváltoztatta az étkezési szokásaimat. Tudatában vagyok annak, hogy mi kapható az adott időnyben – és azt keresem. Tudom, hol kaphatok helyi árut, és hogy milyen márkákat keressek. Tudom, mik a helyi fogások egy étterem étlapján. S ha az a hús vagy hal az Egyesült

Államok határain kívülről származik, akkor inkább a vegetáriánus ételt rendelem meg. Nem fogok többé panaszkodni, ha a tél közepén nem találok avokádót. Továbbá lakóhelyem gazdálkodóit fogom támogatni, amikor csak megengedi a pénztárcám.

(www.bbc.com)

Owen Hatherly

Háborúk a modern építészetben

A hagyományos és a modern építészetet egyaránt a sorozatgyártás jellemzi. Van más alternatíva? Owen Hatherley Délkelet-Londonban élő író és szerkesztő. Munkái az Architectural Review, a The Guardian és a London Review of Books folyóiratokban jelennek meg, továbbá szerkesztő a Jacobin című folyóiratnál. Könyvei: A Guide to the New Ruins of Great Britain ('Útmutató Nagy-Britannia új romjaihoz', 2010), Landscapes of Communism ('A kommunizmus tájképei', 2015), Artificial Islands ('Mesterséges szigetek', 2022) és Transitional Objects ('Átmeneti tárgyak', 2023).

Kipukkadt az ultramodern építészet buboréka. Ma a világ nagy részén az új középületeket többé már nem azok a sztárépítésszek tervezik, akik az 1990-es és a 2000-es éveket uralták, köztük Zaha Hadid, Herzog & de Meuron, Rem Koolhaas és Frank Gehry. A városokat már nem lepik el főként tornyosuló, lebegő, szentimentális, a megszokottól teljesen elütő – fejlett számítástechnikával tervezett – épületek. Az építészetben a józanság lett újabban a mérvadó. Úgy tűnik, hogy visszatért a hagyományhoz.

Az ultramodern építészet ellen kezdetben lassan indult meg az ellentámadás, a 2008-as világválsággal azonban begyorsult, mivel egyre inkább megingott a talaj a világgazdaság és sok politikai rendszer alatt. E nyilvánvaló káosz közepette a neoklasszikus építészet nyújtotta szilárdságot hirdették egészen a legfelsőbb körökből. 2020-ban az Egyesült Államok elnöke,

Donald Trump kihirdetett egy végrehajtási rendeletet, amely a „klasszikus” építészet előmozdítását célozta, köztük olyan „gyönyörű” hagyományos stílusokét, mint az – Amerikában népszerű – görög újjáéledés, a neogótikus, a György korabeli (XVIII. századi) és a neoklasszicista stílusok. Ez azt követően történt, hogy a brit konzervatív kormány a néhai filozófust, Roger Scrutont nevezte ki egy 2018-as bizottság élére, amely gondoskodott arról, hogy az új lakóépületek „szépek legyenek”, ami alatt Scruton egyértelműen a „hagyományosat” értette.

Még ennél is korábban, 2014-ben Hszi Jin-ping rendeletet adott ki, amely előírta, hogy véget kell vetni a „fura építészetnek” Kínában – valószínűleg olyan épületekre utalva, mint a kuangcsou-i furcsa szögű operaház (Zaha Hadid tervezése), a gravitációval dacoló pekingi CCTV-székház (Kína Központi Televíziójának Központi épülete, Koolhaas/OMA munkája) vagy a közelben lévő „madárfészekszerű” olimpiai stadion (Herzog & de Meuron és Ai Weiwei tervei alapján). A legutóbbi néhány évben – szintén Pekingben – mint turisztikai látványosságot állították gondosan helyre a hutongokként ismert hagyományos sikátorokat, amelyek közül sokat eltüntettek a 2008-as olimpia miatt. Az Európai Unióban pedig, különösen Németországban és Lengyelországban, a történelmi rekonstrukciós projektek – amelyek a múlt évszázadban ultramodern, ferde vonalvezetésű 3D-s számítógépes grafikával (CGI) tervezett művészeti központokban keltek volna életre – ma új, hagyományos stílusú nyeregtetős épületekből állnak kanyargós utcák mentén.

A hagyomány és a klasszicizmus szószólói azzal érvelnek, hogy a 21. századi építészet és városfejlesztés égető problémáira a múltban rejlik a válasz: e logika szerint ma olyan stílusra van szükség, amelyben a klasszicizmus hagyományosan „szépséges” formái élednek újjá, nem pedig a modernizmus valamilyen „fura” változata.

Az építészetben már legalább egy évszázada jelen van a modernizmus, és többféle hagyománya alakult ki, köztük a szentimentális, CGI-technológias formalizmus, az 1930-as évek

meleg hangulatú skandináv építésze vagy a britek, brazilok, illetve japánok által az 1960-as években épített rideg és nyers brutalista monstorumok. Mivel azonban nincs egy egységes irányzat, amelyet „modern építészetnek” hívhatunk, s épp ezért teljes mértékű elvetése épp olyan nevétséges lenne, mintha azt állítanánk, hogy a jazz minden fajtája vagy az összes modern festmény értéktelen.

Mindazonáltal a 21. századra zsákcába jutott a modern építészet. Sok bírálója szerint onnan eredeztethető a probléma, hogy a stílus jellegtelen a hely szempontjából. Ez az érv nem mindig állja meg a helyét – a legtöbb országnak megvolt a maga, a térségre jellemző vagy kifejezetten helyi változata – de a modern építészetrel szembeni általános érvként igen meggyőző bírálatként hangzik. Ezek az épületek bárhol lehetnének; nem sikerül beilleszkedniük környezetükbe. Volt olyan időszak, amikor ezeket a jellemzőket még erénynek is tekintették.

Vegyük például az „internacionális – nemzetközi – stílust”, a modern építészet talán legsikeresebb részterületét, amelyet olyan építészek és tervezők hoztak létre a 20. század első felében, mint például Ludwig Mies van der Rohe! Nevét onnan kapta, ahogy szögletes, ismétlődő formái egyszerre jelentek meg számos országban az 1920-as évek során, azt sejtetve, hogy bárhol sokszorosítható a világon. Pontosan ugyanazt az acélvázat, légkondicionált és liftekkel ellátott felhőkarcolót lehetett felépíteni Stuttgartban, Sydneyben, Seattle-ben vagy Dar es-Salaamban. Ugyanez a felcserélhetőség mondható el az 1990-s és 2000-es évek ultramodern építészetéről, ahol a tervezők világszerte hasonló dizájnnal éltek vízparton fekvő, volt ipari területeken, nemegyszer irdatlan mennyiségű energia és anyag elpazarlásával.

A modern építészet talán legtekintélyesebb ellenlábasa III. Károly, az Egyesült Királyság és a Nemzetközösség királya. Az 1980-as években széles körben ismertté váltak különböző, modern épületeket célzó egysorosai: a londoni (jelenleg a Világörökség listájára előjegyzett és igen kedvelt) nemzeti színházat „atomerőműnek” titulálta, a londoni klasszicista stílusú Nemzeti Galéria javasolt brutalista stílusú kibővítése

„óriási kelés volt egy szerett és elegáns barát arcán”. Szavait tettek követték, és pénzt (pontosabban birtokainak jövedelmét) arra szánta, hogy egy egész várost építsen ki hagyományos, a helyi szellemnek megfelelő dizájn alapján. Az építkezés az 1990-es években indult meg Dorset megyében Dorchester közelében egy építési területen, amelyet Poundburyre keresztelt. Az évtizedek során Poundbury új, neoklasszikus városkává nőtte ki magát a tetszetőség, a hagyomány és az ökológiai fenntarthatóság jegyében. Kritikát jelent a modern építészeti stílusokban érezhető nyilvánvaló ridegséggel, helyhez nem kötődéssel és a helyi anyagok semmibe vételével szemben – amely kritika messze túlmutat III. Károly meglátásain és tervein.

Az építészeti modernizmus elméletirői és történészei már régóta tisztában vannak ezekkel a kritikákkal. Az 1980-as években, amikor a leendő III. Károly király London nem hagyományos stílusú épületeit támadta, Kenneth Frampton brit építészettörténész azt írta, hogy a hely és az anyagok iránt érzékeny modern építészetre van szükség – ahogy ő nevezte, „kritikai regionalizmusra”. Ez az újonnan felfedezett hely iránti érzékenység a globalizmus dilemmáira volt hivatott válaszolni, és mind sürgetőbbé válik, ahogy egyre alaposabb vizsgálatnak vetik alá a nem fenntartható, nagy szén-dioxid-kibocsátással járó építészeti megoldásokat.

A kortárs „kelésszerűen” csúnya épületeknek nem sikerült megoldaniuk az épített környezet mélyebb problémáit, és a 2000-es évek látványos építésze napjainkban fájdalmasan ódivatúnak tűnik. Most többnyire azok a legelismertebb tervezők, akik a klasszicizmust a modernizmussal kötik össze, mint például a Adam Caruso és építész társa, Peter St John vagy Valerio Olgiati. Továbbá az olyan egyesült királyságbeli ellenlábasok, mint Oliver Wainwright vagy Rowan Moore, joggal teszik nevetség tárgyává – a korábbi évtizedekben felfutott – sztárépítészek drága, számítógépes tervezésű múzeumait és képtárait. Mindez azt eredményezte, hogy a 2020-as években a modern építészetet egyre több kritika érte. Az építészet „hagyománytisztelői” ugyanakkor nem mindig járnak el egyenesen, amikor a helyhez

nem kötődést – a helyi különbségek figyelmen kívül hagyását – kritizálják, legyen szó akár esztétikai, akár anyagbeli különbségekről. A modernizmus és a klasszicizmus egyre inkább ugyanazzal a problémával küzd.

Az építészetről folytatott vitákba újra bekerült a stílusháború. S amint várható volt, a közösségi média az a hely, ahol a leginkább kipellengérezett formájukban láthatók ezek a konfliktusok (és az általuk képviselt hamis fekete-fehér felállások). Az online platformok két nyilvánvaló oldalt mutatnak, amelyek mindegyike bizonyos politikával azonosítható. Az egyik oldal Trumphoz és a brit Konzervatív Párthoz (a „torykhoz”) közeli politikai helyszínt foglal el a kötelező klasszicizmusával. Ez a pozíció klasszikus épületek, ókori görög és római romok, közép-európai történelmi városok, illetve a Beaux-Arts amerikai épületeinek csillogó imázsaihoz kötődik, és a modern építészet problémáira kínált múlt idejű megoldások ragyogó példáiként jelennek meg. Az X-en (korábban Twitter) az ilyen képeket megosztó fiókok némelyike, amelyek neve [@TraditionalWesternBeauty](#) (‘hagyományos nyugati szépség’), viszonylag ártalmatlanok. Mások egyértelműen a szélsőjobboldali radikalizmushoz kapcsolódnak, a „globalistákról” és a „kulturális marxistákról” szóló csendes, kódolt politikai üzenetekkel kísérve. Innen nézve a modern építészet a helyhez nem kötődő globalizmus példájaként jelenik meg, amely Hadid vagy Gehry ultramodern épületeiben, az 1970-es évek beton-brutalizmusában vagy az 1950-es évek üvegfelhőkarcolóiban nyer kifejezést. Ezeknek a fiókoknak az avatárjai gyakran görög, római vagy reneszánsz szobrok-ról készült képek, mintha csak Michelangelo Dávidja szállt volna le firenzei talapatáról, és egy okostelefont felkapva úgy döntött volna, hogy mének segítségével leplezi le az elfajzott építészetet.

A vitázók másik csoportját azok képviselik, akik a háború utáni internacionalista modernista építészetéről osztanak meg vágyakozó ábrázolásokat, rendszerint brit lakótelepekről, brazil és indiai középületekről és amerikai egyetemekről. A vitának ezen oldala ahhoz a tényhez

köthető, hogy a tradicionalizmus feléledésével egy időben nagy fokú érdeklődés támadt a modern építészet valamikor leggyűlöltebb irányzata, a brutalizmus iránt. A brutalizmus nevű modern stílust, amely az 1950-es és 70-es évek között jelent meg, díszítetlen nyersbetonból készült, agresszív, kevéssé a harmóniára törekvő, kíméletlenül szögletes épületek fémjelezték. Ezt a stílust példázza a III. Károly által gyűlölt londoni Nemzeti Színház, valamint olyan épületek, mint a bostoni városháza (Boston City Hall), a Kiotói Nemzetközi Konferencia Központ (Kyoto International Conference Centre), a Queenslandi Előadóművészeti Központ (Queensland Performing Arts Centre) vagy az Argentin Nemzeti Könyvtár (National Library of Argentina). Az utóbbi években ezek a meghatározó épületek pólóingeken, konyharuhákon és bögréken köszönnek vissza. Nagyon népszerűek az ezredfordulások körében is. Látogassunk csak el például Londonban a Barbican komplexumba, ebbe a hatalmas megastuktúrába – amely lakásoknak, művészeti központnak, koncertteremnek, két iskolának és könyvtárnak ad otthont, mindezt ugyanabban a durva szemcsés betonkivitelezésben –, és szinte biztosan találkozunk fiatalabb, divatosan öltözött emberekkel álló turistacsoporttal, akiknek az árkadokat és az előtereket mutogatják! Bár jóval kevesebb híve van a pártpolitikában ennek a fajta építészetnek, még a baloldalon is, azok a fiókok, amelyek a modernizmusnak e megnyilvánulása mellett kardoskodnak online, olyan nevekkkel, mint [@BrutalistBoi1987](#) (‘brutalista fiú 1987’), rendszeresen balra húznak.

Részemről több közös pont meglétét érzem a [@BrutalistBoi1987](#)-tel, mint a [@TraditionalWesternBeauty](#) cím tulajdonosával. Bár legalább annyira tetszik egy szépen bordázott jön oszlopokkal körbevett belső udvar, mint bárki másnak, szemérmelen módon lelkesedek a háború utáni modernizmus új világokat és tereket kereső szilaj törekvései iránt. Az építészet támogatóiként vonzóbbnak találok a háború utáni Európa jóléti államait, mint Athén, Róma és Washington rabszolgá államait. Vannak azonban kétségtelen hasonlóságok. A brutalizmus és egyéb modernista

építészeti formák elkötelezett híveként fájdalmas beismernem, de a kortárs építészetben zajló stílusháborúkban mindkét oldalt megilleti egy bizonyos mértékű igazság. Mindkét mozgalom előszeretettel nosztalgiazik online, akár a közelmúltról, akár egy jóval távolabbi múlttal kapcsolatban. Mindkettő szereti pellengérré állítani ellenfeleit és úgy tekinteni az épületekre, mint – JPEG-képfarmátumoknál alig többnek tartott – elvont, esztétikai tárgyakra. Mindkettő előnyben részesíti azokat a képeket, ahol nem látszódik nyoma az emberi életnek. Mindkét fél a minimumra korlátozza a kommentárokat és a történeti jellegű információt (végül is csak annyi a történelem, amennyinek az elemzése egy online vitába is belefér). Mindkét oldal az ellen a valóság ellen dolgozik, hogy az építészetté válójában a térről szól, és csak akkor lehet teljesen megérteni, ha személyesen tapasztaljuk meg. Mindenekfelett azonban, mindkét látásmódra jellemző, hogy az építészetet kiszakítják egy adott hely kontextusából: mind a kozmopolita, urbánus baloldal, mind a tüntetően a hazai értékeket védő reakciós jobboldal valójában egy nemzetközi építészeti stílust ünnepel.

A hamis bináris felállítás messze túlmutat a közösségi médián és magának a stílusnak az értelmezési területén. A stílusháborúkat jellemző viták sok szempontból célt tévesztenek. Az a zsákutca, amelybe az építészetté került, legyen szó akár a klasszikus, akár a modern válfajáról, valójában az anyagok és az építkezés globális megközelítéseiről szól, semmint az esztétikáról. Többé nem lehet magától értetődőnek tekinteni az erőforrásokat, a technológiát és az energiafelhasználást, amikor építészeti stílusokról beszélünk.

A modernizmus bűnösségét könnyen lehet bizonyítani: ott az a sok beton, amit oly büszkén mutogatnak. A beton és az acél az az anyag, amelyre a modern építészet jó része támaszkodik, különösen a 20. század nagy formátumú brutalista építményei és a 2000-es évek elejének látványos építésze. Ezeknek az anyagoknak a gyártása és világszerte történő forgalmazása rendkívüli mértékű szén-dioxid-kibocsátással jár együtt (és drága is). Valószínűleg nincs mód arra, hogy a modernizmust továbbra

is abban a formájában gyakorolják, ahogyan azt a 20. században tették. Erre a „tradicionalistáknak” egy olyan választ kellene adniuk, amelynek a helyhez kötődés a lényege. A mai építészettől azonban, legyen az bármilyen stílusú, többnyire nem használ helyi anyagokat, mert a világ számos részén így drágább és nehezebb építkezni. A helyi anyagokkal való építkezés – legyen az helyi kő, fa vagy égetett téglá – magasan képzett munkaerőt igényel, amelyhez nehéz hozzájutni egy olyan időszakban, amikor az építőipar általános jellemzője, hogy csökken a szakképzett munkaerő. A „just-in-time” (’épp időben’) idő- és költséghatékony elvek alapján dolgozó vállalkozók inkább előre gyártott darabokkal díszítik épületeiket, amelyek ugyanolyan könnyen elkészíthetők a klasszikus, mint a modern stílus kívánalmai szerint. A stílus nem lesz több, mint egy lecserélhető homlokzat.

Az Egyesült Királyságban 2008 óta az új, luxus kivitelű londoni lakóházak nyersbeton vázból készülnek, majd alig egy centiméter vastag, „hagyományos” téglapanelba öltöztetik őket. Németországban a nemrég újjáépített Berlin-palota (Hohenzollern-palotának is nevezik) szinte kizárólag betonból van, jóllehet neobarokk részletekkel. Továbbá a világ sok helyén bár „hagyományosnak” néznek ki a zöldövezeti családi házak, de ugyanúgy előregyártott elemekből készültek (illetve ugyanarra a pazarló és sivár, autós életmód-központú tervezési ideológiára épülnek). A klasszicizmus minden ízében ugyanúgy nagyipari tömegtermeléssel, sorozatban jön létre és éppúgy nemzetközi jellegű, mint a modernizmus. A modern építészet bírálói érvelhetnének azzal, hogy ez újkeletű jelenség: annyi biztos, hogy a modern épületeket soha nem jellemezte a helyhez kötődés, míg a klasszicizmust csak újabban torzította el a globalizmus. Ez azonban szintén tévhit.

Hogyan lehet helyhez nem kötődéssel vádolni egy olyan építészeti stílust, amely a sajátosságokra, a helyi jellegre és a hagyományos anyagokra büszke? Egy sajátos történelmi pillanattal kell kezdenünk, hogy megértsük a klasszicizmusnak mint globális és ipari stílusnak a megjelenését. Bár vannak előzmények a görög és római birodalmakban

– a görög-római építészet alapvetően mindenütt hasonló volt, bármerre mentünk Yorktól Jerevánig a Nagy Sándor-i és a Római Birodalom európai és közel-keleti szegleteiben –, az angolok voltak azok, akik mindenki másnál tovább mentek abban, hogy a világ leghetetlenebb helyein is megteremtsék ott-honi környezetük replikáit.

A 18. és a 20. század között a brit imperalizmusnak köszönhetően híven másolták az agyunkban többnyire egyébként Surrey-hez, West Midlandshez vagy Közép-Skóciához hasonló helyekhez kapcsolódó építészeti stílusokat, amikor is a brit telepesek megpróbálták társadalmuk utáztatát felépíteni azokon a romokon, amit mások társadalmából igyekeztek csinálni: Ausztrália sivatagaiban és partvidékén, Dél-Afrika füves vidékein, Kanada tundráján, Új-Zéland öbleiben és vulkanikus dombjain. Az „exportált” építészeti darabjainak különösen egyet sikerült sokszor leutánozniuk a 19. század második felében. Ezek „eredetijét” a Solent-szoroson átkelve egy Nagy-Britanniától délre lévő kis szigeten találjuk meg. Szálljunk fel egy utasszállító hajóra Southampton rakpartján az 1960-as évekbeli betonból készült toronyházak árnyékában, útközben haladjunk el a kikötőbe árut szállító konténerhajók és a Franciaországba tartó autós kompok mellett, míg végül meg nem érkezünk Cowes városába, amely a Wight-szigeten található. Nem messze onnan a tengerparton áll egy palota: az Osborne House, azaz Osborne-ház.

A térségben lakók csak a „Szigetként” utaltak Wight szigetére. A birodalom fénykorának tekinthető viktoriánus korban a hely virágzott a mikroklímájának köszönhetően, amely szinte a mediterrán éghajlathoz közelített az Atlanti-óceánnak ebben az északi csücskében. A sziget a viktoriánus társadalom színe-javának figyelemre méltó sereglétét vonzotta – kivételes hölgyek és urak egész sorát, köztük Charles Darwint, Alfred Lord Tennysont, Julia Margaret Cameront, Karl Marxot és Friedrich Engelst, valamint számos arisztokratát, akik alkalmi vagy állandó vendégként tartózkodtak itt.

Az Osborne-ház története a regnáló uralkodótól, Viktória királynótól érkező megbízással indult, aki szeretett volna magának és férjének, Albert Szász–Coburg–Gothai hercegnek egy magánházat, amely a szigetet Southampton és Portsmouth városától elválasztó torkolatra néz. Az építkezést 1851-ben fejezte be Thomas Cubitt építőmester, aki akkoriban neoklasszikus sorházakat épített a mai London belvárosának számító részen. Az Osborne-t a királyi palotákról szóló leírások általában egyszerű „házként” említik, és úgy tekintenek rá, mint az alkotmányos monarchia állítólagos szerény ízlésének és az alattvalók iránti empátiájának jelképére – ráadásul egy olyan építőmestert vettek igénybe, aki közönséges sorházakat épített! Ugyanakkor természetesen mégiscsak palota, olyan tágas térrel, hogy egy ideig egy teljes tengerészeti főiskolának adott otthont, míg végül a második világháború után múzeummal alakították át. A „ház” kifejezés azonban nem teljesen alaptalan. Lehet palotának tartani, de a méretei egy közepes nagyságú, 19. század végi iskolának felelnek meg. Ez nem Versailles vagy Petrodvorec; semmilyen abszolút uralkodó, semmilyen Napkirály nem lenne elégedett az Osborne-házzal: olyan egyszerű, amilyen csak lehet egy birodalom királynéjának otthonaként.

Pontosan mi az, ami „hagyományos” az Osborne-házban? Először is: kiviteli terve a mediterrán klasszicizmusban, különösen az itáliai reneszánszban gyökerezik. A tenger felől nézve a korszak más nagy házaival hasonlóan néz ki: lapos tetejű, stukkós, kissé merev kialakítású. Ezek az elemek azt mutatják, hogy a német herceg részt vett a tervezési folyamatban, valamint annak érzelmentes kontinentális jó ízléséről árulkodnak. A házban ez az ízlés – amelyet történelmi festmények, görög és római szobrokról készült öntvények jellemeznek – nehezen fér meg Viktória és gyermekei giccs iránti rajongásával, amelyet a kutyáikról készült tucatnyi festmény tükröz; leggroteszkebb formájában pedig egy egész szobában mutatkozik meg, ahol agancsokból készültek a bútorok, képeretek és még sok minden más is.

Az Osborne-ház annak idején azonban műszakilag is igen korszerűnek számított. Mindenféle liftek, csigaszorok, kapcsolók, ételliftek és az akkoriban újdonságnak számító elektromos eszközök gondoskodtak a királyi család kényelméről. Külsőleg inkább a hagyományos stílus jegyei voltak uralkodók: velencei (palladio) ablakok, két harangtorony, továbbá egy szobrokkal és szökőkutakkal teli impozáns terasz, amely féltrópusi, illetve a Wight-sziget mikroklímájában virágzó növényekkel lett beültetve. A gyalogösvény, amely a talán túlságosan is találó megkötözött rabszolgalány-szobor előtt indul, csalóka módon a tenger felé kezd futni, hogy aztán egy festői kertben vesszen el, ahol kanyargó utacskák, sűrű lombú fák és egy valamikori magánstrand áll egy kicsinyke, tűneményes, klasszikus stílusú kerti rejtékkellyel maga Viktória számára, hogy a királynő gyönyörködhesse az elhaladó hajókban. Nem lehet elvitatni az egész dolog báját, különösen azért, mert nem akarja ránk erőltetni önnön mesterkéltségségét vagy nagyszerűségét – de odavonzza a szemünket.

Egy, az Osborne-házról készült fotó kiválóan szolgálhatna az építészetben jelenleg zajló stílusháború jelképeként. Elegáns épület, tiszta vonalú, világos és vonzó küllemű, kétségtelenül nyugati, amely úgy ahogy van, az olasz reneszánsz építészetén alapul. Úgy tűnik, jól illeszkedik környezetébe, a Solent-szorosra néző öbölben. A tradicionalizmus bármely híve könnyűszerrel mutathatna rá, mondván: „Ez az, amit akarunk.” Nézzük meg azonban figyelme-
sebben az épületet és a történelmet, amely övezi, és egy sokkal inkább globális, birodalmi és modern szerkezet tárul elénk!

Első pillantásra talán nem világos, hogy a ház egy birodalmi műtárgy. Görög, római és olasz reneszánsz vonatkozásai vannak. Az épület birodalmi oldala igazából gondosan el van rejtve a mindenki számára látható külsőben (akárcsak a csúcstechnológia és az egyszerű, tömeggyártással készült építőanyagok). Akkor hullott le a lepel, amikor 1890-ben a házhoz egy nagy méretű részt építettek hozzá, amelyet Bhai Ram Singh indiai építész rendezett be John Lockwood Kiplinggel, a híres író,

Rudyard Kipling apjával együttműködésben. Számos folyosón áthaladva lehet ide belépni, amelyek falait Viktória birodalmi fennhatósága előtt „fejlet hajtó” indiai hercegek, rádzsák és hatalmasságok portréi díszítik, továbbá a Birodalom távoli pontjain élő népekről – afrikaiakról, arabokról, maorikról – készült képek. Viktória nyilvánvalóan vágyott arra, hogy ellátogasson Indiába, de arra jutott, hogy túl fáradságos lenne, ezért ezt a bővítést rendelte meg, amely közel hozta számára Indiát. Indiai alattvalóitól kapott ajándékokkal rakatta tele: voltak itt edények, tányérok, épületmakettek, ékszeresládák, szőnyegek. Az egyik nagy teremben a gipszmennezet tompított mogul stílusban készült – ezt az „indo-szaraceni stílus” néven ismert keveréket akkoriban hozták létre az építésszek Brit-Indiában. A tárgyak és a mennyezet látszólag megfelelő módon pótolták az [India-]jélményt.

Az Osborne-ház teraszáról Viktória láthatta a birodalma szívében lévő két hatalmas katonai és polgári kikötőt: Southampton és Portsmouth a Spithead tengersizorban. Southamptonból indultak el az óceánjárók, amelyek utazókat és telepesekeket szállítottak az Egyesült Államokba, de húséges alattvalókat is, akik Kanadában, Ausztráliában, Új-Zélandon és Fokvárosban „új Angliákat” (a történész J G A Pocock szavával élve „Neo-Britanniákat”) hoztak létre. A 19. század közepén az Osborne-ház előtt állva – egy távcsővel – láthatta volna, amint a közeli Portsmouthból ágyúnaszadok és hadihajók indulnak el, hogy emberéletek milliói árán letörjék a szipojlázadást, elinduljanak, hogy kegyetlen „kis háborúk” tucatjait vívják Afrikában, hogy elnyomják a maorikat az új-zélandi háborúkban, vagy hogy fegyverrel kényszerítsék a kínaiakat, hogy elfogadják a skót kereskedelmi konglomerátumok ópiumát.

Nagyon is érthető, hogy az 1870-es években az Osborne-házat az új Victoria nevű gyarmaton, az ausztráliai új város, Melbourne kertjében is felépítették. Melbourne-ben ugyanakkor ez a Kormányháznak nevezett létesítmény lett a brit hatalom, a felügyelő és irányító „felelős kormány” székhelye. Ezzel a leutánczott épülettel a folytonosságról és a kapcsolatról tett

tanúbizonyoságot alkotója, William Wardell, aki maga is úgy vándorolt ki az új gyarmatra. Az Osborne-ház és a Kormányház két, lényegében hasonló épület, amelyek a Föld ellentétes pontjain voltak hivatottak arra, hogy jelképesen igazgassanak egy, a világ minden kontinensére kiterjeszkedő „Nagyobb Britanniát”. A Melbourne-i replika valójában egyike a számos Osborne-háznak. Ausztráliában a Queensland tartománybeli Brisbane kormányháza szintén egy Osborne-klón. Van egy másik Aucklandben, Új-Zélandon, amelyet Pah Homesteadnek (‘Pah birtoknak’) névvel illetnek. Ez utóbbi a belfasti születésű dúsgazdag („Kiwi capitalist”) James Williamson számára készült, s azért kapta a Pah nevet, mert jelképesen egy pa, azaz egy maori domberöd tetejére épült, az őslakosok felletti győzelem kinyilvánításaként. Van még egy a messzi északi domíniumokban, Montrealban, Kanadában: igaz, a skót születésű hajómagnás, Hugh Alan számára épített Ravenscrag-ház meglehet, hogy kőből van, és nem díszvakolat fedí, de mindenképpen az eredeti Osborne-ház előtt tiszteleg. A Brit Birodalom tőkései szívesen követték a királyi divatot, bárholnan is származzon az.

A Wight-sziget mintául szolgáló királyi lakjának számos utánzata épült a 19. század második felében, melyeket a 20. század első három évtizedében egyéb birodalmi épületek sok-sok másolata követett. A brit birodalom e nagyszerrű építészetét, amelyet az Osborne-házban, a Balmoral-kastélyban, a Buckingham-palotában és más helyeken láthatunk, utólag „Edward-barokknak” nevezték el VII. Edward után, aki Viktória halála után lépett trónra. Az Edward-barokk stílusa úgy alakult ki, hogy egy jól leutánozható nemzetközi modellben egyesítette a 19. századi spekulatív építészek, például Cubitt klasszicizmusát és Christopher Wren késő reneszánsz építészetét. Ahogyan Cubitt Osborne-ját, úgy Wren épületeit, például a Szent Pál-székesegyházat vagy a greenwichi kórházat is világszerte utánózták. Ugyanezek a kupolák és falpillérek ismétlődnek Hongkong egykori legfelsőbb bíróságán, a dublini kormányépületekben, Vancouver és Auckland főpostahivatalának épületeiben, Pretoria kormányépületeiben,

Ausztrália és Kanada vasútállomásain, valamint Újdelhiben a félelmetes egykori alkirályi rezidencián (mai nevén Rástrapati Bhavan), a kegyetlen gyarmati hatalom egyik legimpozánsabb történelmi képeiben, amelynek 340 szobás főépületét kőből emelték egy 320 hektáros birtokon.

Ezek az épületek nagyjából egykorúak a modernizmusnak nevezett irányzat legkorábbi darabjaival. Körülbelül akkortájt tervezték, építették és fejezték be őket, mint a Bauhaus-épületeket Dessauban, a Van Nelle-gyárat Rotterdamban, a Gosprom épületét Harkovban vagy a Shell-Haust Berlinben, hogy csak néhány közel százéves épületet említsünk, amelyek még mindig úgy néznek ki, mintha csak tegnap épültek volna. Míg az Edward-barokk épületek nem modernisták, ennek ellenére modernnek – gyakran betonból épültek, központi fűtés van bennük, műszaki fejlettséget árulnak el, továbbá a távíróval, óceánjárókkal és rádióval összekötött világbirodalom távoli sarkain helyezkednek el.

Az egyik oldalon a hagyomány áll, a másikon a modernizmus. Ugyanakkor mindkettő tömeggyártással készül, ipari méretekben és nemzetközi jellege van. Mi van akkor, ha van egy alternatívája ennek a hamis dilemmának?

Alternatív megoldásra van szükség, hogy megválasszunk azokat a súlyos problémákat, amelyekkel ma az építészet szembenéz. Ezekre a problémákra a modernizmus sok elszánt kritikusa, mint például III. Károly király is felhívta már a figyelmet: miért van az, hogy sok épület szándékosan csúnya? Hogyan tehetjük emberközelibbé köztereinket? Hogyan tudunk autó nélküli városokat építeni? Hogyan tudunk olyan új elővárosokat tervezni, amelyek sűrűn lakottak, minden gyalogszerrel elérhető, és nagy területen terjednek szét? Ha viszont a klasszikus repertoárra hagyatkozunk, nem hangzanak túl meggyőzően az ezekre a kérdésekre adott válaszok. III. Károly király Poundburyje nemrégiben kezdett kereskedelmi sikerré válni az indulás nehéz éveitől, de csak azon az áron, hogy parkolóvá változtatták legnagyobb közterületét, a király nagyanyja nevet viselő teret, közepén annak szobrával.

Ha körbesétálunk Poundburyben, láthatjuk, hogy sok épületben modern építési technikákat és anyagokat használtak fel, és ugyanazok a problémák jelentkeznek a szivárgás, a foltosodás és az állagromlás terén, mint bármelyik új elővárosi lakóegyedben. A forma megváltoztatása nem vezetett a benső komolyabb megváltoztatásához. Ha Poundbury az építészetet sújtó problémákra adott válasznak akar látszani, akkor ügyesebben kellene csinálni annál, mint hogy fognak egy gyári betontéglából gyártott épületet, és olyasvalamivel vonják be, ami egy György-korabeli terméskő-homlokzatra emlékeztet. Közélről szemlélve érezhető igazán, hogy mennyire nincs Poundburynek helyhez kötöttsége: a házak még csak nem is hasonlítanak a Dorset vidékét jellemző építészetre, ahol a város található. Az itteni épületek inkább kissé durva faragású, szürke kőből készült építmények, nem pedig Poundbury takaros, klasszicista sorházai. A III. Károly király projektje azonban hasonlít a 21. század hasonló, a tradícionista stílus jegyében épült lakóegyedeire, köztük a Sanghaj külvárosában található Thames Town nevű brit elővárosra és a – Disney által támogatott – floridai Celebration fiatal városára, amelynek (néhány építész és tervezője közös Poundburyével). A valóságban, mint a mai klasszicista építészeti sok más darabja, Poundbury is internacionalista, tömeggyártással készült ipari termék. Egy szóval: modern.

Ezzel megint csak a kiindulási ponthoz jutunk vissza: a modern építészet bizonyos fajtája és a klasszicizmus bizonyos fajtája közti hasonlóságokhoz, melyek mindegyike ugyanannak a szennyezésnek, szén-dioxid-kibocsátó építési technológiáknak és globális tőkeáramlásnak a jegyében történik. Napjainkban a klímaválság összefüggéseiben a stílus miatti aggodalmak mögött jóval sürgetőbb, az építést és az anyagokat illető problémák rejlenek. Nemcsak fáradságos, de kifejezetten veszélyes is a régi módon tovább folytatni az építkezést, akár títánba öltöztetett, akár újragondolt György-korabeli téglákba burkolt acélvázakról van szó. Azaz, van alternatíva?

Amennyiben van, nagy valószínűséggel a tradícionizmus valamelyik változatából fakadhat. Vegyük például Hassan Fathy egyiptomi építész munkáit, aki sártéglát felhasználó számos nagyszabású épületet tervezett Észak-Afrikában az 1970-es és 80-as években. Fathy elvetette a modernizmust, de miután a tradícionális felé fordult, munkáiban mindig középonti kérdésként kezelte az anyagok leginkább fenntartható módon való felhasználását, a helyi munkaerő képességeit, továbbá annak szükségességét, hogy légkondicionáló vagy hasonló technológiák nélkül szabályozza a hőmérsékleti viszonyokat.

Amikor a történész Frampton a „kritikus regionalizmus”, a helyre és az anyagokra érzékeny modern építészeti irányzat érdekében emelt szót, Portugáliában, Álvaro Siza munkájában lelt ennek példájára. Siza modernista. Épületeit nem a múltból másolja, és leleményesen használja fel a belső teret és építészeti formákat. Ezek az épületek azonban teljesen a helyhez illeszkednek. Egyszerű helyi építőanyagokat használtak hozzájuk, és figyelembe veszik azoknak a városoknak és falvaknak a méretét és sajátosságait, amelyekbe épültek.

Ha kellőképpen körbenézünk a modern építészetben, találhatunk a Sízéhez hasonló modernista megközelítéseket, amelyek megküzdeni a klímaválsággal és az építési problémákkal. Ezekre a válaszokra nemegyszer olyan luxusprojekteket, különösen a sok magánkézből lévő ökoházban lelünk rá, amelyek az utóbbi néhány évtizedben megtöltötték az építészeti folyóiratok oldalait. Mindazonáltal, néhány nemrégiben alakult lakásszövetkezet javaslatot tett arra, miként lehetne ezeknek a válaszoknak a körét kiterjeszteni.

Kifejezésformáikat tekintve szemérmetlenül modernnek az olyan lakóközösségek, mint az észak-angliai Leedsben lévő LILAC (*Low Impact Living Affordable Community*; 'alacsony környezeti hatású megfizethető közösség') vagy a barcelonai La Borda – két olyan projekt, amely a közösségi életmód alacsonyabb környezeti hatású formáit kínálja, mint a hagyományos lakótelepek. Nem úgy néznek ki, mint a hagyományos régi épületek, mivel

nem azok: itt a forma követi a funkciót. Teljességgel hiányzik az oromzatok, oszlopok és díszítés poundburyi repertoárja. Bizonyos szempontból mind LILAC, mind Borda sorozatgyártással készültek, könnyen szabványosítható gerendavázak felhasználásával, amelyek az épületek héjazatát adják. Ez a szabványosítás az internacionalista stílus globális „hely-telensége” megismétlésének tűnhet, holott ezeknek a lakásszövetkezeteknek a nagy része sokkal inkább összhangban van a helyi éghajlattal, a térel és anyagokkal, mint az ultramodern sztárépítészet (vagy éppen a klasszicizmus méltóságteljes homlokzatú variációinak) bármilyen számítógéppel generált példája. Ezeknek az alternatíváknak a tervezői és művelői elkerülték az építőipar készen kínált elemeit, miközben elvetették a betonvázat, az aszfalozott köztereket, a túl sok vizet fogyasztó szökőkutakat és csobogókat, illetve a hajléktalanok odaköltözését megakadályozó fémbútorokat. Ehelyett olyan egyszerű épületeket részesítettek előnyben, amelyek jobban kihasználják, zöldebb és megihittebb terekkel

rendelkeznek, mint a modern építészet legtöbb válfaja, legyen szó akár az 1960-as évek brutalizmusáról, akár a 2000-es évek ikonikus épületeiről.

A LILAC-hoz vagy a La Borda-hoz hasonló épületek menekvést kínálnak számunkra egy olyan jelenből, amelyet nyilvánvalóan nem tudunk folytatni, és utat egy olyan múlton túl, amely összefüggéstelen képek szegényes sorozatára redukálódott. Ezeknek a helyeknek azonban van egy nagy hibája: képként szemlélve egyik kiválóságát sem lehet első látásra teljesen megérteni. Az építészet nem lebeg képernyőnk éterében. Térben történik, és mindig egymással versengő gazdasági és politikai érdekek bonyolult szövedékének foglya. Ha szeretnénk megérteni a modernizmus vagy a klasszicizmus valódi alternatíváit, ezeket a helyeket és érdekeket szintén meg kell értenünk. Máskülönbén csak JPEG-fájlformátumokról ordibálunk egymással, miközben olyan házakban lakunk, amelyeket nem igazán áll módunkban megengedni magunknak.

(*AEON magazine*)

E SZÁMUNK SZERZŐI

Prof. dr. Balázs Géza egyetemi tanár, Színház- és Filmművészeti Egyetem Doktori Iskola; Magyarágkutató Intézet, Budapest

B. Horváth Andrea nyugdíjas zenepedagógus, szakíró, karnagy, Budapest

Dr. Gazdag László közgazdász kandidátus, nyugalmazott egyetemi docens

Hamar István nyugdíjas református lelkész, az új református énekeskönyv néhány énekének szerzője, többnek (csehből, németből, angoltól) fordítója, Budapest

Hartyányi Judit a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem nyugalmazott művésztanára, Budapest

Keresztes Csaba kutató jogász, doktorandusz, Budapest

Király Béla politológus, Budapest

Kiss Zoltán Károly PhD, kormánytisztviselő, a Miniszterelnökség vezető-kormányfőtanácsosa, Budapest

Kollár János Miklós történész, doktorandusz, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest

Dr. Ménes András MBA; PhD, közgazdász, Budapest

Papp Adám kutató történész, Ferenczy Múzeumi Centrum, Szentendre

Szegedi László régész, Rimaszombat

*100 éve Magyarország
gyarapodásáért*

Hatalmas kárt okozhatnak a csalók, ha nem figyelünk!

A Magyar Nemzeti Bank (MNB) adatai szerint Magyarországon a kiberbűnözők naponta 72 millió forintot lopnak el a fogyasztóktól. A digitális csalók leggyakrabban hamis banki telefonhívással vagy sms-sel, adathalász banki e-mailel, hívószám-hamisítással igyekeznek törbe csalni a felhasználókat, ugyanakkor a közösségi médiában és a munkahelyen is támadhatnak. Kellő odafigyeléssel azonban felismerhetjük a csalásra utaló jeleket, és megakadályozhatjuk, hogy veszélybe kerüljön anyagi biztonságunk.

A bűnözők egyre fondorlatosabb módszereket alkalmaznak annak érdekében, hogy hozzáférjenek az ügyfelek adataihoz, amellyel akár bankszámlát nyithatnak, telefon-előfizetést vásárolhatnak, sőt, hitelt is felvehetnek. Az adathalászat, a kecsgetető ajánlatok vagy éppen sürgetés, nyomásgyakorlás útján megszerzett érzékeny banki adatok felhasználásával komoly anyagi veszteséget tudnak okozni a fogyasztóknak. 2023 utolsó negyedében mintegy 6 milliárd forintot loptak el kiberbűnözők átutalásos csalással.

Vigyázzunk az adathalász e-mailekkel és telefonhívásokkal!

A csalások között igen gyakoriak az e-mailes csalástípusok, ezeken belül is az adathalász banki e-mailek, amelyekben a bűnözők a pénzügyi, személyes vagy biztonsági adataink megadására kérhetnek. Ezek az e-mailek megtévesztésig hasonlítanak a létező bankok által küldött levelekhez, a csalók ugyanis gyakran lemásolják a valódi levelek logóit és stílusát. Nagyon fontos, hogy adathalász e-mail gyanúja esetén semmi esetre se nyissuk meg az üzenetben lévő hivatkozásokat és a csatolt mellékleteket!

A csalók telefonon keresztül is megpróbálhatják elhitetni velünk, hogy ténylegesen egy banki alkalmazott keres bennünket. Ilyenkor általában azzal az indokkal vezetnek fel a beszélgetést, hogy egy pénzügyi tranzakció során fellépett hiba vagy csalás gyanú miatt telefonálnak. Az adathalász hívás során a támadó a bizalmas információk megszerzésén túl megpróbálhat bennünket rávenni arra, hogy utaljunk egy bizonyos összeget az általa megadott számlaszámra. Az ilyen kéréseknek, a sürgetésnek soha ne tegyünk eleget! Amennyiben bizonytalanok vagyunk, bontsuk a vonalat és közvetlenül vegyük fel a kapcsolatot a pénzügyi intézetünkkel.

Figyeljünk arra is, hogy betéti vagy hitelkártyánk PIN-kódját, CVV-kódját, online banki jelszavunkat vagy egyszerűen használható, második hitelesítési kódunkat soha ne osszuk meg a hívóval. Ha ilyen adatokat kérnek tőlünk, biztosak lehetünk benne, hogy nem banktól keresnek bennünket, ugyanis a pénzügyi intézetek sosem kérik el ezeket az információkat.

A többféle telefonos csalási módszer közül igen elterjedt még a hívószám-hamisítás is, amikor nem a hívást kezdeményező valódi telefonszáma jelenik meg a kijelzőnkön, hanem látszólag egy közismert szolgáltató száma, például egy banké, ami által hiteles-

nek tűnik a megkeresés. Az ilyen hívásokat kezeljük mindig fenntartással! Fontos, hogy bármit is ígérjen az ismeretlen telefonáló, vagy bármivel is sürgessen, ijesztgessen, ne hozzunk elhamarkodott döntéseket pénzügyeinkről!

Legyünk óvatosak a munkahelyen és a közösségi médiában is

Nemcsak a magánéletben, de a munkahelyen is érhet bennünket kibertámadás. A bűnözők rendszerint hamis vezetői utasítással igyekeznek fontos vállalati adatokhoz jutni, e-mailen vagy telefonon keresztül. Az elkövetők általában kifizetési jogkörrel rendelkező alkalmazottat támadnak, és hamis számla kifizetésére vagy jóvá nem hagyott átutalás indítására próbálják rávenni. Mindig ellenőrizzük ezeknek a kéréseknek a valóságtartalmát! Ha van rá mód, hívjuk fel a felsővezetőt vagy annak asszisztensét, titkárságát, és kérdezzünk rá az adott utasításra.

Fontos, hogy ne tegyünk közzé semmilyen, a munkánkkal vagy a munkahelyünkkel kapcsolat tartalmat a közösségi médiában, és ne osszunk meg a vállalati hierarchiára, biztonságra és eljárásokra vonatkozó információkat. Tanácsos időről időre átnézni fiókunk adatvédelmi beállításait is, és alkalmazzunk kétfaktoros hitelesítést a magasabb fokú biztonság érdekében.

Ahhoz, hogy megvédjük pénzügyeinket, ellenőrizzük rendszeresen hitelkártyánk és betéti kártyánk kivonatait. Ha olyan termékért, szolgáltatásért terhelték meg a számlánkat, amelyet nem mi rendeltünk meg, vegyünk fel a kapcsolatot a bankkal és a kártyatársasággal. Állítsunk be számlánkhoz és kártyánkhoz napi, illetve tranzakciós limiteket, online vásárlási limitet vagy korlátozást, ezzel is megelőzve az esetleges anyagi veszteségeket.

KiberPajzssal a digitális biztonságért

A Magyar Nemzeti Bank (MNB) kiemelt feladatának tekinti, hogy erősítse az ügyfelek pénzügyi tudatosságát, hogy azok felkészültek legyenek az online térben megjelenő veszélyekkel kapcsolatban. Az MNB és a védekezésben szintén érintett szervezetek 2022 őszén elindították KiberPajzs projektjüket, hogy felvilágosítsák az ügyfeleket a különböző online csalások és veszélyek kapcsán.

Az együttműködés eredményeként többek között létrejött a *kiberpajzs.hu* honlap, valamint az MNB ajánlást fogalmazott meg a bankok felé is a kibercsalások kiszűrésére. Azonban a legfontosabb minden esetben a rendőrség és a bankok értesítése: azonnal jelentsük be, ha csalás áldozatául estünk.

További információkért látogasson el a Magyar Nemzeti Bank által működtetett KiberPajzs honlapra.

TARTALOMJEGYZÉK

Balázs Géza: A szimbolikus magyar „nyelvtörvény” 1

SZÁZADOK

Kollár János Miklós: Állambiztonsági adalékok
Taróczy Nándor életéhez és működéséhez 12

Papp Ádám: A turáni eszmekör recepciója és kritikája
a Horthy-korszak katolikus és protestáns sajtójában 19

MŰHELY

Kiss Zoltán Károly: A megújuló szerzői jogi szabályozás hatása
az alkotók díjazására, különös tekintettel a vizuális
és az audiovizuális szektorra 1. rész 35

Király Béla: A kastély hűvös árnyékában – interjú Garda Dezső történésszel 61

Keresztes Csaba: Gondolatok az önrendelkezési jog korlátairól,
avagy az individualizmus és a kollektívizmus kényes egyensúlya. 67

Gazdag László: A versenyképesség kulcsa a szerkezetpolitika 75

Ménes András: Rosalind Franklin – megkülönböztetések kereszteződésében 78

Előszó 80

B. Horváth Andrea: Visszatekintés – zene a katedrán 81

Hartyányi Judit: Az első gyermekkori Kodály-esten szereplő
népdalfeldolgozások és azok további élete az iskolai nevelésben 95

NAPLÓ ÉS KRITIKA

Hamar István: Kapcsolataim a csehtestvérekkel. 102

Szegedi László: A moldvai csángó mondahagyomány kézikönyve 106

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

Fraser Nelson: Átstrukturált gyermekkori (110) India Bourke – Lucy Sherriff: Helyi élelmiszerek sovány pénztárcával (112) Owen Hatherly: Háborúk a modern építészetben (118)

Hatalmas kárt okozhatnak a csalók, ha nem figyelünk!. 127

KÉPEK

F. Farkas Tamás grafikái (18, 66, 74)

A 2020. évi és az azelőtti lapszámaink kedvezményesen, 250 forintos áron vásárolhatók meg a szerkesztőségben.

Ára: 2000 Ft • Előfizetéssel: 1650 Ft

